

Hayatı ve Sahsiyeti

Mehmet Emin Resulzade

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

S-15576

Hayatı ve Şahsiyeti
**Mehmet Emin
Resulzâde**

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Əli Samir Əzərbay-
can Milli Kitabxanasında
hədiyyə
28.02.2014

İSTANBUL, 2012

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

T3 (2A)-8

YAZAR HAKKINDA

Sebahattin Şimşir, Türk Dünyası Tarihi, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü üzerine çalışmaktadır. Muhaceretteki Azerbaycan Türkleri, Kafkasya ve Türkistan Türkleri üzerine yoğunlaşmıştır. Lisan, Yüksek Lisans ve doktora eğitimini tamamladığı Ege Üniversitesi'nde 1990-2001 yıllarında; Balıkesir Üniversitesi 2001 ve Kazakistan'da Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi'nde 2004-2008 yıllarında misafir öğretim üyesi olarak bulunmuş olup, 2008 sonrası ise Balıkesir Üniversitesi'nde görevine devam etmektedir.

1999 yılında doktorasını tamamlamış olup, 2002 yılında Yrd. Doç. 2006 yılında da Doçent unvanını almıştır. Askerlik görevini Personel Asteğmen olarak ifa etmiştir. Meslektaşı Nahide Şimşir ile evli olup Begumhan İdikut adlı bir kız evladı vardır. Ege Üniversitesinde iken, Prof Dr. Tuncer Baykara'nın yanında II. İzmir Sempozyumu ve I. ve II. Çeşme Sempozyumlarında görev almış olup, Kazakistan'da bulunduğu dönemde de, Uluslar arası Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumunu gerçekleştirmiştir. Ayrıca, 30 civarında Uluslararası Sempozyum için, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Ukrayna, Rusya Federasyonu, Polonya ve Hırvatistan'a gidip tebliğ sunmuştur.

Başlıca eserleri ise;

- 1- Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı ve Faaliyetleri, Ankara, 1995.
- 2- Azerbaycanlıların Türkiye'deki Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri, Ankara 2001.
- 3- Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, İstanbul 2002 ve 2006.
- 4- Mehmet Emin Resulzade'nin Meclis-i Mebusan Konuşmaları, İstanbul, 2005;
- 5- Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildiriler, Almatı, 2007 (Bedri Aydoğan ile birlikte) (Hazırlayan)
- 6- Türk Düşünürleri, Almatı, 2005, İstanbul, 2008.
- 7- Türkistan'da Türkler, İstanbul 2009;
- 8- Türk Kültürü II, İstanbul, 2010;
- 9- Tarihçi Gözü ile Tarih Sosyolojisi, İstanbul, 2010;
- 10- Azerbaycan'da Kızıl Soykırım, İstanbul, 2011.
- 11- Resulzade'nin Stalin ile İhtilal Hatıraları, İstanbul 1997. (Hazırlayan)
- 12- Kırmızı Terör (Ziya Bunyadov) (Aktaran)
- 13- Dubrovski, "Sovyet Tarihçiliği Nazarında Türk Dünyası", İstanbul, 2008 (Hazırlayan)
- 14- Rusya ile İran Arasında Azerbaycan, İstanbul, 2011. (İrade Memmedova) (Aktaran)

Türk Kültürü, Türk Yurdu, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Orkun, Türk Diplomatik, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar ve E.Ü Tarih İncelemeleri Dergisi gibi dergilerde makaleleri yayınlanmıştır.

Dağıstan Devlet Üniversitesi'nin ilmi dergisi, Vestnik Tyurkskovo Mira'nın hakem kurulundan olup, 2011 yılında faaliyetlere başlayan The Academic Association of the Altaic Community'nin üyesidir.

Kendisi, görsel basının Resulzade, Türkistan ve Azerbaycan konularında görüşlerine başvurduğu uzmanlardandır.

Hayatı ve Şahsiyeti

Mehmet Emin Resulzâde

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Hayatı ve Şahsiyeti

Mehmet Emin Resulzade

Sebahattin Şimşir

Yayın Yönetmeni

Erol Cihangir

Grafik Uygulama

Sercan Arslan

Mizanpaj

İrfan Güngörür

1. Baskı, 2012 İstanbul

Ofset Baskı

Çalış Ofset, Yılanlı Ayazma Sokak, No: 8
Topkapı/İSTANBUL Tel: (0212) 482 11 04

© Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı
Telif Hakları Mukavelesi gereği yazarına aittir..

Sertifika No: 19492

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI

ISBN 978-9944-397 93-3

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Ticaretthane Sokağı, Tevfik Kuşoğlu İşhanı Nu: 41/16

Cağaloğlu-İSTANBUL. Tel: (0212) 520 27 19

web: www.dogukutuphanesi.com

e-mail: bilgi@dogukutuphanesi.com

İÇİNDEKİLER

Ön Söz/7

Azerbaycan'ın İşgali/9

Şahsi ve Siyasî Hayatı/13

Ailesi, Tahsil Hayatı ve Gençlik Yılları/13

Resulzâde'nin İran'daki Faaliyetleri/19

Resulzâde'nin Türkiye'ye İlk Gelişi: 1911-1913/21

Resulzâde'nin Azerbaycan'a Dönmesi/23

Müsavat Partisi'nin Kurulması /25

Açık Söz'ün Yayın Hayatına Başlaması/27

Kafkasya Müslümanları Kurultayı/29

Umum Rusya Müslümanları Kongresi /31

Mavera-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin İlanı/38

Trabzon Konferansı/40

Bakû'de Meydana Gelen Mart Hadiseleri/42

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı/44

Batum Konferansı ve Barışı /46

Azerbaycan'ın İstilasası/48

Stalin'in Resulzâde'yi Ziyareti/49

Resulzâde Moskova Yolunda/55

Resulzâde'nin Moskova'daki Faaliyetleri/56

Resulzâde'nin Moskova'dan Kaçışı/58

Muhaceretteki Hayatı/61

Türkiye'deki Hayatı ve Faaliyetleri/61

Yeni Kafkasya Mecmuası/62

Azeri Türk Mecmuası/65

Odlu Yurt Mecmuası/67

Resulzâde'nin İstanbul'dan Ayrılması/68

Resulzâdenin Avrupa Yılları/75

Avrupa'daki Faaliyetleri/75

II. Dünya Savaşı Yılları/77

Resulzâde Tekrar Türkiye'de/78

Resulzâdenin Türkiye Yılları/81
Azerbaycan Kültür Derneği'nin Açılması/81
Azerbaycan Dergisi/83
Resulzâde'nin Ankara'daki Faaliyetleri/84
Resulzâde'nin Ölümü/86
Türk Dünyası Aydınlarının Resulzâde'nin/86
Ardından Yaptıkları Konuşmalar/86
Resulzâdenin Fikir Dünyası/95
Fizik ve Moral Portresi/95
Siyaset ve İlim Adamlığı/96
Azerbaycan Cumhuriyeti ve Resulzâde/99
15 Eylül ve Resulzâde/102
27 Nisan ve Resulzâde/105
Azerbaycan'da Ruslaştırma ve Resulzâde/107
Millet, Milliyet, Milliyetçilik ve Resulzâde/110
Müsavat Partisi ve Resulzâde/112
Demokrasi ve Resulzâde/115
Sosyalizm, Komünizm ve Resulzâde/119
Çeka ve Resulzâde/122
Kafkasya ve Resulzâde/124
Şark ve Resulzâde/126
Yeni İktisadi Siyaset ve Resulzâde/128
Liberalizm ve Resulzâde/130
İran Meşrutiyeti ve Resulzâde/131
Türkçülük, Türk Birliği ve Resulzâde/134
Resulzâde ve Türkiye/137
Türkiye'nin Meselelerine Bakışı/137
Türkiye Cumhuriyeti ve Resulzâde/137
Türkiye'de Cumhuriyet'in ilânı ve Resulzâde/140
Şeyh Sait İsyanı ve Resulzâde/141
Musul Meselesi ve Resulzâde/144
Atatürk'e İzmir Suikasti ve Resulzâde/146
Harf İnkılabı ve Resulzâde/148
Resulzâde Bibliyografyası/149
Resulzâde'nin Özel Evrakı/175
Sonuç/181
Bibliyografya/185

Ön Söz

Son yıllarda birçok konuda olduğu gibi tarih bilimi, özellikle de Türk Dünyası Tarihi ve Şahsiyetleri alanlarında da sürekli yeni bilgiler ve eserlerle karşılaşmaktayız. Artık, Türk tarihî denilince, Kars'ın doğusu bizler için muamma olmaktan çıkmıştır. Bilim olarak ise sadece savaş ve barışlar ön plana çıkarılmamakta, tarihe damga vuran olaylar ve şahsiyetler de ele alınmaktadır.

Kişilerin de hayatı ele alınmalıdır düşüncesinden yola çıkarak, bir döneme imzasını atmış, Azerbaycan'ın abide şahsiyetlerinden Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri üzerinde çalışmayı uygun gördük. Çünkü, Azerbaycan'ın Rus birlikleri tarafından 27 Nisan 1920 tarihinde işgalinden bir müddet sonra, Rusya'dan kaçmayı başaran Resulzâde'nin hayatının büyük bir çoğunluğu geçirdiği ve son nefesini verdiği Türkiye'deki hayatının önemli olduğunu düşündük.

Çalışmamızın asıl kısmı, 1993 yılında, kaynakların günümüzdeki kadar bol olmadığı bir dönemde gerçekleşmiş, elinizdeki esere daha sonra, özellikle Azerbaycan'da yapılan çalışmalar da ilave edilerek güncellenmeye çalışılmıştır.

Eserin onbeş yıl sonra düzeltilmiş ve genişlemiş hacmi ile okuyucusu ile buluşmasında büyük emeği bulunan Doğu Kütüphanesi Yayınevinin sahibi Erol Cihangir Bey'e en kalbi şükranlarımı sunarım.

13.01.2012, Balıkesir

Azerbaycan'ın İşgali

Azerbaycan XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. Yüzyılın başlarında Kafkasya'yı istilaya kalkan Rusya İmparatorluğu Güney Kafkasya'da hanlıklarla uğraşmıştır. XVIII. yüzyılda İstiklâllerini ilân eden ve kanlı mücadelelerden sonra Rusya esaretine giren hanlıklar ki bunlar Derbent Hanlığı, Kuba Hanlığı, Bakû Hanlığı, Lenkeran Hanlığı, Şirvan Hanlığı, Şeki Hanlığı, Gence Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Nahcivan Hanlığı, İrevan Hanlığı¹ dışında sultanlık ve meliklikler de işgal edilmiştir.²

1770'lerden sonra Rusya, Doğu siyasetini yeniden hareketlendirerek, özellikle İran'da Kerim Han Zend'in ölümünden sonra sertleşen iç çekişmeler, Rusya'nın doğuda iktisâdî meraklarını daha da arttırmış, bu da peşinden ekonomik iştahları kabarttığı gibi, özellikle 1774 de, Osmanlı Devletine karşı kazanılan savaş ve 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra, Rusya tekrar Kafkasya ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. 1783 yılında Kırım'ı diplomatik yollarla ele geçiren Rusya, Kuzey Gürcistan'ı da kendi himayesine almayı başarmıştır. Bu dönemde Gürcü Kralı olan II. İrakli'nin Rusya'nın himayesini kabul etmekte-

1 Mehmet Emin Resulzâde, "Azerbaycan Tarihi", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, C.1 S. 717; A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul, 1940, s. 18; --, "Azerbaycan Hanlıkları", *Türk (İnönü) Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara, 1950, s. 422.; Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 320.; Ayrıca Hanlıklar için bkz.; Tofiq Mustafazâde, *Qarabağ Hanlığı*, Bakı, 2010.; Naile Bayramova, *Şamahı Hanlığı*, Bakı, 2009, Mahmud Yakubov vd, *İrevan Hanlığı*, Bakı, 2010.

2 Hüseyinov, I, A. v.d, *Azerbaycan Tarihi I*, Bakı, 1958. 356.; Bunyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 1984, s. 522.

ki maksadı ise, Rus ordusunun yardımı ile Gence ve İrevan Hanlıklarına sahip olmak istemesiydi.³

Rusya, 1780'lerde biri Derbent'ten geçerek Azerbaycan'ın Hazar Denizine kıyısı olan şehirlerini ele geçirmek maksadı ile, diğeri de Deryal geçidinden geçerek, Gürcistan'a ulaşacak iki kuvveti harekete geçirmiştir. Bu hareketin amacı ise, İran'da durumu bir hayli sağlam olan Ali Murad Han'ın da yardımı ile Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmek idi. Hatta, 1783 sonlarından itibaren de bu planı hayata geçirmek için harekete geçmiştir. Ancak, 1785 tarihinde Ali Murad Han'ın ölümü sonucu İran'da yönetimi ele geçiren Kaçarlarla⁴ düşman olmuş, bunun neticesinde de, Rusya – İran yaklaşması hayata geçmemiştir. İran ile hesapların bozulmasına rağmen Rusya, bazen kendisinin hazırladığı fitne yolları, bazen de hanlıkların zaten var olan aralarındaki rekabetten istifade ederek, onları ele geçirmek için harekete geçmiştir.⁵

Ancak, 1796 yılının Kasım ayında Katerina'nın ölümü sonrasında tahta çıkan I Pavel⁶ annesinin, Kafkasyadaki faaliyetlerine son vererek, Rus askerlerinin Azerbaycan'dan geri çekilmesini emretmiştir. 1797 yılı baharında Zubov'un komutasında son Rus kuvvetleri de Azerbaycan'ı terk etmiştir. Ancak, II. Katarina'nın torunu Aleksandr 1801 yılında babası Pavel'i öldürerek tahta çıkmıştır. Alaksandr tahta çıktıktan sonra, II. Katerina'nın koyduğu esaslara geri dönmüş ve bunun neticesinde de, Kafkasya meselesi de tekrar ele alınmıştır. Kafkasya meselesinde ilk iş olarak Kuzey Gürcistan tekrar ilhak edilmiş, 1803 yılından itibaren de, Azerbaycan'ın Kuzey Batı topraklarının işgal edilmesi için izin verilmiştir. I. Aleksandr, Aralık 1801'de Kafkas kuvvetlerinin Baş Komutanı General Knorriğ'e şunları yazmıştır: "Komşu hakimler

3 Markova, O.P. *Rossiya, Zakavkazye i Mejdunarodniye atnoşeniya v VXi veke*, Moskova, 1966, s.173.

4 Kaçarlar için bkz.; Karadeniz, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul, 2006.

5 Gadjeva, S., *Azerbaidjan vo vneşney politike pravitelstva Ekaterini II*, Baku, 2004, s., 48-49.

6 Şimşir, N., *Rus Devleti Tarihi XVI – XX. yüzyıllar*, İstanbul, 2010, s. 105-106.

ve hanlıklar ile münasebet kurarak, Rusya taraftarlarının sayısını artırmaya çalışmalı, özellikle de üzerlerinde şimdilik Feteli Şah'ın hakimiyet kuramadığı İrevan, Gence, Şeki, Şirvan, Bakû ve diğer hanları çağırmalı." Bu emre binaen, General Korring 1802 yılının Eylül – Aralık aylarında Kuzey Kafkasya'da Georgiyevsk şehrinde siyâsî ve ticaret meseleleri üzere görüşmek için Çar komutanlığının Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının ve Kafkasya'nın diğer hakimlerinin temsilcileri ile görüşmüştür. Ancak görüşmelere Terki Şamhalı, Karakaytag usmisi, Tabasaran hakimi, bazı dağlı hakimlerin temsilcileri ile Kuba ve Taliş (Lenkeran) hanlıklarının temsilcileri katılmıştır. Bu görüşmeler sonucunda da, 26 Aralık 1802 tarihinde imzalanan mukaveleye göre; İran'a Rusya saldırdığında buna karşı çıkmayacaklardır.⁷

1804-1813 yıllarında İran ile yapılan savaşlar neticesinde İran'ın mağlup olması ile imzalanan Gülistan antlaşması ve 1826-1828 yıllarında devam eden yeni İran savaşları esnasında bazı hanlar topraklarına dönüp, hakimiyetlerini ilân etseler de, İran'ın yine yenilip, Türkmençay antlaşmasını imzalaması ile bir nevi Azerbaycan Hanlıklarının işgali tamamlanmıştır. İşgalin tamamlanması ile de, Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sının başlattığı sömürgecilik siyasetine karşı, bazı itiraz ve isyanlarda olmuşsa da, bu dönemde halk yaşadığı toprakları terk ederler, ama çoğu tutuklanarak hapsedilmişlerdir. Yine Türkmençay antlaşması ile, İran, Erivan şehri ve bölgesi dahil olmak üzere, Aras nehrinin sol sahil tarafını Rusya'ya bırakmıştır. Ayrıca, Hazar Denizi de, tamamen bir Rus denizi haline getirilmiştir.⁸

Araz nehri ile ikiye bölünen Azerbaycan'ın kuzey kesimleri devamlı şekilde yerli halkın Ruslarla mücadelesine sahne olmuştur. 1830, 1840 ve 1850'li yıllarda Çarlık Rusya'sı Azerbaycan'da sömürgecilik maksadı taşıyan sosyal ve kültürel baskılarda bulunmuştur.⁹

7 *Azerbaycan Tarihi*, Baku, 2000 c. 4, s. 16.

8 Akdes, N.K., *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1927'ye Kadar*, Ankara, 1987, s.323.

9 Bunyadov, a.g.m., s. 320.

1904-1905 yıllarında, Rusların Japonya karşısında aldığı mağlubiyet Rusya'da ihtilâl sebeb olmuştur. Tüm Rusya mahkumu topluluklar, bu durumdan mümkün olduğunca istifade ederek; gazete ve mecmua yayınları başta olmak üzere, eğitim alanında da kendi dillerinde okullar açmaya ve bir nevi bağımsızlığın gerektirdiği müesseseleri oluşturmaya çalışmışlardır. Bu bir nevi hazırlık şeklinde de düşünülebilir. Burada, medenî ve milli uyanışın sağlanmasında basın büyük bir rol üstlenmiştir.¹⁰

Azerbaycan, 1905 yılı ihtilâline azami derecede istifade ederek siyasi Türklük mücadelesine de hazırlanmaya başlamıştır. Merkezleri, Bakû ve Gence'de olmak üzere millî şuru ve varlığı himaye eden yeni yeni siyasi Türk partileri kurulmaya başlamıştır. Ayrıca, kurulan hayır müesseseleri, maarif cemiyetleri ve Difai teşkilatları, kültürel uyanış yanında, millî harekât hazırlığını da organize etmişlerdir. Bu yüzden Çarlık Rusyası tarafından yasaklanan Türkiye - Azerbaycan münasebetleri ciddi bir canlanma sürecine girmiştir. İstanbul'dan Bakû'ye ve Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerine getirilen öğretmenler, yeni usul mekteplerde, İstanbul ağzına aşına yeni bir aydın sınıf oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle, Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'nin Rusyaya karşı savaş açması, Türkiye'ye karşı zaten üst düzeyde olan sevgi ve alakayı daha da üst seviyelere çıkarmıştır. Tüm engelleme ve yasaklamalara rağmen, Türkiye ile Azerbaycan arasında gizlice de olsa seyahat etmek, ne pahasına olursa olsun İstanbul'u görmek en büyük bahtiyarlıklardan biri sayılmıştır.¹¹

Yaklaşık yüz sene süren Rus işgal ve istilasına karşı verilen büyük mücadele neticesinde, Azerbaycan Türkleri, Mehmet Emin Resulzâde önderliğinde 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilân etmişlerdir.

¹⁰ Caferoğlu, a.g.m., s. 29-30.

¹¹ Caferoğlu, a.g.m., s. 34-35.

Şahsi ve Siyâsî Hayatı

Ailesi, Tahsil Hayatı ve Gençlik Yılları

Mehmet Emin Resulzâde, 31 Ocak 1884 tarihinde Bakû'nün Novhanı köyünde dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası din adamı yetiştiren Hacı Molla Ali Ekber, Annesi Zalkızı Ziyet hanımdır. Resulzâde, çocukluk günlerini ailesinin kontrolünde, kız kardeşi Şehrebanu ile birlikte huzurlu ve mutlu bir şekilde geçirmiştir.

Okul çağına geldiğinde, aydın bir insan olan baba Ali Ekber, oğluna iyi bir tahsil vermek için çabılıyor, daha da önemlisi Mehmet Emin'in okumaya karşı olan gayret ve ilgisi onu büsbütün heveslendirmiştir. İlk eğitimini ve dini bilgilerini aileden alan Resulzâde'nin, Kuran-ı Kerim'i okuma ve ezberlemedeki kabiliyeti, babasının gözünden kaçmamıştır. Ancak, babası yaşadıkları zamanın çok kötü oluşu, şehrin her tarafında hükümet aleyhine konuşmaların yapılması ve bazı şahısların yaptığı gizli işlerin anlatılmasından dolayı endişeli olup, bu tür insanlardan oğlunu uzak tutma yolları aradığı da anlaşılmaktadır. Ancak, bir gün Mehmet Emin'in Novhanı'da dolaşırken bir evden gelen ve ağır bir sesle okunan;

Kal, ey gözü vatanda kalan Hüseyingulu Han,

Sülâlesini nezerden salan Hüseyingulu Han.¹²

Dizelerini iştince kendisinden geçmiştir. Ve o, dizeyi uzun süre unutamadığı gibi vatan ve İstiklâl mefhumları daha o zamandan herhalde kalbine yerleşmiştir.

Millî terbiyeyi ve tahsilinin ilk kısmını aile çevresinden alan Resulzâde, Bakûde Teknik okula kaydolmasına rağmen, kısa sürede içtimaî ve siyâsî hareketlere karıştığından dolayı, kendisinin de edebî ve sosyal meselelere yatkın olduğunu düşünerek, siyâsî faaliyetlerle ve gazetecilik ile uğraşmaya başlamıştır.¹³

Resulzâde, 1902 yılında henüz 18 yaşında iken ilk siyâsî teşkilat olarak *Müslüman Gençlik Teşkilatını*¹⁴ kurmuştur. Bu teşkilat yaklaşık bir asırdır sömürge rejimi altında inleyen halkın acılarını dindirmeye çalışan ilk siyâsî teşkilattır. Bu teşkilat kuruluncaya kadar mevcut yönetime itiraz edenler, bunu muhtelif yollarla yapmışlardır. Bu ise, daha çok gazete yazıları ve edebî eserlerde halkı esaretten kurtarma şeklinde ifade edilmiştir. Lakin, geniş bir programı olan, halkı hürriyete kavuşturacak geniş bir teşkilat kurmak başarısını da ilk defa genç Mehmet Emin göstermiştir. Kendisi bu hususta yıllar sonra şu cümlelerle olayı anlatacaktır;

“O cümleden benim teşkil ettiğim, üyeleri muhtelif Rus liselerinde ve diğer ortaokullarda okuyan, Azerbaycanlı Türk talebelerden ibaret gizli bir Teşkilat da var idi. Bu teşkilatın amacı kendi üyelerinin millî hislerini uyandırmak, Rus okullarında okutulmayan Türk Dilini müstakil surette öğrenmek, yerli ediplerin eserlerini okumak, onların Çarlık aleyhine yazılmış inkılâp şiirlerini ezberlemelerini ve arada

12 Yagublu, Nesiman, *Memmed Emin Resulzâde*, Bakı, 1991, s.9-10.

13 “M. Emin Resulzâde'nin Hal Tercümesi”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 10-11 (22-23), Ocak-Şubat 1954, s.3.

14 Hilmi Ziya Ülken, ve Charles Warren Hostler, bu siyâsî faaliyetin 1904 yılında Azerbaycanlı Genç İnkılapçılar cemiyeti şeklinde vermektedir. Bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979 s. 129.; Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, s.216.

bir ilkel şartlarda basılan beyannameleri yaymak, işçiler arasına giderek hürriyet ve İstiklâl fikirlerini sistemli bir şekilde yaymak gibi faaliyetlerde bulunurdu. Teşkilatın ayrıca, Himmet adlı bir de dergisi var idi.”¹⁵

1903 yılında, Tiflis'de Şahtahtalı Mehmet Ağa tarafından *Şark-î Rus* Gazetesi yayınlanmaktadır. Gazete Müslümanların dertlerinden, ihtiyaçlarından, Rusya ve Kafkasya'da meydana gelen olaylardan bahsetmektedir. Yine uzun yıllardır Çarlık esaretinin zulmü altında inleyen ve bütün inkişaf ve terakki kapılarının yüzüne kapandığı Azerbaycan halkını silkeleyip uyandırma da, gazetenin hizmeti büyük idi. Müslümanlara bu kadar hizmet eden gazeteye bir yazı göndermeye karar veren Resulzâde, Rusçuluğa karşı inkılâpçı bir hamlenin ifadesini teşkil eden il yazısını göndermiştir.¹⁶ Bu ilk yazısı Bakû'den mektup adı ile yayınladığı gibi, “Muhammes” adlı şiiri de burada yayınlanmıştır.¹⁷ Yıllar sonra bir sohbetinde bu yazı ile ilgili hatıralarını şöyle nakletmiştir: “Bakû'de 1903 yılı baharındayız. Kaledibi parkının hiyabanlarında dolaşan gençlerle beraberim. Hepsi Rusça konuşuyor. Ana dili olan Türkçe yerine -bozuk da olsa-Rusça tercih ediliyordu. Bu konuyu ele alarak Rusça konuşanları ayıplayan bir makale yazarak, Tiflis'de çıkan Şark-ı Rus gazetesine gönderdim.

Konunun, gazetenin adına ve gayesine uygun olup olmadığını düşünmeden günlerce Tiflis postasını bekledim. Takdir ve teşvik edilerek bu yazının Bakû'den Mektup başlığı ile basıldığını görünce duyduğum sevinci tarif edemem.”¹⁸

Yine 1903 yılının 1 Mayıs'ında Bakû'de saat 12'de Tağıyev Tiyatrosunun yanında toplanan insanlar, ellerinde Çarın ka-

15 Yagublu, a.g.e., s.13.

16 Mirza Bala, “Resulzâde Mehmet Emin Bey”, *Azerbaycan Dergisi*, Y.3, S. 10-11 (22-23) Ocak-Şubat 1954, s. 5.

17 Elşen Ebülhesenli, “Mehmet Emin Resulzâde”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 56, Ağustos 1991, s. 18.

18 Merganlil, M.D., “Mehmet Emin Resulzâde”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. III, S. 1-2, 1995, s. 236.

rikatürlerini tutarak, inkılâp şarkı ve şiirleri söylemişlerdir. Bu, Bakû'de ezilenlerin en güçlü gösterisi idi. Burada Mehmet Emin Resulzâde şu konuşmayı yapmıştır;

"... Evimizin caddeye ayrıca bir kapısı açılan odasında arkadaşlarımla toplanırdık. Odadaki kütüphaneden faydalanır, Türkçe çalışır, Çarlık aleyhine konuşur ve hürriyet meselelerini müzakere ederdik. Yazı ve beyannameler yazar ve onları dağıtırdık. Bu yazılar sonradan gazete haline geldi. Hoşuma giden, "himmet-ür ricâl, taklâ-ül cibâl"¹⁹ sözündeki hümmet sözü bu gazeteye ad oldu. İstibdat aleyhindeki bu çalışmalarında açık bir milliyetçilik yok ise de, milliyetçiliğe ve İstiklâlciliğe doğru genel bir istibdat düşmanlığı var idi.

Çarlık aleyhine olan fikirlerimi ihtiva eden "Hümmet" bir defa babamın eline geçiyor. Yazımı tanıyor. Beni sorgu suale çekti. Ona, "bu bir yazıdır, sadece okumak için yazdım. Bomba da olabilirdi ve o zaman atılması gereken yere atardım" dedim. Beklemediği bu cevap babamı çok sinirlendirdi. Ama, sinirine bakmayarak, üzerinde çok durmadı. Beni inandığım bir yolda kendi fikrimle baş başa bıraktı..."²⁰

Zaten nerede ise 50 yıllık bir dönem yani, 1905 Meşrutiyetine kadar Rusya'da sakıncalı olarak kabul edilen kişi ve gruplara, mülkî idareler, toplantı ve gösteri iznini kesinlikle vermemekteydiler. Aynı şekilde mahkemeler de, hükümet ve rejime muhalif olduğu kanısını veren kişi ve gruplara dernek kurma iznini, söz konusu dahi etmiyorlardı. Muhalif bir siyâsî partinin kurulması kesinlikle mümkün değildi. İlk olarak örgütlü bir şekilde ihtilâl denemesi, doğrudan Çar I. Nikola'ya yapıldığı için, tepki de son derece sert olmuştur. *Dekabristler Hareketi* kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu suretle siyâsî hayata egemen olan polis devleti imajı, Çar I.

19 Becerikli insanların hinimeti, dağları yerinden söker. Devellioğlu F., *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 443.

20 Mercanlıgil, a.g.m., s. 236.

Nikola'nın 30 yıllık baskı yönetiminden sonra tahta geçen II. Aleksandr (1855 -1881) döneminde iyice perçinlenmiştir. Genellikle topraksız köylülerin kaynağını oluşturduğu ihtilâlcı ve terörist hareketlerle bilhassa *nihilizm* akımı taraftarlarının eylemleri Rusya'yı sarsmış, bu hareketler Çar III. Aleksandr (1881-1894) ve II. Nikola (1894-1917) dönemlerinde de devam etmiştir.

Bir müddet sonra rejim aleyhtarı hareketlere, Puşkin, Gogol, Belinski, Turgenev, Tostoy gibi yazar, şair ve düşünürlerin eserleriyle katkıda buldukları muhalefet, baskı altındaki azınlıkların ve dini grupların da desteğini almıştır. Liberal grupların yanısıra, rejim aleyhtarlarının esas eylemci gücünü sosyalist gruplar (Sosyal Demokratlar ve Sosyal - İhtilalciler Es-Er) oluşturmuştur.

1904-1905 Rus - Japon savaşının Rusya aleyhine sonuçlanması üzerine, ülkenin içine düştüğü ekonomik bunalımın şiddeti ile grevler kitlesel eylemler ülkenin her tarafını sarmıştır. Teşkilatlı halk hareketinin üstün gelme ihtimali karşısında Çar II. Nikola 17 (30) Ekim 1905 tarihli Manifesto'yu ilân etmek zorunda kalmıştır. Buna göre, "kişi dokunulmazlığı ile temel hak ve hürriyetlerin halka bağışlanması, daha önce seçme seçilme hakkına sahip olmayan sınıflara bu hakkın verilmesi, Duma ve Devlet Şurası seçimlerinin yapılması, yasama organının yetkilerine tecavüz edilmemesi" gibi birçok hususu Çar II. Nikola kabul ve taahhüt etmiştir.²¹

Yine, 1905 ihtilâli ile Doğu Türkleri arasında asrın parlamentoculuğu, barış yolu ile mücadele usullerini bilen adamlar, muntazam siyâsî fıkralar teşkil edecek derece de değilse bile, artık çoğalmıştır. Rus okullarında okuyan Türklerin sayısının artmasından başka, demir yollarının açılıp yolculuğun kolaylaşması, Türkiye, özellikle İstanbul ile temasın kolaylaşması, "Tercüman" gazetesinin yaptığı olumlu gelişmelere paralel olarak İstanbul, Mısır ve Suriye'de eğitim gören Ka-

21 Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri 1905-1917*, Ankara, 1997, s. 43.

zanlıların açtığı çağdaş okulların sayısının artması sonucunda siyasî gelişmelerde de ciddi bir ivme kazandırmıştır.²²

Bu gelişme, bütün Rusya'da genel bir hürriyet havasının doğmasına yol açmıştır. Kurulan siyâsî partiler, dernekler, yayın hayatına giren binlerce gazete ve dergi ile traj patlaması, siyâsî – ideolojik kitap basımındaki olağanüstü artış gibi gelişmeler, hiç şüphesiz Rusya'daki Türk azınlığı da etkileyecekti ve nitekim etkilemiştir de.

1905 yılından sonra Bakû'de başta Ali Bey Hüseyinzâde ve Ahmet Ağaoğlu'nun çıkardıkları "Hayat" olmak üzere, "Füyûzat", "İrşad" ve "Terakki" gibi dergi ve gazetelere de makaleler yazdığını gördüğümüz Resulzâde, 1905 – 1907 yıllarında sol ceryanı temsil eden "Himmet", "Tekamül", "Yoldaş" dergilerinin tanınmış yazarlarıyla çalışmış, hâтта bir müddet Tekamül dergisinin yazı işleri müdürü dahi olmuştur. Yine aynı yıllarda İlya Çukalvili Stalin, Orcenikidze, Kalinin, Vişinski gibi sosyal demokrat hareketin temsilcileriyle birlikte de hareket etmiştir.²³ "Tekamül" dergisi ideolojik eğilimini gizlemeye çalışmasına rağmen, ancak sosyalizmi ulusal zulüm, sömürgecilik, kitle eğitimi, komşu İrânda ki siyâsî bunalımlar gibi Azerbaycan'a özgü konularla karışmış durumda idi. Ancak, bütün çabalara rağmen bu yayının organı da 1907 yılında kapatılmıştır. 1905 Japon mağlubiyeti sonrası Rusya'da başlayan ihtilâl ve hürriyet dönemi de bu tarihten itibaren bitmiş, dava adamlarını bundan sonra yeni tehlikeler beklemektedir. Nitekim, Stolip'in emri ile polislin davranışları setleşmiş, bu sertlikten Himmet grubu da nasibini almıştır. Nerimanov, Efendiyev ve B. M. Serdarov gibi bazı önderler tutuklanmış, Resulzâde, İ. M. Ağabeylov ve D. Bünyadzâde gibi yüzlerce grup üyesi ile birlikte İrân'a sürgün gitmişlerdir.

22 Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 346.

23 Ebülheşenli, a.g.m., s. 18.

Resulzâde'nin İrân'daki Faaliyetleri

Resulzâde, 1908 – 1910 yıllarında Himmetçi olarak İrân inkılâp hareketine katılmıştır. 1908 yılında Bakû Sosyaldemokrat komitesi tarafından Gilân inkılabına nezaret için Reşt şehrine gelmiş ve aynı yıl mücahitlerle birlikte Tahran'a giderek meşrutiyet hareketine katılmıştır. Nitekim, Tahran'da kısa sürede meşrutiyet hareketi önderlerinin dikkatini çekerek, Demokrat Partinin programının yapılmasında görev almıştır.²⁴

Hürriyet ordusunun zaferi kazanması ve İrân'da meşrutiyetin ilânı üzerine, şartların da uygun olması neticesinde, Tahran'da mücâdelesine devam eden Resulzâde, müdürlüğünü kabul ettiği "İrân-ı Nev" gazetesini bir taraftan modern bir yayın organı haline getirmeye çalışırken, diğer taraftan da, İrân'ın Rusya nüfuzundan kurtulması yolunda sert yazılar yazmaya başlamıştır. Bununla da yetinmeyen, Resulzâde, Avrupâda tahsil gören bir grup İrânlı aydınla birlikte, -ki bunlar arasında Seyit Hasan Takizâde, Hüseyinkulu Han Nevvab, Süleyman Mirze, Seyit Mehemed Rıza vb.- 1910 yılı Eylül'ünde İrân Demokrat Partisinin kurcularından olmuştur. İrân Demokrat Partisi'nin yayın organı ise "İrân-ı Nev" Gazetesi olmuştur. Bu gazetenin hem müdürü, hem de önemli bir yazarı olan Resulzâde'nin yazılarının da etkisi ile, İrânda ki Rus yetkililer rahatsız olmaya başlamıştır. Nitekim, bu rahatsızlıklar neticesinde, İrân kabinesi üzerinde etkili olanların talebi üzerine, Resulzâde İrân'dan sınır dışı edilmiştir.²⁵

Resulzâde İrân'da gazetecilik dışında, kitaplar da yazıp bastırılmıştır. Bunlar, 1910 yılında Tahran'da Farsça basılan,

24 Ebülheşenli, a.g.m., s. 18-19.

25 Bala, "Resulzâde Mehmet Emin Bey 70 Yaşında", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 10-11 (22-23), Ocak-Şubat 1954, s.6.; Caferoğlu A., "Bakû – Tahran – İstanbul üçgeninin büyük mücahidi", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 10-11 (22-23), Ocak-Şubat 1954, s. 16.; Resulzâde, "İrân Türkleri 4", *Türk Yurdu* C.2, s. 655-656.

Tenkid-i Fırğayı İtitaliyyun, 1911 yılında ise *Saadet-i Beşer* kitaplarını yayınlanmıştır.²⁶

Resulzâde'nin İran'daki faaliyetlerini en iyi ifade edenlerden biri de, bir dönem İran Meclis Başkanlığı da yapan, Seyit Hasan Tağızâde olmuştur. O, hem hayret, hem de muhabbetle şu cümleleri yazmıştır: "Resulzâde bütün ömrüm boyunca şark dünyasında rastladığım, mübalağasız söyleyebileceğim fevkalade namılı isimlerden biri idi. Mehmet Emin Bey terbiyeli, kuvvetli ve sağlam mantık sahibi, temiz kalbli, doğru sözlü, metanetli, tam manası ile dürüst fikir ve yoluna derin bir iman besleyen, fedakar, mücahit ve örnek bir insan idi. Böylelerine zamanımızda ve hele bizim taraflarda rastlamak hemen hemen imkânsız olduğu gibi, bütün dünyada da rastlanamaz..."

... Resulzâde İran inkılabının başlangıç devresinde Bakû'deki İranlı hürriyetseverlerle işbirliği yaparak küçük istibdat devrinde Reşt şehrine hareket etmişti. Aynı yılın ortalarında Tahran zapt edilince İran'ın başkentine gelmişti. Burada onun fevkalade muharrirlik kabiliyeti ortaya çıktı ve o, İran meşrutiyet ve İkinci Meclis devrinin en iyi ve en tanınmış gazetesi olan Yeni İran'ın baş redaktörü oldu. Modern Avrupa gazetecilik mesleğini İran'a getiren ve geliştiren Resulzâde'dir.²⁷

Ancak buna rağmen, Rus yetkililerin yazılarından rahatsız olduklarından, İranlı yetkililere baskı yaparak İran'dan kovdukları Resulzâde, İran'dan ayrılışını: "Ben ilk defa olarak büyük, Avrupakari ve yevmi bir gazeteyi tesis ederek Tahran'ı terk ettim. Avrupai usulde İran'da tesis olunan bu günlük demokrasi gazetesi, gittikçe artan Rus nüfuzunun entrikalarıyla takibe uğruyordu. O günlerde Amerika'dan İran maliyesini islah maksadı ile gelen Morgan Shuster ile

26 Yagublu, a.g.e., s. 36.

27 Nakleden, Yagublu, a.g.e., s. 36-7.

yaptığım siyasi mülakatın gazete de intişarı üzerine Rusya sefaretini beni İran'dan dışarı attırmak için teşebbüse geçmişti. Kuvvetim yettiği kadar İran İstiklâline hizmet ettiğim halde, mateessüf, İran bayrağı beni himaye edemedi ve Rus sefaretinin cebrane müdahalesi üzerine, bir hafta esnasında İran'ı terk etmek zaruretinde kaldım. İstanbul'a ise Rus tazyikinden sığınmak için geldim."²⁸ şeklinde belirtmektedir.

Resulzâde'nin Türkiye'ye İlk Gelişi: 1911-1913

İrândan sınır dışı edildikten sonra, 1911 yılında İstanbul'a gelen Resulzâde, burada bir müddet arayış içinde bulunduktan sonra, Rusya mahkumu Türklerin bulunduğu mekanlara devam etmeye başlamıştır. Türkiye'ye geldiğinde devletin İtalya ile Trablusgarp savaşında bulunmasının da etkisi ile kendisini Türkçü bir ortamda bulmuştur. Bu dönemde Yusuf Akçura Beyin önderliğinde bulunan Türkçü faaliyetlere katılarak, Türk Ocağı'nın müdavimlerinden olmuştur. Ayrıca, "Türk Yurdu" mecmuasında da yazılar yazmaya başlamıştır. Ayrıca, Tatar Türklerinden olup, Balkan Savaşı esnasında muhabir olarak İstanbul'da bulunan Fatih Kerimi, Resulzâde'nin bu dönemde "Tasvir-i Efkar" gazetesinin muhabirlerinden biri olduğunu da belirtmektedir.²⁹

"Türk Yurdu" mecmuasında, Resulzâde imzası ile yayınlanan "İran Türkleri" adlı dizi yazı, İstanbul'da ki Türk aydınlarının zihniyetini de meşgul etmiş, Türkiye dışındaki Türklerin varlığı ile de Türk aydınları ilgilenmeye başlamışlardır. Zaten, Trablusgar savaşı ile gergin olan sınırlara bir de Balkanlı devletlerin birleşerek Osmanlı Devletine saldırımları ve Trablusgarp'ta İtalyanlardan ateşkes talebinin yapılması,

28 Resulzâde, M. E., "Zaruri Bir İzah", *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y.1, S. 4, 6 Rebiyülahir 1342, s. 13. Resulzâde, M. E., *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin ile İhtilal Hatıraları*, Haz. S. Şimşir, İstanbul, 1997.

29 Kerimi, Fatih, *İstanbul Mektupları*, (Haz. Fazıl Gökçek), İstanbul, 2001, s. 342.

aydınlar arasında Osmanlı Devletini kurtarmak maksadı ile başlatılan Batıcılık, Osmanlılık, İslamcılık gibi fikir akımlarının görevini yerine getiremediği, devleti kurtaramadığı görülerek, Türkçü bir politika izlenmesi, hatta bunun daha da ileri götürülmesi hususları masaya yatırılmaya başlamıştır. Nitekim, Ziya Gökalp'in aynı günlerde kaleme aldığı "Turan" manzumesi ve bunun meşhur beyiti olan;

"Vatan, Türklere ne Türkiyedir ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir ki: Turan"

Heyecanın daha da yükselmesine sebep olduğu gibi, Halide Edip Hanımın yazmış olduğu "Yeni Turan" ve Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı "Yeni Turan Devleti" adlı kitaplar da, izlenecek politikanın işaretlerini vermektedir. Dolayısı ile, bizim kanaatimize göre, Türk aydınları arasında Resulzâde'nin yazılarının da bir katkısı olduğu yönündedir. Aynı dönemde Resulzâde, "Sebilürreşat" mecmuasında da İran İnkılabı, Osmanlı Hükümeti ve İran'a dair makaleler yazdığını görmekteyiz.

Ancak, Mehmet Emin Resulzâde, Türkiye aydınları ile tanıştıkça, Türk Ocağında özellikle Ziya Gökalp ve Hüseyinzâde Ali Bey'in olduğu hararetli tartışmaları gördükçe ve mevzunun da genelde Osmanlılık mı, Yoksa Türkçülük mü mevzusuna gelmesine sık sık şahit olmuştur. Burada, şüphesiz Ziya Gökalp'in tahlil edip tekmiştirdiği, Türkçülük fikri, Resulzâde'ye büyük tesir etmiştir. Nitekim bu hususta şunları yazmaktadır:

"Merhumun (Ziya Gökalp), Türk Yurdu'nda neşr olunan, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak makaleleri beni aşka getirdi. Matbuat, dil meselesi ile meşgul idi. Bu meselede Ziya nazariyatını müdafaa etmeye başladım. Türkçülüğü tebliğ için muharebe arefesinde çıkarmaya başladığımız "Açık Söz" gazetesine Ziya'nın sözlerini bir şiar olarak aldık.

Daha sonra Ziya'nın son zamanlarda, "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, garp medeniyetindenim" şeklinde dediği bu şiar Türkçülük, halkçılık vazifeleri üzerinde teşekkül eden milliyetperver Müsavat Partisi'nin programının giriş kısmında yer aldı. Rus baskısına uğrayan halklar şeklinde değil, bağımsız ve millî bir kütle suretinde kurtulacak Azerbaycan Türklüğü, bu İstiklâlini tertemiz edecek bayrağa, asri mefkuresi ile uygun bir mana vermek istiyordu. Bu manayı da, "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" mefhumlarında buldu: Bayrağı, mavi, yeşil ve kırmızı renkli kumaşlardan yaptı."³⁰

Resulzâde'nin Azerbaycan'a Dönmesi

İranda ki faaliyetleri, Rusları rahatsız ettiği için İstanbul'a gelen Resulzâde, burada kendisi gibi Rusya mahkumu Türk topluluklarının temsilcileri ile birlikte mücadeleye devam etmektedir. Gerçi, Rusya mahkumu topluluk önderleri sadece İstanbul'da değil, Avrupa'da da benzer faaliyetlerini sürdürmektedirler. Nitekim, muhtelif ülke merkezlerinde bu tür faaliyetlerin devam etmesi, Rusya'yı da ciddi sıkıntılara sokmuş, bir çıkış yolu aramalarına sebep olmuştur. Neticede, 1613 yılında tahta çıkan Romanov hanedanının 300. yılı 1913 yılına rast geldiğinden dolayı Çar hükümeti tarafından ilân olunan büyük af, muhacerette siyâsî faaliyetler yürütenleri de kapsıyordu. Rusya, bu durumda olan vatandaşlarına can güvenliği vaat ederek ülkelerine geri dönmelerini istemiştir. Bu çağrıya uyarak ülkesine geri dönenlerden birisi de, Resulzâde olmuştur.

Bu şartlarda Bakû'ye dönen Resulzâde, daha ilk günden zabitanın dikkatini çekmemek için, bir yıl kadar bir ticarethanede çalışmıştır. Ondandan sonra da Orucov kardeş-

30 Yagublu, a.g.e., s. 45.

lerin çıkardığı “İkbal” (daha sonra Yeni İkbal) gazetesinin baş yazarlığını yapmıştır. Resulzâde hem bu gazete de hem de, Osmanlı Türkçesi ile çıkan “Şelale” dergisinde, Osmanlı Türkçesinin ortak dil olmasını savunuyor ve daha önce yayınlanan Füyuzat’ın ananesini devam ettiriyordu.

Resulzâde, “Şelale” dergisine yazdığı, *Dil içtimâi bir amil ve Yeni Lisancılar ve Türkçüler* başlıklı makaleleriyle çarpışan bu iki kutbu bir sentez yapmayı başarmıştır. Dilin herkesin anlaması icap eden içtimâi bir amil olduğunu belirten ve yeni lisancı Türklerden ilham alan Resulzâde, yeni bir edebî Azerbaycan Türkçesinin artık doğmuş olduğunu müjdeliyordu. Nitekim, 1915 yılında tesis ettiği “Açık Söz” gazetesini de bu orta edebî Türkçe ile yayınlıyordu. Bu arada Musavat Partisine girerek, liderliği ele almıştır. Bu gazete de çıkan bir makalesi yüzünden, askeri sansür ile aralarında çıkan bir ihtilaf sonucunda hapse atılmış ve birkaç ay hapiste kaldıktan sonra, dostlarının uğraşması neticesinde hapisten kurtarılabilmiştir.³¹

Resulzâde Elabbas Müznib ile birlikte, “Dirilik” (1914-1916) dergisini onbeş günde bir yayınlamıştır. “Dirilik”, edebî, içtimâi, iktisâdî, tarihî ve siyâsî bir dergi olup, burada Resulzâde’nin kaleme aldığı ve milletin ilmi tarafını yapan *Milli Dirlik* başlıklı seri makalelerde, milletin din birliğine değil, dil ve kültür birliğine dayandığını, müslümanlığın milleti değil, dini bir câmia olan ümmeti ifade ettiğini örnekler vererek açıkladığı gibi, bu yazılar, derginin ideolojik yönünü de belirtmiştir.³²

31 Taymas, A., “Mehmet Emin Resulzâde”, *Toprak Dergisi*, S. 6, 1 Mayıs 1955, s. 7; Baykara, H., *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 205.; Devlet N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, 1985, s. 208.; Bala, “Resulzâde 70.”, s. 8-9; Aküzüm, a.g.m., s. 13-14.

32 Bala, M., “Resulzâde 70.”, s. 9.

Müsavat Partisi’nin Kurulması

Mehmet Emin Resulzâde, daha İstanbul’da bulunduğu dönemde, Azerbaycan’daki gelişmeleri yakından takip etmeye çalışmıştır. Çarlık Rusya’sının her an yıkılacağını hesaplayarak, ileriki yıllarda yapacakları mücadelelerini sürdürecektir gizli bir teşkilatın kurulmasını yakın dost ve arkadaşlarına tavsiyede bulunmuş, bu şekilde “Millî Müsavat Halk Partisi”nin kurulmasını sağlamıştır. Gelecekte, Azerbaycan’ın İstiklâlini gerçekleştirecek bu parti, yani “Millî Müsavat Partisi” Mehmet Ali Resuloğlu, Abbas Kazımzâde ve Azerbaycan’ın sayılı zenginlerinden Taki Nakioğlu tarafından 1911 yılında Bakû’de kurulmuştur.³³

Müsavat Partisi’nin kurulmasını, kuruculardan Mehmet Ali Resuloğlu şöyle anlatmaktadır: “1911 yılının sonbaharı idi. Arkadaşların gizli toplantı ve müşavere yeri olan Kazımzâde Abbas Beyin kırtasiye dükkânının arka odasında Abbas Bey ile beraber oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan Taki Nakioğlu geldi ve bize: “Gürcülerin, Ermenilerin ve Rusların siyâsî partileri var. Bizim neden bir partimiz olmasın, biz de bir parti kuralım” dedi. Birkaç gün müzakere ve müşavere sonrası Müsavat Partisi’ni kurmaya karar verdik. Zaten, Resulzâde’de o tarihlerde bulunduğu İstanbul’dan bizlere imalarla siyâsî bir teşekküle ihtiyaç olduğu hususunda yazılar yazmakta idi.³⁴

Bir siyâsî partiden çok ileri olan “Müsavat” hakkında Azerbaycan Türklüğü çok şey düşünmüştür. Müsavat nedir? Diye sorduğumuzda ise; “Müsavat, aynı zamanda binlerce Azerbaycan Türkünün sevgili idealine çevrilip onu kendisinin vurgunu etti. Müsavat yıllarca zulm altında inleyen Türklüğün umudu oldu. Müsavat Azerbaycan Türklerinin başı üzerinde üç renkli, ayılı yıldızlı İstiklâl ateşini yaktı. Halk sevdi, bağı

33 Aküzüm, F., a.g.m., s.13.

34 Resuloğlu, Mehmet Ali, “Müsavat Partisi’nin Kuruluşu”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 40, S. 282, Kasım-Aralık 1991, s. 38.

yanık kalbine basıp bu bayrağın ışığına toplandı. Gözlerde sevinç pırıltıları, ömürlerde güneşe döndü Müsavat. Akidesinin sağlamlığı, dönmezliği, sarsılmazlığı ile Müsavatçılar halkın ebedi sevgisini kazandı. Bu ışığı yüreklerine kazıyanlar, dayanılmaz işkencelere maruz kalsalar da, tuttukları yoldan dönmeler. Müsavat halkın ömrüne, gücüne, yaşayışına yirmi-üç ay bağımsızlık getirdi. Ona bütünlük, dayanıklılık, “senin de yer yüzünde yaşama hakkın var”, sen şanlı ve büyüksün”, “esaretle inlememelisin, bu günden kurtulup, ak günlere çıkacak gücün var” gibi fikirleri aşıladı. Müsavat, yüz yıldan fazla esaret altında kalan, tarihî karanlıkta yatan bir halkı dünyanın yirmi üç büyük devletine tanıttı. Müsavat, yıllarca hukuku elinden alınan halkın evlatlarını asker yaparak, onları vatanın bütünlüğü ve onun emrinde durma sevgisini kazandırdı. Yiğitlerin kollarındaki kanlı esaret zincirini kırıp attı ve onun yerine bağımsızlığını koruma silahı verdi. Müsavat yıllarca halkın, karlı-buzlu kuzeye taşınan altınını, petrolünü, bütün servetini onun kendi sahibi yaptı. Mekteplerde okuyanlar İvan’ın, Petro’nun değil, kendisinin tarihini öğrenmeye başladı. Babek’in bağımsızlık yolunda kellesini verdiğini, Hatayi’nin birleşik Azerbaycan’ı kurduğunu, Cavad Han’ın son nefesine kadar vuruşup, “ölmek var, dönmek yok” dediğini işitti. Müsavat, kızıl emperyalizmin ülkeyi işgalinden sonra da mücadelede vaz geçmedi.³⁵

Müsavat Partisi kurulduktan sonra sadece Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya’da değil, aynı zamanda Güney Azerbaycanda da şubelerini açmış idi. Müsavatın önce kabul ettiği program İslam fikri üzerinde kurulmuştur. Programda kendi İstiklâlini kaybetmiş Müslüman halklara yardım ve İstiklâlini kazanan Müslüman memleketleri ile ittifaklar asıl yeri tutuyor idi. İlk zamanlar programda Türkçülük fikri henüz yeterince yer almamaktadır. Sonra, Resulzâde programa Türkçülük fikrini de ilave etmiştir.

35 Yagublu, a.g.e., s. 46-47.

Bu dönemde, Müsavat Partisi önemli işlere de imza atmıştır. Özellikle Osmanlı Devletinin Balkan Savaşı dolayısı ile alâkalı olarak Türkiye’ye yardım edilmesi gerektiğini halka duyurdu. Bunun üzerine Azerbaycan gençleri Türkiye’ye savaşmaya gittiler. Halk, altın, gümüş, para toplayarak Türkiye’ye yardım etmeye çalıştı.³⁶

Açık Söz’ün Yayın Hayatına Başlaması

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasından sonra cephe işleri ile uğraşan Rusya’nın birçok bölgesinde kontrollerin zayıflaması ile birlikte basın hayatında da rahatlama görülmüştür. Bu rahatlamadan istifade edenler arasında Türklerin de olması kaçınılmazdır. Diğer Rusya mahkumu milletlerin bir kısmında olduğu gibi, Türkler arasında da matbuat ve neşriyattaki maksat millî kültür unsurlarını muhafaza ederek bağımsızlığa giden yolu açmaktır. Millî matbuat, millî mektep ve millî din işlerinin millî teşkilat elinde olmasını davaya başlayan bir halkın nihayet iktisâdî ve siyâsî işlerinde de davacı olacağı tabii idi. Nitekim öyle de olmuştur. Savaş sırasında yayınlanan Azerbaycanda ki Türk gazeteleri millî muhtariyetten bahsetmeye başlamış, Rusya’da 1917 Bolşevik ihtilâlleri başladığı zaman da, Azerbaycan düşüncesini ortaya atmışlardır.³⁷

Mehmet Emin Resulzâde, 1915 yılında “Açık Söz”³⁸ Gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Logonun altında, siyâsî, içtimâî ve edebî Türk gazetesi; “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” şiarı ile yayınlanmaya başlayan, “Açık Söz” Azerbaycan Türkçülerinin fikirlerini yayan bir yayın organı olmuştur. Bu gazete artık millî ve kültür müesseselerindeki

36 Yagublu, a.g.e., s. 49.

37 “28 Mayıs Nedir?”, *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y. 3, S. 16, 17 Zilkade 1344, s.1-2.

38 Gazetenin çıkış tarihi ile ilgili olarak Yakublu Ekim 1915 (a.g.e, s. 52); Aliyev, M., Ağustos 1915 (a.g.m. s.10); Swetochowski, Ekim 1915 (a.g.e. s.116), vermektedirler.

“Müslüman” sıfatı yerine “Türk” sıfatını kullanmıştır.³⁹ Bu durumu Resulzâde’nin şu sözleri daha da açık bir hale getirmektedir: “Açık Söz ilk defa olarak o vakte kadar Kafkasya müslümanı veyahud Tatarı denilen halkın Türk olduğunu açıkça ve ısrarla meydana atmış ve bu hususta savaşın en zoru ile mücâdele etmek zaruretinde kalmıştır.”⁴⁰

Ayrıca, Resulzâde, “Açık Söz” gazetesindeki yazılarında yalnız Azeri Türkünün değil, genellikle Çar emperyalizminin esareti altında ezilen Türklerin problemlerini yazar, gerekirse tenkit ederek kendi fikrini de bildirirdi. Türkleri cesaretli olmaya, hak yolunda mücâdeleye çağırmıştır. Makalelerinin birinde, Türkistan’ın Çarın esareti altına düşmesinden ve elli yıldır, hak ve hukukundan mahrum yaşamalarını yazmış ve Türkistan’da yayınlanan, “Türkistan Eyaletinin Gazetesi”ni tenkit etmiştir.⁴¹

“Açık Söz” gazetesinin, millete “sen Türksün! Rus hükümetine de, biz Türküz! diye hitap etmiş ve kendisini de, gündelik Türk gazetesidir şeklinde ilân etmiştir.⁴² Resulzâde’nin Azerbaycan’da çıkardığı ilk gazete olan Açık Söz gazetesinin belirgin özelliklerinden biri de, millî bir ruh taşımasıdır.

Bu millî ruh, Türkçülük ilhamı idi. Resulzâde, adını unutmuş olan milletine, Türk olduklarını anlatmayı seviyor ve bu yolda telkinlerde de bulunuyordu. O, bu telkinlerini son derece elverişsiz şartlar içinde bile başarıyla yürütmüştü.⁴³

Açık Söz’ün Ekim ayında yayınlanan sayısında baş yazıyı yazan Resulzâde, “Bizim İhtiyaçlarımız” başlıklı yazıda;

39 Resulzâde, M. E., *Azerbaycan Kültür Gelenepleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1984, s. 33.; Bala, M., *Millî Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991, s. 46.; Taymas, A., a.g.m., s. 7.

40 Yagublu, a.g.e., s.52.

41 Yagublu, a.g.e., s. 53.

42 Bala, a.g.e. s. 46; Baykara, a.g.e., s. 205.

43 Taymas, A., a.g.m. s.7; “Ankara Türk Ocağı’nda Abdullah Battal Taymas tarafından 18 Nisan 1955 tarihinde verilen konferans”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 12 (37), Nisan 1955, s. 9-10.

1. Aşağı sınıflı mekteplerin açılıp, millileştirilmesi,
2. Ruhani akademinin açılması,
3. Dindarlar tarafından ruhanilerin seçilmesi,
4. Müslümanların aldıklarının geri verilmesi,

Resulzâde’nin ileri sürdüğü bu fikirlere, devrin tanınmışsa aydınlarından Eynalı Sultanov, Zakafkasskiyi “Reç” gazetesinde, cevap vererek Resulzâde’yi tenkit etmiştir.⁴⁴

Resulzâde’nin ileri sürdüğü bu görüşler, daha sonra Azerbaycan misak-ı millî beyannamesi olarak değerlendirdiği şeylerin şifreleri olarak düşünebiliriz. Bu yazıda, çatışmaların, ezilmiş ülkelerin bağımsızlıklarını güvence altına alacak bir barışla çözüme kavuşturulmasını ümid ediyordu. Aksi takdirde barışın kısa süreli olacağını da⁴⁵ ifade etmiştir. Kısaca “Açık Söz” gazetesini, Millî Azeri Demokrat muhtariyetçilerinin, sonradan ihtilâlcilerinin tam açık bir sözcüsü olmuştur.⁴⁶ “Açık Söz” gazetesini 1918 yılı Mart ayına kadar devam etmiştir.⁴⁷

Kafkasya Müslümanları Kurultayı

Şubat ihtilâli ile Rus Çarlığı’nın devrilmesinin üzerinden kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen, 1917 yılının Nisan ayı başlarında Bakû’deki İsmailiye Sarayı’nda Kafkasya Müslümanları Kurultayı toplanmıştır. Burada çarlığın yıkılması ile onun yerine konulacak rejim hususunda Türklerin alacakları durum tartışılmıştır. Ancak, dini ve kültürel muhtariyetle yetinen *Vahid ve Merkeziyetçi Rusya Cumhuriyeti* taraftarı olanların, sağdan ve soldan hücumlarına karşı, Türk topluluklarının millî devletlerini kurmaları gerektiği tezini Yusufbeyli Nesib Bey ile beraber, sadece Resulzâde’nin savunduğu görülmüştür.⁴⁸

44 Yagublu, a.g.e., s. 52-53.

45 Swetochowski, a.g.e., s. 116.

46 Caferoğlu, A., a.g.m., s. 17.

47 Bala, M., “Resulzâde 70..”, s. 9.

48 Bala, “Resulzâde 70..”, s.10.; Hostler C.W., a.g.e., s.216.

Resulzâde bu hususta şunları belirtmektedir;

“Bakû’de 15 Nisan’da ilk defa olarak, Kurultay adı ile Kafkasya Müslüman Kongresi toplanıyor. Kurultay her şeyden evvel ve her meseleden daha ateşli bir surette hür Rusya’nın alacağı yönetim şeklini tartıştıktan sonra şu kararları alıyordu:

a. Kafkasya Müslüman Kurultayı millî – siyasî maksada ait meseleleri müzakere ederek, Müslüman toplulukların menfaatlerini en iyi şekilde sağlayan, Rusya yönetim şeklinin mahalli federasyon esası üzerine kurulacak cumhuriyet idaresi olduğunu kabule karar verdi.

b. İslam dininden olan bütün kavimlerin ruhani ve medenî dikkate alarak Kafkasya Müslüman Kurultayı, bütün Rusya Müslümanları için mevcut kanunlar salahiyetine sahip bir idarenin kurulmasını gerekli görmektedir.”⁴⁹

Toplanan kurultayın daha ilk gününden itibaren yönetim ve alınacak kararlarda iki parti öne çıkmıştır. Bunlardan biri Müsavat Halk Partisi, öteki de Türk Adem-i Merkeziyet Partisi idi. İlkinin fikirlerini Mehmet Emin Resulzâde, ikincisinin fikirlerine de Yusufbeyli Nesip Bey tercüman olmuştur.⁵⁰

Kafkasya kurultayında Resulzâde’nin, Kafkasya’nın siyasî ve coğrafi bakımdan Rusya’dan ayrılmasını, Azerbaycan’ın da kendi kendisini idare etmesi gerektiği tezini büyük bir heyecanla savunmuştur.⁵¹

49 Yagublu, a.g.e., s.58.

50 Devlet, N., a.g.e., s. 269.

51 Aküzüm, a.g.m., s. 14-15.; *Türk Ansiklopedisi*, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, C. 4, Ankara, 1950, s. 421.

Umum Rusya Müslümanları Kongresi 1-11 Mayıs 1917

1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Moskova’da yapılmıştır. Bu Bütün Rusya Müslümanları I. Kurultayı olarak bilinmektedir. Bu kurultayı düzenleyenler, kurultaya 400-500 kişi beklerlerken, katılım daha fazla olmuş ve 900 kişi civarında bir sayı tesbit edilmiştir. Rusya’nın muhtelif bölgelerinden gelen bu Türk ve müslümanlar Moskova müslümanlarının evlerinde misafir edilmişlerdir. Kurultayın dikkat çeken bir yönü de, delegelerin 112 tanesinin kadın olmasıdır. Rusya Müslümanlarının Geçici Merkezi Bürosu’nun başkanı Ahmed Salih tarafından yapılan açış konuşmasından sonra ilk söz Musa Carullah Bigi(yev)’e verilmiştir. Bigi, toplantının Kur’an okunarak başlaması gerektiğini belirterek, Eçi imamı İbrahim Orman(ov)’u kürsüye davet etmiştir. Okunan Kuran’dan sonra, Bigi, Türklerin hürriyet mücadelesinde çok kurbanlar verdiğini, bu toplantının Rusya Müslümanlarının 5. genel toplantısı olduğunu hatırlattıktan sonra başarılar dilemiştir. Müslümanların şimdiye kadar üçüncü sınıf vatandaş sayıldıklarını, artık hürriyete kavuştuklarını belirterek, hürriyet şehitleri için saygı duruşundan sonra, Kurultay’da başkanlık divanı için seçimler yapılmış. Seçilen 12 kişi şu isimlerden oluşmaktadır;

- 1) İbrahim Ahmet(ov),
- 2) Ayaz İshaki(ov)
- 3) Ahmed Salih(ov)
- 4) Halil Dostmuhammed(ov)
- 5) Ali Merdan Toçubaşı(ev)
- 6) Fatih Kerim(ov)
- 7) Abdullah Hoca(yev)
- 8) Selime Yakub(ov)

- 9) Hasan Ata Gabeşi
- 10) İlyas Alk(in)
- 11) Cafer Seydahmet
- 12) Musa Carullah Bigi(yev)⁵²

Kongreye başarı dileklerini bildiren çeşitli heyetler ve telgraflar gelmiştir. Kongrede geçici hükümet adına “Yabancı Dinler Dairesi Başkanı” Prof. Kotlayerski yaptığı uzun konuşmasında; “Rusya’nın bölünmemesi gerektiğini, Rusya’da hükümet bütün milletler için üvey ana değil, öz abla olmalıdır” diyerek Rusların kendilerinin dışında hiç kimseye özel haklar vermeye veya onların Rusya imparatorluğundan ayrılıp çıkmalarına razı olamayacağını ifade etmiştir. Yapılan diğer iyi niyet, dilek ve tebrik konuşmalarından sonra Başkanlık Divanı, Geçici Büro tarafından hazırlanan şu programı görüşmüştür:

- 1) Rusya’nın gelecekteki idaresi ne olmalıdır?
- 2) Medenî ve mahalli idareler nasıl olmalıdır.
- 3) Kadınların durumu nasıl olacaktır.
- 4) İşçilerin durumu nasıl olacaktır.
- 5) Toprak meselesi nasıl halledilecektir.
- 6) Kafkasya, Türkistan ve Kazakistan meselesi nasıl olacaktır.
- 7) Askeri Teşkilatlanma nasıl olacaktır.
- 8) Siyâsî teşkilatlanma nasıl olacaktır.,
- 9) Kurucu Meclise karşı seçim öncesi nasıl bir taktik uygulanacaktır.
- 10) Savaşın zarar gören insanlara nasıl yardım yapılacaktır.
- 11) Bütün Rusya Müslümanlarının Milli Komitesi nasıl oluşturulacaktır.⁵³

52 Devlet, a.g.e., 1999, s. 249-250.

53 Ilgar, İhsan, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara, 1988, s. XIII-XIV.; Devlet, a.g.e., 251.

Bu başlıklar altında kurultay on gün boyunca meseleleri tartışmıştır. Ancak yaptırım gücü olmadığından bağlayıcı kararlar alınamamıştır. Fakat, Türk boylarının değişik görüşlerdeki temsilcileri fikirlerini ilk defa açıkça birbirlerine karşı belirtmiş olmaları açısından önemlidir. Kongrede, muhafazakârlar, dini görüşte olanlar, liberal görüştekiler, Türk birliği görüşünde olanlar ve değişik tip sosyalistlerden oluşmaktadır. Kurultay eksiklerine rağmen devrine göre önemli kararlar almıştır. Ancak buraya gelen temsilcilerin yaptırım gücü olmadığından bağlayıcı değildir. Kaldı ki, bağlayıcı kararlar alınmış olsa da, bunlar gelişen olaylar nedeniyle uygulanamayacaktır. Çünkü, kısa bir süre sonra Ekim devrimi ile ortaya çıkan Bolşevik devrimi sonucu iç savaş başlayacaktır.

Buna rağmen kurultayda şu komisyonlar kurulmuştur;

- 1.) Rusya’nın gelecekteki idare şekli komisyonu,
- 2.) İşçiler Komisyonu,
- 3.) Toprak – su komisyonu,
- 4.) Kadın – kız komisyonu,
- 5.) Kurucu Meclise seçim için hazırlık komisyonu,
- 6.) Savaş ve askeri teşkilat komisyonu,
- 7.) Dini ve medenî işler komisyonu,
- 8.) Maarif komisyonu,
- 9.) Mahalli idareler komisyonu.⁵⁴

1917 yılında Rus çarlığının çöküşü, hürriyet havası Türk topluluklarının Ruslara karşı Türk birliği kurmaları gerçeğini engellemiştir. Türklerde, bu şuur ne yazık ki pek gelişmemiştir. Birlikte hareket etmek yerine her topluluk kendi problemlerine eğilmiştir. Yani, Kazak Türklerinin kendi, Özbek Türklerinin kendi problemlerine eğilmeleri gibi. Oysa, Kurultayın 3 Mayıs tarihinde yapılan oturumunda, Ahmet Salih, “milli-medenî muhtariyet hakkını kazanmak daha

54 Devlet, a.g.e., 252.

mühim demekte, federasyon sisteminin Müslümanları parçalayacağını, federasyon kurulduğu taktirde Rusya Müslümanlarının birliği yerine Kazanlılık, Kazaklık, Kıyımlılık, Başkurtluk, Taciklik, Azerbaycanlılık gibi hisler doğacağını, Müslümanların kabilevi ayrılmasına sebep olacağını” söylemekte idi. Özetle Ahmet Salih'e göre;

1. Rusya adem-i merkeziyet usulüne dayanan bir halk cumhuriyeti olmalı.

2. Müslümanların milli-medenî muhtariyeti Rusya anayasası ile garanti altına alınmalı idi.

Kurultay'da söz alan bir diğer önemli isim Mehmet Emin Resulzâde de, adem-i merkeziyet sistemi talep etmekle beraber, o bunu gerçek manada federasyon kurulması şeklinde yorumlamakta idi. Resulzâde, İslamiyette bir millet birliği görüşü olmadığını söyleyerek, “Biz, Türk-Tatar kavimleri, her ne kadar aynı soydan Türk oğlu Türk olmakla beraber, ayrı şivelere ve çeşitli özelliklere de sahip olduğumuz inkâr edilemez. Bugün Volga boyundaki Tatarların kendine mahsus edebiyatı, basını, yazar ve şairleri vardır. Türkistan Çağataycası zengin bir edebiyata malikdir. Kazak ve Kırgızların matbuatı da gelişmektedir. Bunlardan hiçbirisi kuvvete teslim olup kendi özelliğini kaybetmez. Azerbaycan Türk'ü de kendi diline, edebiyatına ve adetlerine elveda diyemez. Bu özelliklerden sarf-ı nazar etmeleri, ne lüzümlüdür, ne de faydalıdır. Herkes kendi tabii yolunda yürümelidir. Türk nehirlerinin akıp ulaştığı bir deniz vardır; bu deniz Türk denizidir. İşte bu nedenle, millî – mahallî muhtariyet esasına dayanan Azerbaycan ile Dağıstan, Türkistan, Kırgızistan gibi ayrı, mahallî özelliklere sahip Türk kavimleri için muhtariyetler istiyoruz” şeklinde görüşlerini belirtmiştir.⁵⁵

Kurultay'da konuşan Zeki Velidi Togan da; “doğu, orta, güney Türklerin ayrı federasyonlar usulünde birleştirirken,

55 Baymirza, Hayit, *Türkistan Rusya ve Çin Arasında*, yyy, 1975.; Ilgar, a.g.e., s. 166.

onların tarih, adet örf ve nüfuslarını, hangi vilayetlerde ekseriyeti teşkil ettiklerini dikkate almak icap etmektedir. Doğu Türklerinden Uranhaylar, Kazak Bozkırları ve Türkistan Vilayetleri federasyon kurabilirler. Çünkü, bu Türkler yaşadıkları vilayetlerde ekseriyeti teşkil etmektedirler (%64-96) iç Rusya'da azınlıkta kalanlar milli federasyon kuramazlar. Bunlar federasyon kuran kardeşlerine katılmalıdırlar” diyecek görüşlerini açıklamıştır.

7 Mayıs tarihli oturumda söz alan 18 delege federasyon fikrini savunurken, 14 delege de merkeziyetçilik fikrini desteklemişlerdir. O gün toplantıyı idare eden Hadi Atlasi, başkanlık divanına bu konu ile ilgili ikiyüz kadar önergenin verildiğini, bunlardan ancak onbeşinin Rusça, kalanların çeşitli Türk lehçelerinde yazıldığını, bunun Rusya müslümanlarının birleşeceğine işaret ettiğini belirttiğinden sonra, önerilerin yüzellisinin milli-medenî muhtariyeti, otuzdördünün federasyonu, onaltısının ise mutlak merkezi devlet sistemini desteklediklerini bildirmiştir. Yapılan oylama sonucunda Resulzâde'nin federal düzen kurma sistemi 446 lehte 271 aleyhte oyla kabul edilmiştir. Salih'in kültürel muhtariyet iktifa eden ve merkeziyetçi devlet sistemini destekleyen görüşü 291 lehte 422 aleyhte oy almıştır. Bu sonuçlara göre, memleketin idare şekli hakkında şu kararlar kabul edilmiştir.

1.) Müslüman milletlerin menfaatlerini gerçekleştirmek için en uygun rejim milli ittifak ve toprak muhtariyetine dayanan ve belli blokları mevcut olmayan milletlere milli – medenî muhtariyet temin eden halk cumhuriyetidir.

2.) Rusya'da yaşayan müslüman milletlerin bütün dini ve medenî işlerini usule göre yürütmek ve Müslümanların birlikte hareket etmelerini sağlamak için kendileriyle ilgili kanunları çıkarma hakkına sahip “Umum Rusya Müslümanlarının” bir merkezi teşkilatı kurulmalıdır.⁵⁶

56 Devlet, a.g.e. 253-4.

Bu teşkilat şekli, üyeleri ve yapacak işleri, Müslüman vilayetlerinin vekillerinin ilk Kurucu Meclis toplantısında kararlaştırılacaktır, denilmektedir.

İki madde de ifade edilen formül her iki görüşü de tatmin eder mahiyette olmakla beraber, beklenen şumulde olmaması, istenilen topraklı muhtariyetin nasıl gerçekleştirileceği, sınırların tesbiti gibi hususları ihtiva etmemesi bakımından oldukça zayıftır. Kararın ikinci bendinde ifade edilen merkezi teşkilat kurma hususu da sadece temenni ve tavsiye mahiyetini arz etmektedir. Gerçi bu kurultayda alınan kararların bağlayıcı bir yönü de yoktur. Bu nokta kısa bir süre sonra da görüleceği gibi, Rusya Türklerinin çeşitli görüşteki değişik bölgelerinin ayrı ayrı yollardan gitmesine sebep olmuştur.

8 Mayıs tarihinde yapılan toplantı da ise, maarif meselesi tekrar ele alınmıştır. Sıkıntı ve problemler dile getirilmiştir. Ömer Tirigul, Ayaz İshaki, Hasan Ata Gabeşi, Keşşaf Tercümani, Zakir Kadiri, Efendizâde gibi şahıslar bu husustaki görüşlerini belirtmişlerdir. Sonra şu kararlar kabul edilmiştir.

1.) Maarif ve kültür işleri her halkın kendi idaresinde yürütülür.

2.) İlkokulda eğitim dili olarak her kabilenin kendi ana dili kullanılır. Ortaokullarda Umumi Türk dilinin kullanılması mecburidir. Yüksek okullarda da eğitim dili Türk – Tartar kabileleri için ortak olan Türk dilidir.

3.) İlkokullarda devam mecburi ve eğitim ücretsizdir.

4.) İlkokullar tek tip olup, dini ve dünyevi diye ayrılmazlar.

5.) Rus dili, ancak yabancı dil olarak okutulur.

6.) Rusyadaki bütün milletlerin talebeleri ve öğretmenleri eşittir.

7.) Maarif ve kültür hizmetleri için gerekli masraflar devlet ve mahalli idareler tarafından karşılanır.

8.) Milli okulları tamamlayan talebeler Rus okullarına imtiyazsız girerler.

9.) Yerine göre erkekler ve kızlar aynı okula giderler.

10.) Yabancı okullarda okuyan Müslüman çocuklarına sayısı sekize varınca, onlara ana dili ve din dersi verilir.

11.) Yabancı uyruklu öğretmenlerin Müslüman okullarında çalışmalarına mani olunamaz.

12.) Cephede savunma hattında veya cephe gerisinde ilah altında bulunan öğretmenler derhal terhis edilmelidir.⁵⁷

7 Mayıs tarihli oturumun ikinci meselesi ise, Müslümanların savaşa olan münasebetleri idi. Ahmet Salih konuşmasında, emperyalist ülkelerin, Müslüman ülkeler hakkında besledikleri emellerden bahsederken, geçici hükümetin 27 Mart 1917 tarihli bildirisinde Rusya'nın hiç kimseyi kul etmek istemediğini belirtmesine rağmen, İçişleri Bakanı Milikov'un "Manchester Guardian" gazetesine verdiği mülakatta Rusya'nın boğazları ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğundaki Slavlara hürriyet istediğini belirtmesini Rus hükümetinin iki yüzlülüğü olarak yorumlamıştır. Salih, Rusya Müslümanlarının Asya ve Afrika halkları gibi, kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmek suretiyle, tek bir cümle ile de olsa, önemli bir konuya parmak basmıştır.

Bu kurultay, bütün Türk boylarının çeşitli görüşteki temsilcilerinin fikirlerini, ilk defa olarak birbirleri önünde açıkça belirtebilmiş olmaları bakımından önemlidir. Kongre süresince konuşan üyeler arasında muhafazakârlar, aşırı dinciler, liberaller, Türk birliği taraftarı olanlar, en aşırı uçlara mensup sosyalistlerde bulunuyordu. Kurultay bazı eksikliklerine rağmen devrine göre mühim kararlar almıştır. Fakat hiçbirinin bağlayıcı gücü yoktur. Zaten kurultaydan sonra ki siyâsî gelişmeler, kurultayı düzenleyenlerin şahsi istek ve arzularına göre gelişmemiştir. Çarlığın çöküşü geniş

⁵⁷ Devlet, a.g.e., s. 255-6.

bir hürriyet havasının esmesi Türk boylarında ortak düşman, yani Rusya'ya karşı, Türk Birliği kurmak gerektiği gerçeğini görmelerine mani olmuştur. Daha doğrusu bu şuur gelişmediğinden dolayı her boy kendi mahalli menfaat ve problemlerine eğilmiştir. Sonuçta Bakü ve Taşkent'de yapılması planlanan Müslüman kongreleri toplamak şöyle dursun, mesele Kafkasyalılarla Kazaklar, Kazan'da 1917 Temmuz'unda toplanan II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresine katılmamışlardır. Ayı ayrı Rusya'ya karşı mücadeleye giriştiklerinden dolayı da, sonuçta hepsi teker teker bolşeviklerin kurbanı olmuşlardır. Böylece, Çarlık Rusya imparatorluğu, bu sefer Bolşevik imparatorluğu olarak yeniden kurulmuştur.

Mavera-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin İlanı

Bolşevikleri, 7 Kasım 1917 tarihinde yaptıkları darbe sonucu, Rusya'da idareyi ele geçirmeleri, Rusya'nın birçok bölgesinde olduğu gibi, Kafkasya'da da büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Bunun neticesinde, 28 Kasım tarihinde Zakavkom adı verilen, Mavera-yı Kafkasya Komiserliği teşkil edilmiştir. Bu Azerbaycanlı, Ermenistanlı ve Gürcistanlıların oluşturduğu federatif bir hükümettir. Zakavkom, kuruluşundan hemen sonra 1 Aralık tarihinde yayınladığı bir bildiri ile geçici olarak kurulduğunu ve "Rusya Müessiseler Meclisi"nin toplanmasına kadar görev yapacağını açıklamıştır. Bu nedenle komiserliğin, kanun koyucu bir meclisi dahi mevcut değildir.⁵⁸

Kasım ayı boyunca "Müessiseler Meclisi" için yapılan seçimler sonucu, kazanan partilerin temsilcileri belirlenmiş, ancak, 18 Ocak 1918 tarihinde yapılan açılıştan itibaren Lenin'in önderliğindeki Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılması planlandığından, 20 Ocak gecesi yapılan oyla-

58 Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, 2002.

ma sonucu feshedilmiştir. Böylece Bolşevikler, Rusya dahilinde bulunan bütün milletlerin temsilcisi olan "Müessiseler Meclisi"ni dağıtmak ile, aslında adı geçen bu milletlerle bağlarını koparmış da oluyorlardı.⁵⁹

Bu gelişmeler üzerine, Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, 23 Ocak 1918 tarihinde, Mavera-yı Kafkasya'dan Müessiseler Meclisine seçilen mebusları toplantıya davet etmiştir. Bu şekilde, Kafkasya'nın geleceği için tarihî adım atılmıştır. "Seym" ilk toplantısını 23 Şubat tarihinde yapmış ve 1917 seçim sonuçlarına göre Seym'in oluşturulacağı kararını almıştır. Bunun neticesinde de dağılım şu şekilde olmuştur;

Menşevik	33
Müsavat	30
Taşnaksütyun	27
Müslüman Sosyalist Blok	7
Es-Erler	5
Himmet	4
Rusya İttihad-ı İslam	3
Gürcü Nasyonal Demokrat	1
Gürcü Sosyal Demokrat	1
Kadetler	1

Görüldüğü gibi 112 kişiden ve 10 partiden oluşan Seym'in oluşumundan itibaren Bolşevikler de boş durmamışlar ve Seym'in açılacağı 23 Şubat günü Tiflis'teki Aleksandrovsky parkında büyük bir protesto mitingi düzenledikleri gibi, çıkabilecek olaylara karşı da, Gegeçkori ve Jordanya'nın emirleri ile *Vahşi Tabur* Gence'den Tiflis'e getirilmiştir. Polislin kalabalığa dağılın emrine, kalabalık ateşle karşılık vermiş ve beş kişi hayatını kaybetmiştir. Bolşeviklerin bu hareketleri Mavera-yı Kafkasya polis kuvvetlerince dağıtıldıktan sonra, Bolşevik liderleri Tiflis'i terk etmişlerdir.⁶⁰

59 Şahin, E., a.g.e., s. 129.; Sürmeli, Serpil, *Türk - Gürcü İlişkileri 1918 - 1921*, Ankara, 2001, s. 50.

60 Şahin, E., a.g.e., s. 136.

23 Şubat'taki toplantıda, bütün partiler programlarını sunmuşlardır. Bundan sonraki toplantı 1 Mart tarihinde yapılmış olup, genel mevzu Türkiye ile yapılacak görüşmeler çerçevesinde şekillenmiştir.

Trabzon Konferansı

Osmanlı Devleti'nin III. Ordu Komutanı Vehip Paşa vasisi ile Maveraya-yı Kafkasya Komiserliğinden görüşmeler, yapılması hususunda taleplerde bulunmuştur. Bölgedeki ve Rusya'daki gelişmeler neticesinde, özellikle Rusya Müessisler Meclisi'nin zorla dağıtılmasından sonra, Maveraya-yı Kafkasyalılar da kendi meclislerini kurma faaliyetlerinin içine girmişler ve yaklaşık bir aylık bir çalışmadan sonra, Maveraya-yı Kafkasya'nın kendi meclisi olan Seym 23 Şubat 1918 tarihinde açılmıştır.⁶¹

Maveraya-yı Kafkasya Seym'i 23 Şubat'taki ilk toplantı da, şu kararları almıştır; Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği barış görüşmeleri için Trabzon şehrini seçmiştir ve bu konuda Türk Ordusu Komutanlığına bilgi verilecektir. Şayet, Türk hükümeti bunu kabul etmez ise, başka bir tarafsız şehir teklif edilebilir. Maveraya-yı Kafkasya delegasyonu 17 Şubat/ 2 Mart akşamı Trabzon'a gidecektir.⁶²

Türkiye ile Maveraya-yı Kafkasya'nın barış görüşmeleri arefesinde buldukları bu sırada, Seym'deki Müslüman grubu da önemli bir karar almıştır. 12/25 Şubat 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzâde'nin başkanlığında toplanan Müslüman mebuslar, barış konusunda şu kararı kabul etmişlerdir: "Maveraya-yı Kafkas Türkleri ile Osmanlı Türklerinin menafi-i hayatiye ve siyâsiyeleri yekdiğerine bağlı olduğundan, Maveraya-yı Kafkas'ın mukadderat-ı siyâsiyesini hal ederken, Osmanlı siyasetiyle tevakkuf-ı hareket etmek lazımdır."⁶³

61 Şahin, E., a.g.e. s. 234.

62 Şahin, E., a.g.e., s. 236.

63 Şahin, E., a.g.e., s. 242-3.

Mavera-yı Kafkasya Seym hükümeti Türkiye ile görüşmelerde bulunmak üzere, onbir delege, sekiz askeri üye, diğerleri malî, ticarî ve sanayi müşaviri ve tercümanları olmak üzere kırküç üye görevlendirilmiştir. Bu heyette yer alan Müslüman üyeler ise şunlardır: Resulzâde Mehmet Emin Bey (müşavir), İbrahim Haydarov (delege), Haydar Bey Ayaşindze (delege), Halil Bey Has-Muhammedov (delege), Mehmed Hasan Hacinskiy (delege), Ağa Şeyhülislâmov (delege), Mir Yakup Mehdiyev (delege). Osmanlı Devleti adına da Adliye Nazırı Halil (Menteşe) ile Deniz Albayı Hüseyin Rauf (Orbay) katılmıştır.

Yapılan uzun görüşmelere rağmen antlaşma sağlanamamıştır. Çünkü, Osmanlı heyeti, Brest-Litovsk Antlaşması şartlarına uygun olarak üç sancağın tamamı ile Türkiye'ye katılması üzerinde ısrar etmiş ve Batum'dan asla vaz geçmemiştir. Nitekim Hüseyin Rauf Bey, 6 Nisan (1918) tarihinde, Kafkasya delegelerine ultimatom mahiyetinde bir yazı göndererek; hem Brest-Litovsk antlaşmasının tanınmasını, hem de Türkiye'de kat'i müzakerelerde bulunabilmek için, Maveraya-yı Kafkas Seym hükümetinin kendisini müstakil bir devlet olduğunu ve Rusya'dan ayrıldıklarını kesin bir şekilde ilân etmesini talep etmiştir. Bu ultimatom üzerine Kafkasya delegeleri, meselenin geldiği noktayı kendi memleketlerinde görüşmelerde bulunmak maksadı ile Tiflişe geri çağırılmışlardır. Tiflis'te yapılan görüşmeler neticesinde, Başbakan ve Harbiye Nazırı olan Gegeçkori, askeri uzmanların verdiği rapor doğrultusunda hareket edilmesini, yani Batum surlarının sağlamlığına ve Türklerin onları zorlamayacaklarını düşündüklerini söyleyerek karşı konulmasını istemişlerdir. Hatta, toplantıda yer alan, Türklerden başka herkes gerekirse savaşabileceği hususlarını bildirmişlerdir. 14 Nisan tarihinde

de, Seym hükümeti Türkiye'ye savaş ilân etmiştir. Seym hükümetinin savaş kararı ile de, Osmanlı Devleti ile Trabzon'da gerçekleştirilmek istenilen konferans dağılmıştır.⁶⁴

Bakû'de Meydana Gelen Mart Hadiseleri⁶⁵

Bolşevikler tarafından büyük öneme haiz olan Bakû'yü elde tutma gayretleri hep devam etmiştir. Bölgeye fevkalade komiser olarak gönderilen Stephan Şaumyan, başarılı olamamış ve Bakû, Şaumyan'ı destekleyenler ile Bakû Belediyesi destekleyenler şeklinde ikiye bölünmüştür. Buna rağmen, Sovyetler Bakû'de güçlü olan taraftır. Şaumyan, Bakû'deki Ermeniler ile Rus asker ve işçilerine dayanarak, 18 Mart 1918 tarihinde bir hükümet darbesi gerçekleştirmiş ve kendi idaresini kurmayı başarmıştır.⁶⁶

Bundan sonra Şaumyan, Ermenileri ve Rus askerlerini, Azerbaycan Türklerine karşı kıskırtmaya başlamış ve onlara, "size Azerbaycan'ın İstiklâli yerine, bir Mezarlık teslim edeceğim" diyerek Müslümanların aleyhine hareketlere başlamıştır. Bunun için bahaneler aramaya başlayan Şaumyan, 30 Mart 1918 tarihinde Hazar denizi savaş gemilerinden Evelina adlı geminin Müslüman tayfalarının Bakû Sovyetine karşı ayaklanacakları haberini yayarak, harekete geçmiştir.⁶⁷ Bakû'de az sayıdaki Türk subayı kendilerine Lenkeran'dan gönderilen silahların Şaumyan kendilerine teslimini istemiştir. Azerbaycanlılar ise bu teklifi reddetmiş ve silahları gemiye yüklemişlerdir. Evelina gemisinin harekete hazırlandığı sırada, bazı askerlere katılan Ermeni birlikleri silahlara el koymaya kalkmışlardır. Azerbaycan askerleri buna en-

⁶⁴ Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 457-463.; Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, C. III, Kısım 4, Ankara, 1983, s. 186-189.

⁶⁵ Mart hadiseleri ile alakalı en kapsamlı çalışma, Rustemova-Togidi, Solmaz, *Mart 1918 g. Bakı, Azerbaidjanskie pagromi v dokumentah*, Bakı, 2009.

⁶⁶ Kurat, A. N., a.g.e., s. 479.

⁶⁷ Baykara, H, a.g.e., s.250, Bayur, a.g.e., C. III, Kısım 4, s. 207.

gel olmak isteyince iki tarafta silaha davranmış ve kayıplar vermişlerdir.⁶⁸ Bundan sonra olayların önü alınamamış ve 2 Nisan tarihine kadar, yani dört gün, Bakû'de büyük bir Türk kıyımı yaşanmıştır. Limandaki gemiler şehri topa tutar, Müslüman mahalleleri ve Camiler yerle bir edilmiştir. Kadınlara tecavüz edilmiş, yaşlı genç ayırmaksızın onikibin civarında Müslüman feci şekilde katledilmiştir. Türk mimarisinin güzel örneklerinden olan İsmailiye binası Ermeniler tarafından yıkılmıştır. "Açık Söz" ve "Kaspi" gazetelerinin basıldığı matbaalar yakılmıştır. Bakû'deki bu katliama paralel olarak Bolşevik ileri gelenlerinden Çaparidze, Amazaps, Avetisov ve Rus topçu subayı Petrov idaresindeki kuvvetlerle Şamahı, Kürdemir, Lenkeran, Salyan, Kuba ve Nevahi kazalarında da müslüman – Türk ahali büyük ölçüde katledilmiştir.⁶⁹

Şüphesiz bu katliamların en ağırı 31 Mart tarihinde gerçekleştirilen ve tarihe de bu isimle geçen hadiselerdir.

Bakû faciasını yaşayanlardan;

Alisetter Babayev 84 yaşında anlattıkları: "Rus-Tatar okulu dördüncü sınıfında okuyordum. Mart davası başladı. 17 Mart gecesi saat 10'da birden tartışma başladı. Zaman adında biri, "Garantiyni" caddesinde evinin damına otomatik silah ile çıkıp, Ermenilerin karşısına geçmişti. Ermeniler de arkadan dolanıp, dama çıkarak adamı vurdular. Eşini ve çocuklarını öldürdüler. Çocuklarından biri kaçarak çöp bidonuna girdi. Belki hala sağdır. Sonra oraya Meşedibey (Azizbeyov) geldi ve başladı kıskırtmaya ki, tartışmayın. Sonra da Meşedibey aramızdan bir ak sakalın yüzünü göğe kaldırıp, barış, barış dedi. Ermeniler onu dikkate almadılar o, ise ben komiserim, ben komiserim diye bağırıyordu. Geceyi, Elisson Tiyatrosunda geçirdik. Tatarski'de Ermeniler bir sürü ev ve adam yaktılar. Yanan adamları Yeni Pirin önüne koymuştular."

⁶⁸ Baykara, a.g.e., s. 716.

⁶⁹ Şahin, E., a.g.e., s. 393.

Cafer Remzi 85 yaşında; “Ermenilerin katliamından dolayı Bakû'den Merdekan'daki evimize gitmiştik. Bir gün faytonla Merdekan'dan geliyorduk. Yolda bir çocuğun var gücü ile bağıarak:

Havla değil tiyandı,
Çahır içip piyandı,
Kentte bir eşeğim var,
Adı da Şaumyan'dı.

Katliam bittiğinde gayet memnun bir halde; “Biz savaşta parlak neticeler elde ettik. Düşman tamamıyla darmadağın edilmiştir” ve devamında da, “eğer onlar Bakû'de üstün gelseydiler, şehir Azerbaycan'ın başkenti ilân edilirdi. Bütün Müslüman olmayanlar silahsızlandırılıp kırılırdı.”⁷⁰ diyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı

Gürcistan'ın Mavaera-yı Kafkasya Seym'inde ayrılıp, bağımsızlığını ilân edince, Seym'de bulunana Azerbaycan Türkleri'de hemen toplanmışlar ve Azerbaycan Milli Şurası'nı ilân ederek, başkanlığına Mehmet Emin Resulzâde'yi seçerek, 28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te Azerbaycan Misak-ı Millisini ilân etmişlerdir.⁷¹

Azerbaycan Misak-ı Millisi şu maddelerden oluşmaktadır:

1. Bu günden itibaren Azerbaycan halkı hakimiyet hakkında malik olduğu gibi, güney doğu Mavera-yı Kafkasyadan ibaret Azerbaycan dahi kamilü'l-hukuk müstakil bir devlettir.

2. Müstakil Azerbaycan Devleti'nin şekli idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrür eder.

⁷⁰ Yagublu, a.g.e., s. 73.

⁷¹ Mehmetzâde M.B., *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, Ankara, 2002.; Baykara, H., a.g.e., s.259; Sünbül, T, a.g.e., s.89.; Swietochowski, a.g.e., s. 177.; Bala, M., “Resulzâde 70 ..”, s. 12.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, bilhassa komşu olduğu millet ve devletlerle münasebeti hasane tesisine azmeder.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, meslek ve cins farkı gözetmeden hududu dahilinde yaşayan bütün vatandaşlara hukuk-ı milliye ve vataniye temin eder.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dahilinde yaşayan bilcümle milletlere serbest inkişafı için geniş meydan bırakır.

6. Meclis-i Mebusan toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında arayış umumiye ile intihap olunmuş Şura-yı Milli ve Şura-yı Milliye karşı mesul hükümet-i muvakkat durur.

Azerbaycan Milli Şurası'nın kurduğu bu ilk Türk Cumhuriyetinin devlet başkanlığına ise Fethali Han Hoyski seçilmiştir. Fethali Han'ın ilk işi büyük devletlerin merkezlerine bir telgraf çekip İstiklâl ilânını bildirmek olmuştur.

Bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan, kendisini bekleyen bir hayli problemle başa çıkabilmek için destek aramış ve 4 Haziran 1918 tarihinde Türkiye ile karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma çerçevesinde Türkiye, Azerbaycan'a askeri, iktisâdî ve kültürel yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir. Nitekim, bir müddet sonra hükümet adına Azerbaycan Milli Şurası Reisi Mehmet Emin Resulzâde, Türkiye'ye müracaat ederek, 4 Haziran 1918 antlaşması çerçevesinde askeri yardım talebinde bulunmuştur. Azerbaycan'ın bu talebini kabul eden Türkiye, buraya Nuri Paşa komutasında bir birliği göndermiş, bu birlik 15 Eylül 1918 tarihinde Bakû'yü, İngiliz işgalinden kurtarmış ve Azerbaycan'ın başkenti de Gence'den, Bakû'ye taşınmıştır.

Batum Konferansı ve Barışı (11 Mayıs – 4 Haziran 1918)

Mavera-yı Kafkasya Seym'inin dağılıp, Azerbaycan, Ermenistan ve Güecistan'ın bağımsızlığını ilân etmesi üzerine, bu üç devlet Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı anlaşmalar imzalamışlardır. Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı ve Mentеше Mebusu Halil Bey ile III. Kolordu Kumandanı Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti namına da Şura-yı Millî Başkanı Resulzâde Mehmet Emin ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Beyler tarafından imzalanan bu anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tasdik ve kabul ettiği taktirde (4. madde) Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu.⁷²

Bir müddet sonra Resulzâde, İstanbul'da yapılması plânlanan İstanbul Konferansı için İstanbul'a gelmiştir. Ancak, planlanan bu konferans ne yazık ki yapılamamıştır. Buna rağmen, Resulzâde başkanlığında ki Azerbaycan heyeti, İstanbul'da temaslarına devam etmişler ve Padişah VI. Mehmet tarafından Resulzâde, Şafikurdski ve Kesmemmedov'u 6 Eylül tarihinde resmen kabul etmiştir.⁷³ Ayrıca, Azerbaycan heyeti, İstanbul'da bulunduğu günlerde, 12 Eylül 1918 tarihinde, Almanya – Rusya anlaşmasını protesto etmek üzere, buradaki Alman Büyükelçiliğine, müttefiklerine ve tarafsız devletlere birer nota vermiştir.⁷⁴

Resulzâde, Bakû'nün geri alındığı 15 Eylül 1918 tarihinde hala İstanbul'da bulunmaktadır. Nitekim, bu sevindirici haber, bizzat Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa vermiştir.⁷⁵

72 Resulzâde, M. E., "Kafkasya Türkleri", Türk Yılı, 1928, s. 520.; Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1341, s. 61.; Bala, M., "Resulzâde 70..." s.12.

73 Swietochowski, T., a.g.e., s. 189.

74 Mehmetzâde, M.B., a.g.e., s.97; Bayur, a.g.e, s.228.

75 Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 66.; Kurat, a.g.e., s. 228.

Resulzâde, konferans için geldiği İstanbul'dan çeşitli temaslar da bulunduktan sonra ayrılışını şu cümlelerle ifade etmektedir; "Biz de beklediğimiz konferansın ikadını görmeden geri dönüyorduk. "Yörük Vapuru" şimalden şiddetle esen bir rüzgara karşı boğazdan çıkıyor, bizi Batum'a doğru götürüyordu. Teşrin-i evvel sonlarına doğru da Bakû'de idik."⁷⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti de, bağımsızlığını ilân ettikten sonra, Millî Şura Başkanlığına Türk Adem-i Merkeziyet Millî Müsavat Partisi Genel Başkanı Mehmet Emin Resulzâde, Millet Meclisi Başkanlığına, Rusya Müslümanları İttifakı Kurultayı Başkanı Ali Merdan Topçubaşı, Başbakanlığa Fethali Han Hoylu, Dışişleri Bakanlığına, bir süre sonra da Başbakanlığa Yusufbeyli Nesip bey getirilmişlerdir. Azerbaycan Türk milliyetçiliği bu suretle uzun bir mücadeleden sonra millî devletlerini kurmuş ve Türk milliyetçiliği ideolojisini devletin temeli yapmıştır.⁷⁷

Azerbaycan Millî Şura yetkilileri, Millî Şura'da bulunmayan Azerbaycan'ın azınlıklarına temsilci göndermek hakkı veriliyor ve bu suretle 120 mebustan ibaret bir parlamento toplanması planlanmıştır. 7 Aralık 1918 tarihinde de bu parlamento toplanmıştır. Mehmet Emin Resulzâde'nin parlamentonun açılışında söylediği nutuk esnasında, Azerbaycan Bayrağına hitaben söylediği, "Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez" sözü millî bir parola halini almıştır.⁷⁸

76 Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 68.

77 Karaca, Ahmet, "Azerbaycan Millî Hareketinin İdeolojik Karakteri", *Millî Eğitim ve Kültür*, Y.2. S. 7, Haziran-Temmuz-Ağustos 1980, s. 98.

78 Mehmetzâde, M. B., a.g.e., s. 100.

Azerbaycan'ın İstilasası

“Bir kere yükselen Bayrak, Bir daha inmez” şiarının verdiği huzur dönemi ne yazık ki, 23 ay kadar devam etmiştir. Komünist Ruslar, Bakû petrollerini ele geçirmek için fırsat beklemişlerdir. Bu fırsatta, Andolu Türklerinin Millî Mücadelesini verdikleri günlerde, Anadolu'ya yardım edilmekte olduğu dönemde ellerine geçmiştir. Azerbaycan, Komünist Rus orduları tarafından istilâ edilmeden kısa bir süre önce, Azerbaycan Millî Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzâde, başta Halil Paşa olmak üzere, diğer Türkiyeli siyasî mültecilere, Rus komünistlerinin Anadolu'ya yardımı bahane ederek, Azerbaycan'ı istilaya yelteneceklerini bildirerek, Ruslara inanmamalarını, halkın maneviyatını kırılmalarını istemiş ve şu sözleri söylemiştir; “yapmayınız, bizi kendi halimize bırakınız. Yüz seneden beri taht-ı esaretinde bulunduğumuz Rusları biz sizden daha iyi biliriz. Onlar hile ile gelir sonra bizi ezerler.”⁷⁹

Ancak, Resulzâde ve Azerbaycanlı yetkililerin bu uyarıları yeterince anlayamamış ve Ruslar 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ı istila ederek ortadan kaldırmışlardır. Bu sırada Rusların her girdiği yerde kırgınlar, yağmalar ve vahşetler bol bol yapılmıştır.⁸⁰

Rusların Azerbaycan'ı işgali döneminde bir müddet saklanan Resulzâde, daha sonra yakalanmıştır. Kaçak olduğu günleri kendisi şöyle anlatmaktadır; “Bu şartlar dahilinde, bir müddet saklandıktan sonra, eski mücadele arkadaşlarımızdan merhum Kazımzâde Abbaskuli Bey ile beraber Bakû'yü terk etmiş, eski Şirvan vilayetinin merkezi Şamahı civarında, Kafkas sıra dağları eteğinde, Lahîç denilen bir yerde gizlenmiştik. Bir müddet sonra Lahîç'te kalamaz olmuştuk. Evlerinde misafir olduğumuz vatandaşlardan bir

79 Karaca, A., “Azerbaycan Millî hareketinin..”, s. 99.

80 Atsız, *Makaleler I*, İstanbul, 1992, s. 179.

kısmı tevkif olunmuş, köy, umumi gözetleme tehdidi altında kalmıştı. Bir an önce Lahîç'i terk etmemiz gerekiyordu. Bulduğumuz yer, bir tesadüf eseri olarak keşfedilmiş, yakalanarak Bakû'ye geri getirilmiş ve o zaman ÇEKA denilen siyasî polis müessesesinin “Fevkalade İşler Şubesi” olan Asabi Atel'e teslim edilmiştik. Asabi Atel'de bizi, hapishane haline getirilen eski, büyük binanın odasına kapattılar.”⁸¹

Stalin'in Resulzâde'yi Ziyareti

Mehmet Emin Resulzâde, Çarlık Rusya'sının son dönemlerinde Çarlığa karşı mücadeleler esnasında Stalin ile oluşturduğu ortak mesai sonucu başlayan dostlukları, daha sonra bu iki şahsiyetin farklı zeminlerde buluşmasını sağlamıştır. Stalin ile Resulzâde arasında 1905'lerden itibaren kurulan bu köprü 1922 sonlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemi kapsayan Mehmet Emin Resulzâde'nin hatıraları, Dünya gazetesinde de yayınlanmıştır.

Resulzâde Stalin ile ilk teması: Bakû Petrol Sanayi Sendikası kâtibi olan amcaoğlu Mehmet Ali Resuloğlu'nun Koba⁸³'nin kendileri ile görüşmek istediğini haber verir. Bunun sonucu Balahanı Petrol Ocakları civarındaki işçi evlerinden birisinde görüşme gerçekleşir. Resulzâde bu ilk karşılaşmada Stalin ile izlenimlerini şu şekilde belirtir. Zayıf, ortadan biraz uzun boylu, basit kıyafetli, ciddi bir tavırla gülümsüyordu. Gürcü aksanı kuvvetle hissolan bir Rusça ile konuşuyordu.⁸⁴

81 Resulzâde, *İhtilal Hatıraları*, Tefrika no 5; Resulzâde, *Asrımızın Siyavuş'u*, s. 9.

82 22 Mayıs 1954- 21 Haziran 1954 tarihleri arasında, Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilâl Hatıraları şeklinde yayınlanır. Bu hatıralar aynı ad ile tarafımızdan, İstanbul 1997 kitap haline getirilip yayınlanmıştır.

83 Koba, Josef Vissarionoviç Cugaşvili'nin kullandığı ilk mahlas olup, bir Gürcü romanından alınmış Çarlığa karşı mücadele eden bir çete kahramanının adıdır.

84 Mehmet Emin Resulzâde, *Stalin'le İhtilal Hatıraları*, İstanbul 1997, s.17.

Bu ilk karşılaşmada, Koba proleterya sınıfının diğer sınıflara nisbetle tarihten mümtaz sınıf olması üzerinde durmuştur. Bundan sonra Resulzâde ile Stalin pek sık olmasa da zaman zaman görüşmüşlerdir. Ancak, 1904 Rus – Japon savaşından sonra, Rusya'nın mağlubiyeti neticesinde ortaya çıkan yeni durumdan, yani Çarlık rejiminde baş veren sarsıntı ve zaaf üzerine başlayan toplantı ve kongrelerde de, ihtilâl fikirleri etkili olmaya başlamıştır. Çarlık Rusya'sına karşı girilen mücadele de, zaman zaman aynı dergilerde yazı da yazmışlardır. Bu hususta Resulzâde, 1908 Osmanlı Meşrutiyeti ile ilgili yazdığı bir yazının Gudok (Düdük) adlı dergide yayınlanması için verdiği gizli redaksiyon heyeti içinde Koba yani Stalin ile Timofeyev bulunmaktadır. Timofeyev şiddetle tenkit ederek, Resulzâde'nin Türkiye'deki burjuva inkılabını övdüğünü ifade ile makalenin reddini istemesi üzerine, Stalin, "Arkadaş yanılıyorsun. Meseleyi basitleştiriyorsun der. Rusya şartları ile Türkiye şartları birbirinden ayrıdır, bizde bir reaksiyon diye telakki olunan hadise Türkiye'de bir terakki aksiyonudur. Resulzâde'nin makalesi çok yerindedir. Orada yürütülen muhakeme çok haklıdır. Makale basılmalıdır, der ve makale basılır.⁸⁵

Bu dönemde Çarlık karşıtı faaliyetleri ile alakalı mücadelesinden dolayı tutuklanan Stalin Bakû'nun yakınlarında bulunan ve üç tarafı su ile çevrili Bayıl hapishanesine kapatılır. Arkadaşları, başta Resulzâde olmak üzere Koba'nın kaçırılmasını sağlamak amacı ile ihtiyaç duydukları parayı temin için garden parti düzenlemeye ve buradan elde edecekleri gelire de Kobayı kurtarmayı planlamışlardır. Fakat, garden parti büyük bir fiyasko ile sonuçlanmıştır.⁸⁶

Ancak, 1903-1905 arası devam eden, daha sonra da Ekim 1917 devrimine kadar süren dostluk, 27 Nisan 1920

85 Y.a.g.e., s.21

86 Y.a.g.e., s.24-25.

tarihinde Azerbaycan Cumhuriyetinin Kızıl Ordu tarafından işgali üzerine sona ermiştir. Resulzâde bu dönemde Abbaskulu Kazımzâde ile birlikte bir müddet Lahiç dağlarında saklanmasına rağmen, yakalanarak Bakû'ya getirilmiştir. Resulzâde'nin yakalanması üzerine Stalin kendisini ziyaretine gelir. Genelde akşam üzeri çağrılanlar yok edilmek maksadı ile koğuştan götürüldüklerinden, Resulzâde de böyle bir akşam üzeri davet edilir. Resulzâde bu götürülme sonucu Stalin ile karşılaşmasını hatıralarında şu şekilde vermektedir:

-Yoldaş Resulzâde, tanıdınız mı Stalin! Dedi.

-Evet tanıdım (biraz tevakkuftan sonra) Koba! dedim. Tevakkufumda bir manâ vardı, ben Rus Sovyet komiseri Stalin denen zatı tanı mıyordum. Benim tanıdığım Kafkasya ihtilâlcisi bir Koba vardı.

Stalin hemen Pankratov'a müracaatla, bizi yalnız bırakınız dedi. Pankratov çıktıktan sonra bana:

-Ne çetin günlerde beraber çalıştık, şimdi ise tokuştuk dedi.

-Dünya bu her şey olur dedim.

-Dosyanızı gördüm, durumunuz pek kötü, dedi. Daha sonra ben bunun için gelmedim dedi. Buraya gelince mahpus olduğunuzu öğrendim. Sizinle görüşeceğimi yalnız Dr. Neriman'a söyledim, dedikten sonra sözüne devam etti:

-Buradakiler sizden korkuyorlar, bir kısmı Musavat reisini bitirmelidir diyor, bir kısmı da yok ömrü oldukça hapiste kalsın, mütalaasında bulunuyor. Fakat ben bu iki şikkın hiçbirini size reva göremem. Siz eski mücadele arkadaşısınız. Ziyaretimin yegane sebebi de budur. Çar istibdadına karşı mücadelelerinizi, sizin inkılâp hareketindeki rolünüzü ve ehemmiyetinizi biliyorum. Bu inkılâp için gerekli bir şahsiyet olduğunuzu taktir ediyorum. Siz ne öldürülür, ne de

ömür boyu hapislerde çürütülür bir insan değilsiniz. Bence size hürriyetiniz iade edilmelidir. İsterseniz burada kalınız, isterseniz birlikte Moskova'ya gidelim, ki bunu ben size şahsen tavsiye ederim. Çünkü buradakiler sizi rahat bırakmazlar ve zuhur edecek herhangi bir hadiseyi bahane ederek sizi mesuliyete çekerler, isterseniz dünyanın tercih ettiğiniz herhangi bir tarafına gidiniz... bir sözle hüsrünüz. Düşününüz taşınıyorsunuz, belki de bizimle teşrik-i mesai edersiniz.

Resulzâde bu sözlere şu cevabı verir:

-Bunca hadiseler olup bittikten sonra teşrik-i mesai bahis konusu olamaz, yoldaş Koba.

-Evet haklısınız, biz 1918 de buraya Şaumyan'ı göndermeyecektik, diye de Stalin cevap verir.

-Resulzâde de, mesele Şaumyan'ın şahsında değildir, yalnız 1918 de değil, siz buraya şimdi de gelmeyecektiniz!.. der ve, Rus gücüyle tesis olunan proleterya diktatörlüğü Azerbaycan'da Rus hakimiyetinin tesisinden başka bir şey olamaz, diye devam edererek şu örneği verir, tasavvur ediniz ki Almanlar geliyor, Moskova'da bir Sovyet hükümeti kuruyorlar, bu nasıl olur? diye sorar.

-Stalin bu soruya bizden daha iyi tatbikat yaparlar diye gülümser.

-Resulzâde fakat Rus halkı da daha iyi idareyi nasıl telakki eder?.. Tahmin etmez misiniz cevabı ile karşılık verir.

Bu cevaba Stalin manidar bir bakışla yüzüne baktı.. bu bakışta Rus halkının ruhiyatını ben daha iyi bilirim, diyen bir ifade vardı. Stalin bir lâhza düşündükten sonra konuyu değiştirdi.

-Peki dedi, olan olmuş bitmiştir. Şimdi ne düşünüyorsunuz, ona gelelim, dedikten sonra, dağlarda dolaşıyordunuz, orada yakalandığınız zaman ne düşünüyordunuz? diye sorunca Resulzâde;

-Hadiseleri müşahade ile meşguldüm cevabını verir. Bu cevap üzerine Stalin:

-Nasıl olur, siz Musavat Hükümetinin ruhu idiniz; Millî Azerbaycan hükümeti sizin manevî tesiriniz sayesinde ayakta idi. Bu ayarda bir adamın hadiseler karşısında pasif bir müşahade durumunda kaldığına inanalım mı? Biz sizin hapis hanenizde iken düşünüyor, kendimizce bir takım planlar kuruyorduk. Hapisten çıkınca şunu bunu yapacağız diyorduk. Siz nasıl olur da hiçbir şey düşünmüyor, sadece müşahade ile vakit geçiriyor, atıl kalıyordunuz? diye sorar.

-Siz benden daha gençsiniz, aradaki fark herhalde bundan ileri gelse gerek şeklinde Resulzâde cevap verir.

Stalin bu kez, farzedelim, istediğiniz şartlar mevcuttur ve kendi kuvvetlerinizle hareket etmek imkânundasınız, o halde bize karşı ne yapardınız diye sorunca. Resulzâde:

-Hiç düşünmeden hemen size karşı ayaklanırdık der.

Stalin, peki ama, siz küçük bir memleketsiniz, kendi başınıza müstakil olarak kendinizi idare edemezsiniz, başka büyük bir devletle, ne de olsa anlaşmanız lazım gelir deyince, Resulzâde de;

-Bu taktirde biz, gene büyük komşumuz olan sizinle anlaşırđık, fakat Neriman'ın anlaştığı tarzda değil, der. Bu cevaba gülen Stalin şöyle der;

-Neriman mı bizimle anlaşdı, yoksa biz mi Neriman'la anlaşdığık?

Bir saatten fazla süren bu görüşme sonunda Stalin neticeyi kesinleştirmek için Resulzâde'ye Bakû'de mi kalmayı, yoksa Moskova'ya mı gitmeyi tercih ettiğini bildirmesini ister. Bunun üzerine Resulzâde;

-Madem ki bize hürriyet mutasavverdir, o halde dört duvarın arasında mahpus olarak düşünüp karar almaktansa, bütün meseleleri hürriyet havası içinde salim bir kafa ile düşünüp halletmeyi tercih ederim der.⁸⁷

Birkaç gün sonra gardiyan Pankratov tekrar Resulzâde'yi çağırarak, Yoldaş Stalin size darılmış! der. Daha sonra Stalinde Resulzâde'ye şunları söyler:

Yoldaş Resulzâde'nin güvensizliğini neden hak ettim. Benim vaadimden neden şüphe ediyor, dedikten sonra; Ben birkaç gün daha buradayım. Siz benimle beraber Moskova'ya gideceksiniz. Sizi Moskova'ya gideceğiniz gün serbest bırakacaklar. İsterseniz ailenizi de beraber alabilirsiniz. Moskova'da bulduğucha tamamıyla serbest olacak, hem benim, hem de Sovyet hükümetinin himayesinde bulunacaksınız. Aileniz burada kalacak olursa o da Azerbaycan Sovyet hükümetinin himayesinde olacaktır. Arkadaşlarınız Mehmet Ali ile Abbas Kulu dahi sizinle beraber gideceklerdir der.

Ancak beklenen gün geldiğinde Mehmet Ali'ye izin vermelerine rağmen Abbas Kulu'nun Resulzâde ile birlikte gitmesine izin verilmemiştir. Bu durumu Stalin şöyle açıklar;

Yerli komünistler Abbas Kulu'yu beraber göndermek istemediler, nedense aleyhine büyük bir hiddet vardı.⁸⁸

Yaklaşık onbeş gün süren tren yolculuğu sonunda Moskova'ya gelinmiştir. Resulzâde'nin ikametgahı tesbit olunduktan sonra gereken formaliteler yapılarak, eline Raboçaya Krijika (İşçi Defteri) denilen bir hüviyet defteri verilmiştir.⁸⁹

Moskova'da bir gün Stalin tarafından yemeğe de davet edilen Resulzâde buradaki gelişmeleri de şu şekilde vermektedir:

Stalin yemek esnasında, Azerbaycan'da biraz hükümet ettiniz. Fakat çok derin bir iziniz kalmıştır. Bu izle hala mücadeledeyiz. Temsil ettiğiniz düşüncenin tesirlerini tamamıyla izale etmek için daha uzun zaman uğraşmak lazım geliyor. Bilhassa aydınlar milliyetçilik ruhu ile aşılacaklardır dedikten sonra Resulzâde'ye dönerek, sizce bu milliyetçilik tesirinin esas amili nedir diye sormuştur. Resulzâde bu soruya şu cevabı vermiştir:

88 Y.a.g.e., s.43-44.

89 Y.a.g.e., s.65

Milliyetçilik denen hadise insan topluluğunun kendi varlığını müdafadan başka bir şey değildir. Fertlerde müdafaa-i nefis tabii ve meşru olduğu gibi millî kolektifin kendi özelliklerini müdafaası da tabii bir hadisedir şeklinde cevaplamıştır.

Stalin de, yok mesele daha çok basittir. Milliyetçilik denen hadise, yerli aydınların kendi menfaatlerini kıskanmaktan başka bir şey değildir demiştir.⁹⁰

Sonuç olarak; Moskova'da yaklaşık 2 yıl kalan Resulzâde, kendisinden önce Sadri Maksudi Arsal ve Abdullah Taymas beyler'in istifade ettikleri ve Finlandiya sahillerine çıktıkları yolu takip ederek, esaretten hürriyete kaçmayı başarmıştır. Bu şekilde Stalin ile yaklaşık 20 yıl süren dostlukları! da sona ermiştir.

Resulzâde Moskova Yolunda

Resulzâde Stalin ile bu konuşmasından sonra Moskova'ya gitmeyi kabul etmiştir. Ancak, yanında Mehmet Ali Resuloğlu ve Abbaskulu'nun da gelmelerine izin verilmesini ister. Bu isteği kabul edilmesine rağmen yola çıkarırken Abbaskulu'nun gelemediği görülür. İstasyon'a vardıklarında Stalin:

Yerli komünistler Abbaskulu'yu beraber göndermek istemediler, nedense aleyhinde büyük bir hiddet vardı, diyor. Moskova yolundayız. Normal şartlar dahilinde beş gün içinde Moskova'da bulunacak olma tren, şimdi en az onbeşgün yol gidecekti.⁹¹ Moskova'ya sonbahar da gelmiştik. Kış için pek de tedarikli değildik.⁹²

Resulzâde'nin bu şekilde götürülmesinin, çok defalar söylendiği gibi, onu hakikaten kurtarmak için değildir. Daha ziyade onu maddeten yaşatarak, manen öldürmek içindir.

90 Y.a.g.e., s.90

91 Y.a.g.e. s. 32-35

92 Y.a.g.e. s. 45

Hakikaten de, Ali Haydar Karayef gibi kuş beyinli ajan komünistlerin düşündüğü gibi, Resulzâde yakalandığı anda öldürülecek olsaydı, onun temsil edecek olduğu Azerbaycan İstiklâlî mefkuresine paha biçilmez bir hizmette bulunmuş olacaktı. Kurnaz Stalin ele geçirmiş olduğu böyle bir kıymeti kendi ideali aleyhine kıymetlendirmeye müsaade edemezdi. O, Resulzâde'yi Moskova'ya götürerek, onu manen öldürmek çarelerini düşünecekti. Resulzâde, burada da hakiki manada rehber, kaliteli bir insan olduğunu fiili olarak da ispat etmiştir. Kendisini manen öldürmek için kurulan tuzakların hiçbirisine düşmemiş ve düşmemek için çalışırken maddeten ölmek tehlikesini de gözden uzak tutmamıştır.⁹³

Resulzâde'nin Moskova'daki Faaliyetleri

Resulzâde, Moskova'da kendisine gösterilen ikametgâhına yerleştikten sonra, binbir sıkıntı içinde hayatını sürdürmeye devam etmiştir. Bu günlerdeki sıkıntılarını ve Moskova'daki faaliyetlerini kendi hatıralarından şu şekilde tespit etmekteyiz; "Rumyontsev Müzesi" denilen Moskova'nın eski kültür müessesesi yaşadığımız evin bulunduğu mahallede idi. Burada muazzam bir kütüphane var idi. Oraya devama karar verdim. Azerbaycan tarihini ve türlü konular üzerine araştırmalar yapıyordum. Yarı aç, yarı çıplak bir durumda her şeyi unutmuş, kitaplara dalmış bulunuyordum.⁹⁴

Resulzâde, bu arada Şark Dilleri Enstitüsü'nde öğretmenlik de yapmıştır. Hatıralarında bu olayı, "Şark Dilleri Enstitüsü (Eski Lazarev Enstitüsü) Farsça ve Türkçe muallimliğine tayin olundum. Bu tayini bana mezkur enstitünün müdürlüğüne tayin edilmiş olan, Tatar münevverlerinden tanınmış İsmeti (?) temin etmiş idi,"⁹⁵ şeklinde ifade etmektedir.

93 Karaca, A. M., "Azerbaycan Kültür Derneği Tarafından Tertiplenen Mehmed Emin Resulzâde İhtifali", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S.1 (37), Nisan 19555, s.24.

94 Resulzâde, *İhtilal hatıraları*, tef. 17.

95 Y.a.g.e. tef. 18-19.

Moskova'da bulunduğu süre zarfında Resulzâde'ye çeşitli teklifler de yapılmıştır. Bu tekliflerden en ilgi çekeni ise, Doguyu öğrenmek için komünistler ilmi bir cemiyet kurmaya karar vermişlerdir. Bu cemiyetin başkanlığı ise, Resulzâde'ye verilmek istenmektedir. Resulzâde kendisine yapılan bu reislik teklifini, "Ben selahiyet sahibi dünyaca meşhur müsteşriklerin buldukları bir cemiyete reis olmak küstahlığını gösteremem. Fakat çok arzu edilirse bu cemiyette mütevazi, bir aza gibi çalışabilirim." cevabını vermiştir.

Ancak, daha sonra cemiyetin nizamnamesini incelerken maddelerden birin de yüzdeellibirinin Komünist Parti'sinin mensuplarından olmasının zaruri olduğunun yazıldığını görünce, cemiyete üye bile olamayacağını bildirmiştir. Çünkü, bu ilmi bir cemiyet değil, siyâsî bir cemiyettir.⁹⁶

Bu arada Moskova'da yeni oluşturulan, Şark Milletleri Komünist Üniversitesi'nin Şark illerinde inkılâp hareketleri kürsüsü boştur. Bir grup öğrenci Resulzâde'den buraya hoca olmasını isterler. Ama, Resulzâde kendisine yapılan bu teklifi de reddeder. Öğrencilerin gayet saf duygularla kendisine ısrar edince de, "olmaz, çünkü hoca ile talebe arasında her şeyden evvel bir samimiyet olması şarttır. Benim söyleyeceklerimi siz daima kaydı itirazıyla kabul edecek, bu Müsavatçı acaba hadiseleri doğru mu anlatıyor? diye düşüneceksiniz. Ben de daima benim söylediklerimi bu komünistler acaba tam bir itimatla dinliyorlar mı? diye düşüneceğim, ne benden size iyi bir hoca, ne de sizden bana iyi bir talebe olamaz!.." ⁹⁷ şeklin de cevap vermiştir.

96 Y.a.g.e. tef. 19.

97 Y.a.g.e., tef. 19-1-20.

Resulzâde'nin Moskova'dan Kaçışı

“...gazeteler Türk İstiklâl ordusunun kaçan müstevlileri Akdeniz'e dökmek üzere İzmir'i hedef alarak ilerlediğini haber verdiler.

Tam bu günlerde, Bakû'den arkadaşlar gelmiş, oradan teşkilâtın durumunun düzeldiğini, Müsavat'ın zemin katı hareketinin canlandığını bildirmişlerdi. Teşkilat, arzu edersem benim dışarıya çıkarak orada millî hareketi temsilen faaliyete geçmemin faydalı olacağı kanaatinde olduğunu bildiriyordu.”⁹⁸

“yegane çare kaçmaktı” Günün aktüel meselesi bu kaçışı organize etmek ve planı başarı ile tatbik etmek idi.

Bunun için Moskova'da kalıp, kültür sahalarında olsun, çalışmayı kabul etmiş gibi, davranmak intibaini vermek usulüne başvurduğum. Bu maksatla *Vostok* adıyla Paviloviç'in idaresinde çıkan kalın bir mecmuada neşredilmek üzere Sasaneler devrindeki meşhur Mezdek hareketi hakkında, büyük bir makale aldım.

Neşir için kaleme aldığım bu ilmî makale ile birlikte bir de Azerbaycan Tarih'ini tetkikle meşgul olduğumu ileri sürerek, Leningrad'da İlimler Akademisi Kütüphanesinde, Azerbaycan Tarih'ini ilgilendiren özel birkaç el yazmasını tetkik etmek üzere Şark Dilleri Enstitüsü'ndeki yaz tatilinden istifade ederek, Leningrad'a gitmek üzere izin aldım.

Leningrad'da Akademi kütüphanesine devam ve başta Prof. Marr, Barthold vesaire olmak üzere Akademi profesörleri ile temasa geçerek, Azerbaycan Tarih ve Edebiyat'ına taalluk eden konular üzerine müsahabe de bulunmakla Leningrad'a gelmenin hakiki maksadını perdeleyebildim.

El altından, bilhassa Fin körfezi üzerinden Finlandiya'ya geçmek planının teferruatını hazırlamaya başladım. Lening-

radda ki Tatarlar bu hususta tecrübeleri var idi. Musa Begiyevin yardımcılarıyla kaçış gerçekleşmiştir. Gece, saat 12'den sonra denize açılarak, sabah yedi sıralarında tanyeri ağarırken Fin sahiline yaklaşıyoruz. Kayığımız sahile yanaşır yanaşmaz, silahlı Fin bekçileri bizi tevkif ettiler.”⁹⁹

Oradan Farioki'deki karantina bölgesinde onbeş gün kaldıktan sonra, Helsinki'ye götürüldük. Helsinki'de bir ay kadar Tatar kolonisinin misafiri oldum. 16.9.1922 tarihinde Helsinki'den deniz yolu ile Berlin'e gitmiştir. Sonra da, Paris üzerinden İstanbul'a gelmiş ve Azerbaycan davası üzere mücadeleye başlamıştır.¹⁰⁰

Muhaceretteki Hayatı

Türkiye'deki Hayatı ve Faaliyetleri

Büyük güçlükler sonucunda İstanbul'a ulaşan Resulzâde, burada Azerbaycan muhaciri Türkler arasında gördüğü manzara karşısında hayâl kırıklığına uğramıştır. Bu manzarayı, "İstanbul'a uğradığım günlerde oradaki Azerbaycan kolonisine ait gördüğüm manzara hiçte ümit etmediğim bir fecaat arz ediyordu"¹⁰¹ şeklinde belirtmektedir.

Resulzâde İstanbul'daki ilk gününden itibaren, bütün cihana karşı tarihe mal edilmiş olan Azerbaycan İstiklâlinin müdafaasını üzerine almış bulunmaktadır. Bundan dolayı da ilk millî vazife olarak, dosta düşmana hesap vermek üzere, meşhur *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* (İstanbul 1922) adlı eserini yayınlamıştır. Bu eser, Azerbaycan dışında yayınlanan, Azerbaycan Mücadelesinin bir nevi Misak-ı Millisidir. Eser, çok yerinde olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması, yabancı devletler tarafından tanınmasını ve kendi evlatlarının savunulmasını anlatmaktadır. Dünya kamuoyu da Resulzâde'nin bu eserini olumlu karşılamıştır. Bu eser, Azerbaycan'ın beşeri bir davası olduğuna herkesi inandırmıştır.¹⁰²

Resulzâde'nin bundan sonra yayınladığı eseri ise, *Asrımızın Siyavuşu* adını taşımaktadır. Bu eseri hangi şartlarda ve

101 Resulzâde, *Şefibeycılık*, İstanbul 1934, s. 58.

102 Caferoğlu, "Baku-Tahran-İstanbul..", s.17-18.Ebülhesenli Elşen, "Mehmet Emin Resulzâde", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 56, Ağustos 1991, s.21.

ne maksatla kaleme aldığını Önsöz'de şöyle ifade etmektedir: "Asrımızın Siyavuş'u muayyen bir maksatla, vatanımızı, milletimizin, kamuoyumuz ve inanışımızın düşmanlarına karşı hususi bir düşmanlık hissi yaratmak maksadı ile evvelce düşünölmüş bir eser değildir. Neşriyatımızın ilk sayısını teşkil eden, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni, Türkiye'nin de bu alanda gördüğümüz bir eksikliğini kudretimiz dahilinde, ortadan kaldırmak maksadı ile, bir plan dahilinde kaleme almış idik. Hâlbü ki, asrımızın Siyavuş'u böyle muayyen bir maksat ve plan ile yazılmamıştır."

Bu eseri Resulzâde, Azerbaycan'ın Ruslar tarafından istila edilmesinden sonra, Şamahı civarında Kafkas sıra dağlarının eteğinde Lahîç'te misafir kaldıkları evde bulunduğu Firdevsî'nin Şehnamesi'ni okuduktan sonra ilham alarak orada yazmıştır. Yanındakilere de, "Arkadaş, tarihimizin Siyavuş'unu dinledin, şimdi sana asrımızın Siyavuş'unu yazacağım" demiştir. Öyle ki eseri, hem kaçmak hem de saklanmak zorunda olduğu bir sırada kaleme aldığı bu eseri her ihtimale karşı iki nüsha yaparak bir nüshasını, misafir buldukları ev sahibine verip, ona bir parola söyleyerek, bu parola kendisine ulaşmadan kimseye vermemesini belirtmiştir. Bu parola daha sonra o şahsa ulaştırılarak, eserin İstanbul'a gelmesi sağlanmıştır. Resulzâde, eserde ayrıca Ali Ahmetoğlu müstear adını kullanmıştır.¹⁰³

Yeni Kafkasya Mecmuası

Muhaceretteki Millî Azerbaycan hareketinin birinci yayın organı olarak, 26 Eylül 1923 tarihinde, İstanbul'da "Yeni Kafkasya" Mecmuası'nın ilk sayısı neşredilmiştir. Tespit edebildiğimiz son sayısı ise, Y. 5 S. 1(94) ile 1 Ekim 1927 tarihini taşımaktadır.

¹⁰³ Resulzâde, *Asrımızın Siyavuş'u*, s. 8-10.; Ebülhesenli, a.g.m., s. 21.

Resulzâde, İstanbul'a yerleştikten sonra "Yeni Kafkasya" adı ile bir mücadele organı kurmak sureti ile, Azerbaycan millî davasını ayakta tutmaya çalışmış ve memleket içindeki istilacılara karşı yapılan millî mücadeleyi manevi bakımdan da desteklemiştir.¹⁰⁴

"Yeni Kafkasya," "esir Türk illerinin büyük elemelerine tercüman olan; Azerbaycan İstiklâli uğrunda şanlı cihadın büyük maksatlarını terviç ve müdafaa eden; Kafkaslıların Rus istilasına, kızıl vahşete karşı müttehid bir cephe teşkil etmelerini isteyen; başta kahraman Türkiye olduğu halde, şark milletlerindeki büyük inkılâp hareketini alkışlayan; İslâm ve Türk dünyasında kızıl Rusya istila ve mezalimine karşı bayrak açmış ilk ve yegane gazete" dir.¹⁰⁵

Yeni Kafkasya mecmuasının yayın politikası ise;

1. Milliyetçi, radikal ve demokrattır.
2. Türkçüdür. Türklerin kültürel tanışmalarını, medenî irtibatlarını, manevî vahdet ve İstiklâllerini göz önüne alır.
3. Türk davasının, Azeri cephesini müdafaaaya mükellef Azerbaycan İstiklâlcilerinin fikirlerini yayar.
4. Kafkasya milletlerinin Rusya esaretinden kurtulmasını ve müstakbel Rusya istilasına karşı muvaffakiyetle durmasını temin için Kafkasya'nın konfederasyon şeklinde birleşmesinin taraftarıdır.
5. Yalnız Azerbaycancılık, Türkçülük veya Kafkasyacılık ile kalmaz, o şarktaki millî İstiklâl hareketini de, terviç ettiği efkar manzumesinin tamamlayıcı bir cüz'ü olarak benimser. Şarkın radikal bir surette asrileşmesini bütün samimiyetiyle istikbal eder.

¹⁰⁴ "İstanbul'da Resulzâde Emin Bey İhtifali", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 7, S. 12 (24) (İldeniz Kurtulan'ın konuşması) s. 13.; Yagublu, a.g.e., s. 174.

¹⁰⁵ "Dördüncü Yıl", *Yeni Kafkasya Mecmuası (YKM)*, Y. 4, S. 1, 1 Ekim 1926, s.1.

6. Bilhassa Rusya emperyalizmine karşı mücadele eder. O, Çarizmi olduğu kadar, Bolşeviz mi de Türk Dünyası için muzır ve Kafkasya'ya düşman görür."¹⁰⁶

Bu program dahilinde yayın yapan, "Yeni Kafkasya," kendisinden sonra gelen milli bütün yayın organlarının öncüsüdür; dost ve düşman tarafından büyük bir ilgi ile karşılanmıştır.¹⁰⁷

Şüphesiz "Yeni Kafkasya" mecmuasının yayınlarından en fazla rahatsız olan Rusya olmuştur. Bunlar zaman zaman "Yeni Kafkasya" mecmuasının kapatılmasını dahi istemişlerdir. Mesela, bu hususla alakalı olarak, *Komünist gazetesi*, 24 Ocak tarihli nüshasında Bolşeviklerin bu husustaki maksatlarını bütün çıplaklığı ile meydana koymuş, "Yeni Kafkasya" mecmuasının kapanmasını ve Resulzâdelerin İstanbul'dan sürülmesini talep etmiştir. Bunlara göre de, "Yeni Kafkasyacılar boleşviklerin değil, Türkiye inkılabının da düşmanları ve Türkiye irticainın da mefkürecileri imişler."¹⁰⁸

Bu olumsuz gelişmeler karşısında "Yeni Kafkasya" daha fazla direnemeyerek, 1 Ekim 1927 tarihinde yayın hayatına son vermiştir.

Resulzâde'nin bu dönemdeki diğer faaliyetleri ise, konferans kitap (broşür) yayınları ile devam etmiştir.

İlk olarak, *İstiklâl Mefkûresi ve Gençlik* İstanbul, 1925, (Esbab-ı hezimetimize aid bir mütalaa) isminde olup, "Azeri Gençler Birliği"nde verilen konferansın, kitaplaştırılmış halidir.

29 sahifeden oluşan bu eserde, Rusya'da yaşayan Rus mahkumu toplulukların muhtariyet ve İstiklâl için verdikleri mücadeleler ve yaptıkları toplantılar hakkında da bilgi verilmiştir. Burada özellikle, Litva, Estaonya ve Finlandiya'nın

106 "Üçüncü Yıl Başında", YKM, 3 Teşrin-i evvel 1924, s.1.

107 "Yeni Kafkasya", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 6, 1 Eylül 1925, s.12.

108 "Darbeli Mesele", YKM, Y.4, S. 10, 17 Şubat 1927, s. 2.

ortaya koyduğu İstiklâl mücadeleleri ve geçirdikleri aşamalar incelenirken, bu devletlerle ilgili, Resulzâde'ye ulaşan belgeler hakkında da bilgi vermiştir. Eserin son kısmında ise, Azerbaycan gençliğine seslenerek, "düşmanını tanı, milli intibahını yükselt" denilmektedir.

Bu dönemde yayınladığı diğer bir kitap, *Rusya'da Siyasî Vaziyet* İstanbul, 1926 dır. Eser, 45 sahifeden oluşmakta olup, Rusya'da iktisadî buhran, içtimâî ve siyâsî denge hakkında bilgi verildikten sonra; Komünist Parti'sinde ortaya çıkan ihtilaflara da değinilmektedir. Daha sonra ise, milletlerarası durum ve Rusya'nın içinde bulunduğu şartlara özellikle işçiler açısından bakan Resulzâde burada hem dünya hem de Rus ameleleri açısından olayın bir değerlendirmesini yapmaktadır. Eserin, Rusya'da meydana gelen dahilî, haricî, maddî ve manevî sıkıntı ve buhranlar karşısında vazifemiz adlı bölüm ile bittiğini söyleyebiliriz. Resulzâde'nin meseleye yaklaşımı ise, "bizce hayatın çok buhranlı bir devrine giren Sovyet Hükûmetinin artık sükut edip etmeyeceğinden değil, nasıl sükût edeceğinden bahs edilmelidir"¹⁰⁹ şeklindedir. Ayrıca, "Rusya, siyâsî ne gibi bir durum alırsa alsın bunun önemli olmadığını, önemli olanın Türkiye Cumhuriyetinin Türk Dünyasına karşı lâkayd kalmamasıdır" sözleri de dikkat çekmektedir.

Azeri Türk Mecmuası

Millî Azerbaycan matbuatının, Yeni Kafkasyadan sonra onbeş günde bir yayınlanan "edebî, içtimâî ve siyâsî milliyetperver mecmuasıdır.

1 Şubat 1928 tarihinde yayın hayatına başlayan "Azeri Türk" mecmuasının tespit edebildiğimiz son sayısı Şubat 1930 tarihli ve Y. 3, S. 30/1 şeklindedir.

109 Resulzâde, Mehmet Emin, *Rusya'da Siyasî Vaziyet*, İstanbul, 1926, s. 42.

“Azeri Türk” mecmuası, Türkiye’de 1353 sayılı kanun ile kabul edilen, 1 Ekim 1928 tarihinden itibaren yeni Türk harfleri hakkındaki kanun uyarınca, 16 Aralık 1928 tarihli Y.1, S. 21’den itibaren Latin harfleri ile çıkartılmaya başlamıştır.

Derginin Latin harfleri ile çıkmaya başlamasından sonra dikkatimizi çeken bir başka husus da, bu sayıların hiç birinde Mehmet Emin Resulzâde’nin yazısının yayınlanmamasıdır.

Derginin çıkış gayesi ve ilkeleri ise; “Azeri Türk, harbi umumi neticesinde bil’fiil İstiklâl mücâdelesine atılan ve senelerden beri büyük aşk ve hararet ile özlediği cumhuriyet gayesine ermiş bulunan, fakat millî İstiklâli tekrar sekteye uğrayan bir Türk il’inin, Azeri Türk halkının, daha ağdalı ismi ile Azerbaycan Cumhuriyetinin hayat ve mukadderatı ile alakadar bir mecmuadır.

Bu sahifelerde Türklüğün pek mühim bir kısmını, şanlı ırkın güzide bir ilini teşkil eden bir memleketin bulunduğu vaziyet, yaşadığı esaret tasvir olunacak ve bu elim vaziyet içerisinde muhalif anasıra rağmen, sevk-ı tabii ile inkişaf eden millî hayat ve bu hayatın ibraz ettiği halâs ve necât hamleleri tespit olunacaktır.

Azeri Türk, Azerbaycan Türklüğünün esaslarını tahlil edecektir. Yani, Türk harsını Avrupaî bir usûl ile tezhip ederken, halk ile samimi bir irtibat ve beraber yaşamaktan katıyen sapmayacaktır. Halkçı bir Türkçülükten ibaret olan bu meslek, asrın mükemmel tekniğini, halkın samimi duygu ve ihtiyaçlarını tatmin için kullanacaktır. O, bir taraftan halkın zevkini fen ve sanatından anlayarak bir raddeye getirmeye sa’y edecek, diğer taraftan da fen ile sanatı halkın zevkini okşamak yolunda istihdam etmek fikrini terviç edecektir.¹¹⁰

Resulzâde, 1928 yılında ayrıca *Milliyet ve Bolşevizm, İstanbul, 1928* adlı kitabı da hazırlamıştır. Kitap alt başlık

110 Resulzâde, Mehmet Emin, “Tuttuğumuz Yol”, *Azeri Türk Mecmuası* (ATM), Y. 1, S. 1, 1 Şubat 1928, s. 1.

olarak “Makaleler Mecmuası” adını taşımaktadır. Kitapta şu makaleler yer almaktadır;

Resulzâde; Milliyet Meselesinde Bolşevik Nazariyatı ve Ameliyatı; ve Bolşeviklerin Şark siyaseti makalelerini kaleme aldığı gibi, Mirza Bala Mehmetzâde, Aşenba (?), Devid Şirazidze ve Abdülkadir (F.S) imzaları görülmektedir. Eserin Farsça baskısı 1929 yılında yapılmıştır. Farsça baskıya, Türkçe baskıdan farklı olarak V. Mirski’(?)nin de bir makalesi alınmıştır.

Resulzâde’nin 1928 yılındaki bir başka çalışması da, Yusuf Akçura’nın topladığı Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından neşrolunan *Türk Yılı* adlı kitapta yer alan “Kafkasya Türkleri” adlı makalesidir. Makale, 474-552 sayfalar arasında yer almış olup, I. Tarihe Bakış, II. Rus İstilasından Bugüne; III. Azerbaycan Cumhuriyeti; IV. Dağıstan Cumhuriyeti başlıklarından oluşmaktadır.

Odlu Yurt Mecmuası

Milli Azerbaycan neşriyatının muhaceretin birinci döneminde Resulzâde, önderliğinde neşrettiği son mecmuadır. Başmuharriri Resulzâde olan mecmua, 1 Mart 1928 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Derginin son sayısı ise, Y. 3, S. 5-6 (30-31) Temmuz – Ağustos 1931 tarihini taşımaktadır.

Derginin çıkış gayeleri ve ilkeleri ise şöyledir; “Odlu Yurt, Milli Azerbaycan fikrinin mürevvici olarak intişar ediyor. Bu intişar ile o, kendisinden evvel Yeni Kafkasya ile Azeri Türk Mecmuaları tarafından gidilen ideal yolunu boylamaz azmindedir.”¹¹¹ Odlu Yurt Mecmuası da, Azerbaycan’ın İstiklâli yolunda daha önceki yayın organlarının çizgisinde gitmiştir.

111 “Çehremiz”, *Odlu Yurt*, Y. 1, S. 1 Mart 1929, s. 1.

Resulzâde, İstanbul'da sadece matbuat işleri ile uğraşıp, Azerbaycan davası için yaşamamıştır. O, Rusya mahkumu bütün topluluklarla ilgilenmiş, vakit buldukça bizzat onların faaliyetlerine de katılmıştır. Katıldığı bu faaliyetlerden birisi de, Türkistanlı Gençler Birliği'nin toplantısıdır. Bu hususu Zeki Velidi Togan şöyle anlatmaktadır; "7 Son Kanun 1927, İstanbul'da basmacı önderlerinden Mamur Niyazi ve Hemrahkul Beklerin mesaisiyle Türk Talebe ve Teavün Cemiyeti binasında bir toplantı gerçekleştirilerek, Resulzâde Mehmet Emin, Zeki Velidi Togan, Osman Hoca, Türk Ocağı'ndan İzzet Rıza bey ve Türkistanlı talebelerden müteaddid zevat nutuklar irad ederek, *Türkistanlı Gençler Birliği* tesis edilmiştir.¹¹²

Resulzâde'nin İstanbul'dan Ayrılması

Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra, Türkiyede, Yunan ordularına karşı Batı cephesinde, Güneyde Fransız Doğuda ise, Ermeni ve Gürcülere karşı giriştiği İstiklâl mücadelesini başarı ile bitirmiştir. Türkiye'nin bu dönemde en önemli dostu olarak Sovyetler Birliği görülmektedir. Zira, her iki devlette batı emperyalizmine karşı aynı kaderi paylaşmaktadır. Nitekim, bu dostluğun bir göstergesi olarak 16 Mart 1921 tarihinde Türkiye - Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada Türkiye ile Rusya sınırları tanındığı gibi, Türkiye Batum'dan vazgeçmiş, Boğazlardan gemi geçiş hususları görüşülmüş, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan antlaşmalar geçersiz sayılmış, Kapitülasyon yönetiminin millî egemenlik kavramı ile bağdaşmayacağı vurgulanmış ve 8. madde ile de, iki ülkenin birbirlerine karşı ülkeleri üzerinde örgütler ku-

112 Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 485.

rulmasına izin vermeme kararı dikkat çekicidir.¹¹³ Bundan sonra 17 Aralık 1925 tarihinde iki devlet arasında Paris'te imzalanan Dostluk ve tarafsızlık antlaşması vardır. Bu antlaşmada da, benzer temenniler ile dostane ilişkilerin devamı yönündeki kararlar yer almıştır.

Resulzâde'nin Türkiye'ye gelmesi sonucu Azerbaycan muhaciri Türklerin içinde bulunduğu durumun pek iyi olmaması üzerine arayış içine girilmiştir. Çünkü muacir Azerbaycanlılar günlük problemleri ile uğraşmak dışında bir mesele ile uğraşamaz halde bulunmaktadırlar. Bu olumsuz tablo karşısında Resulzâde, öncelikle Azerbaycanlıların birlik ve beraberlik içinde kalmalarını ve işgal edilen ülkelerinin İstiklâline kavuşması düşüncesinin canlı tutulması arzusunu taşımaları gerektiğini düşünmeye ve düşündürtmeye başlamıştır. Yine aynı dönemde, ilk olarak 26 Eylül 1923 yılında başlayan "Yeni Kafkasya" mecmuasının yayınlanmaya başladığını görmekteyiz. Ancak bu mecmuanın Sovyetlerle 1925 yılında imzalanan antlaşmadan kısa bir süre sonra 1 Ekim 1927 tarihinde yayın hayatına son vermesi dikkat çekicidir. Çünkü, yayın ilkeleri arasında; *Kafkasya milletlerinin Rusya esaretinden kurtulmasını ve mustakbel Rusya istilâsına karşı muvaffakiyetle durmasını temin için Kafkasya'nın konfederasyon şeklinde birleşmesinin taraftarıdır* (3. madde) ve *bilhassa Rusya emperyalizmine karşı mücadele eder. O, Çarizmi olduğu kadar, Bolşevizmi de Türk dünyası için muzır ve Kafkasya'ya düşman görür* (madde 6)¹¹⁴nden dolayı kapatılması yönündeki baskılar artmış olmalıdır. İkinci olarak 1924 yılında İstanbul'da kurulan Azerbaycan Millî Merkezinde Başkan, Mehmet Emin Resulzâde olup, yönetim kurulunda Halil Hasmemmedli, Mustafa Vekilli, Abdülali Emircan ve Ekberağa Şeyhülislâm yer almışlardı. Bu merkeze Türkiye

113 Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. 1, Ankara, 2000, s.27-8.

114 "Üçüncü Yıl Başında" *Yeni Kafkasya Mecmuası*, 3 Teşrin-i evvel 1924 Y.3 S.1 s. 1

hükümetinin 1927 yılına kadar yardım ettiği bilinmektedir.¹¹⁵ Türk devletinin yardımı kesmesindeki kanaatimizce en büyük sebep, Sovyetler Birliği ile olan yakınlaşma ve 1925 yılında imzalanan anlaşma olmalıdır. Yine bu dönemde, Azerbaycan Türklerinin önderleri arasında, lider olma ve ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan fikir ayrılıkları ve ihtilafların da derinleşmesi, genç Türkiye devletinin bu tür problemlerle uğraşmak istememesi ve henüz kendisi ile münasebet kuracak güçlü devletlerin olmaması ve Sovyet Rusya'ya karşısına almamak gibi sebeplerden dolayı Resulzâde ve ekibinin Türkiye dışına gönderilmesini uygun görmüştür.

Zaten Sovyet idarecilerin daha Azerbaycan Milli Merkezinin kurulduğu günden itibaren bu kanaati taşıdıkları bilinmektedir. Zira, Komünist gazetesinin 24 Ocak (1927) tarihli nüshasında çıkan bir yazıda bu hususun açıkça talep edildiği, "Yeni Kafkasya" mecmuasının kapatılması gerektiği ve Resulzâdelerin İstanbul'dan sürülmelerin istendiği görülmektedir. Zaten Yeni Kafkasya Mecmuası da bu haberi sert bir şekilde eleştirdiği gibi şu cümlelerde de görüleceği gibi, "Yeni Kafkasyacılar Bolşeviklerin değil, Türkiye inkılabının da düşmanları ve Türkiye irticasının mefkûrecileri imiş"¹¹⁶ şeklinde biraz sert bir şekilde değerlendirmiştir.

İstanbul'daki Azerbaycan Türkleri, Yeni Kafkasya'nın kapatılmasından sonra yerine "Azeri Türk" mecmuasını 1 Şubat 1928 tarihinde yayınlamaya başlamışlardır. Dergi kendisinden önceki mecmuanın fikir ve programını aynen uygulamaya devam etmiştir. Nitekim bu prensipleri "Tuttuğumuz Yol" adlı başyazıda Mehmet Emin Resulzâde üzerine basa basa belirtmiştir. Sovyetler Birliği'nin tüm baskılarına rağmen Azerbaycan Türkleri mücadelelerinden vazgeçmemiştir. Ancak,

115 "Azerbaycan Millî Merkezi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, C.1, Bakı, 2004, s. 172.

116 "Darbeli Mesele", *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y.4, S. 10, 17 Şubat 1927, s. 2.

elde imkânların sınırlı olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin de silahlı mücadeleden yeni çıkmış olmasının verdiği ve dünyaya yeni yeni açılmaya başladığı bu dönemde, dost olduğu devletlerin sayısını artırma düşüncesi yanında, mevcut dostane ilişkiler içinde olduğu devletleri koruma düşüncesi de, iç politika dengeleri ile dış politika dengelerini gözden geçirmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı da, Resulzâde ve arkadaşlarına Avrupa istikâmetini göstermiştir.

Ancak günümüzde hala tartışma konusu olan husus ise, Resulzâde'nin İstanbul'dan dolayısı ile Türkiye'den ne zaman ayrıldığı konusu üzerine sürdürülen tartışmalardır. Biz daha önce bu husustaki kanaatimizi, 1928 yılı içinde gitmiş olmalıdır şeklinde ifade etmiştik. Gerekçe olarak da, Resulzâde'nin "Avrupa Mektupları I" adı ile "Rusya'da Milliyet meselesi" başlıklı makalesinin, Paris 22 Mart 1928 tarihini taşıdığını¹¹⁷ ve bu tarihten önce Türkiye'den ayrılmış olabileceğini belirtmiştik. Bu başlıkla, yani *Avrupa Mektupları* ibareli son mektubu 30 Haziran 1928 tarihini taşımaktadır. Dolayısı bu tarihten itibaren yaklaşık iki yıl Resulzâde'nin nerede bulunduğu konusu açık değildir. Bundan sonra hakkında kesin hüküm vereceğimiz husus ise, *Mayıs Günleri*¹¹⁸ adlı makalesinin altında da, Varşova 15.5.31 tarihî görülmektedir ki, artık bu tarihten sona da Türkiye'de değildir. Bu hususta, Azerbaycanlı meslektaşımız Ali Şamil ise, 7 Ağustos 1930 tarihinde yayınlanmaya başlayan ve 10 Eylül 1931 tarihinde yayın hayatına son veren "Bildiriş" gazetesinin ilk 19 sayısının başyazılarının "Bildiriş" imzası ile yayınlanması ve bu sayıdan sonra Mirza Bala Mehmetzâde'nin imzasının görülmesi dolayısı ile 1930 sonlarında Türkiye'den ayrıldığı kanaatindedir.¹¹⁹

117 Bu yazı, Azeri Türk Mecmuası, Y.1, S. 6, 15 Nisan 1928 tarihli nüshasında basılmıştır.

118 Odlu Yurt, Haziran 1931 Y. 3, S. 3 (28).

119 5-11 Ekim tarihlerinde, 7. Türk Kültür Kongresinde sunulan, ama henüz basılmayan tebliği.

Resulzâde başta olmak üzere bazı Azerbaycanlıların Türkiye'den gönderilmeleri hususu bugün hala tam açıklığa kavuşmamıştır. Biz, yaptığımız araştırmalarda kendisini tanıyan şahıslarla da görüşmeye çalıştığımız gibi, yine bu tür şahısların kaleme aldığı hatıralarda da bilgi bulmaya çalıştık. Nitekim bu hususta ölümü üzerine kaleme alınan yazılar arasında kendisinin yakın dostlarının olduğunu da gördük. Bunlardan, yine kendisi gibi Rusya mahkumu Türklere biri olan Abdullah Battal Taymas'ın Resulzâde'nin İstanbul'dan ayrılma sebepleri hususunda yazdıklarını şu şekilde tespit ettik: *İstanbul'da çalışmalarına bir yazar olarak devam eden Resulzâde'nin Sovyetler aleyhine yazdığı yazılar bir yerde Türkiye'den ayrılmasına sebep olmuştur. Sovyet entrikaları ve diplomatik girişimler sonucunda, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'de onu yurt dışına çıkmaya zorladığından, O, İstanbul'u terke mecbur olmuş ve bu sebeple faaliyetini Avrupa'ya intikal ettirmiştir.*¹²⁰ Ancak bu makalede sadece meselenin sebebi ifade edilirken, tarih verilmemektedir. Yine, Azerbaycan Milli Merkezi ve 1949 da kurulan Azerbaycan Kültür Derneğinin önemli isimlerinden olan, Mehmet Kengerli (1912-2006) ile yaptığımız çeşitli tarihlerdeki görüşmelerde de, Resulzâde'nin Rusya'nın baskısı ile adeta eline tutuşturulan bir iki valizle Sirkeci garından zorla trene bindirilip gönderildiğini dinlemiş olmamıza rağmen ondan da net bir tarih bilgisi alma şansımız olmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi arşivlerinde ve bazı özel şahısların ev-arşivlerinde de şu ana kadar yaptığımız çalışmalarda, söz gelimi kendisinin silah taşıma ruhsatnamesi talep eden dilekçesi ve bu dilekçeye verilen yazıda fiziki özelliklerinin dahi tespit edildiğini ifade eden belgeye ulaşmamıza rağmen, kendisinin hangi tarihte gönderildiğini ifade eden herhangi bir belgeye de ulaşamadık.

120 A. Taymas, "Mehmet Emin Resulzâde" *Toprak Dergisi*, S. 61, Mayıs 1955, s. 15.

Dolayısı ile bugünkü bilgilerimiz ışığında Resulzâde ve arkadaşlarının, Türk - Sovyet ilişkileri çerçevesinde Sovyetlerin talebi neticesinde, 1928-1930 yılları içinde gönderildiği kanaati sahanın uzmanlarınca savunulmaktadır. Burada yadırganan husus, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir avuç Azerbaycan Türkünü niçin muhafaza edemediği yönündedir. Ancak bu hususun tartışılması kanaatimizce gereksizdir. Çünkü, öncelikle bu husus günün şartları içinde değerlendirilmelidir. Sonra da şahısların taşıdığı sıfat ve kimlikleri ile. Bu açıdan baktığımızda, Resulzâde'nin bir devlet adamı vasfının oluşu dolayısı ile mülteci statüsüne sokulamaması ve Türkiye'nin de yeni bir devlet oluşu dolayısı ile uluslar arası arenaya çıkma mücadelesi içinde bulunuşunu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir.

Resulzâdenin Avrupa Yılları

Avrupa'daki Faaliyetleri

Resulzâde Türkiye'deki neşriyat faaliyetlerini ve Azerbaycanın İstiklâli uğrunda verdiği mücadeleyi tatil etmeye mecbur kalınca, bu faaliyet ve mücadelelerine Avrupa da devam etmiştir. Muhtelif isimlerde gazeteler çıkarmış, Türkçe, Fransızca, Almanca, Lehçe ve Rusça olarak makaleler ve kitaplar yazmıştır.¹²¹

Avrupa'da yayınladığı gazete ve dergiler ise, *İstiklâl*, *Kurtuluş* ve *Die Befreiung* isimlerini taşımaktadır. Bunlardan *İstiklâl*, onun redaktörlüğünde Berlin'de 1932 - 1934 yıllarında ayda üç defa neşredilmiştir. "Kurtuluş" dergisi de Berlin'de 1934- 1938 yıllarında yayınlanmıştır. "Die Befreiung" ise Berlin'de, 1939 yılında yayınlanmıştır.¹²² Resulzâde, Almanya'da neşrettiği bu gazete ve dergiler dışında, "Rusya mahkumu milletlerin müşterek yayın organı olan ve Paris'te Fransızca olarak 1928-1939 yılları arasında neşredilen "Promethee" (Promete) ile yine Paris'te Rusça olarak 1932-1938 yılları arasında neşrolunan "Kafkaz" mecmualarına da makaleler yazmıştır.¹²³

Resulzâde, Türkiye'den ayrıldıktan sonra bile Türkiye ile münasebetlerini kesmemiş, özellikle Türkiyede ki Azer-

121 Taymas, a.g.m., Toprak Dergisi, s. 15.

122 Aliyev, M., a.g.m., s.16; Tekiner, Süleyman, "Mtbuat Hayatında 50 Yıl", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 3 (15), Haziran 1953 s. 20.

123 Aliyev, a.g.m., s. 16-17.; Landau, Jacob M., *Pan - Turkism in Turkey*, s. 79.

baycan Türklerinin faaliyetlerini yakından izlemeye çalışmıştır. Bu dönemde, Mirza Bala Mehmetzâde önderliğinde, ilk sayısı 7 Ağustos 1930 tarihinde neşrolunan ve 58. ve son sayısı 10 Eylül 1931 tarihinde yayınlanan Haftalık "Bildiriş" gazetesinin de Türkiye'de kapatıldığını duyunca, duygularını şöyle yazmıştır: "Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin kararı ile İstanbul'da neşredilen *Odlu Yurt*, *Azeri Türk*, *Yeni Türkistan* Mecmuaları ile *Bildiriş* gazetesi kapatılmıştır...

Biziz hayretler içerisinde bırakan bu hakikate, şimdi düşman seviniyor. On yıldan beri İstanbul'dan yükselen, Azerbaycan sesini kısırmak için ellerinden gelen her şeyi ortaya koyan, gazeteleri, mitingleri, demarşları, hile ve entrikaları ile hiç durmadan çalışan Bolşevikler - Ruslar ne kadar memnun!...

Neden memnun olmasınlar! Boğdukları genç Türk milliyetçilik, cumhuriyetçilik ve halkçılığının itiraz eden sesi artık işitilmez olmuştur.

Milli, muasır, halkçı Türk Cumhuriyeti'nde, milli, muasır, halkçı Azerbaycan İstiklâlcilik mefkuresinin sesi kısılmıştır!¹²⁴

Resulzâde, Kafkasya milletleri ile, Rus esiri Türklerle ve Rus olmayan başka İstiklâlcilerle iş ve cephe birliği vücuda getirmiştir.¹²⁵ Resulzâde, Avrupada Promete Derneğine mensup, Kafkasya kavimlerinin temsilcileriyle, 1934 yılında Kafkasya konfederasyon misakını imzalamış ve bir taraftan da Kafkasya Milletleri Birliğinde çalışmıştır.¹²⁶ 1934 yılında ayrıca, diğer Kafkasyalı liderlerle beraber Brüksel'deki Kafkasya Konfederasyonu paktına da

124 Resulzâde, *Milli Tesanüd*, s. 40-41.

125 "İstanbul'da Mehmet Emin Resulzâde için yapılan tören (Ali Aran'ın konuşması), *Azerbaycan Dergisi*, Y. 5, S. 12 (48), Mart 1956, s. 22.

126 "M.E. Resulzâde'nin Hal Tercümesi", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 10-11 (22-23), Ocak-Şubat 1954 s. 4.

katılmıştır.¹²⁷ 1934 yılında Varşova'daki direniş örgütünü kurmuştur.¹²⁸ Ayrıca, 1938 yılında Polonya Hükümet müşaviri olarak da görev yapmıştır.¹²⁹

II. Dünya Savaşı Yılları

1939 yılında patlak veren, II. Dünya Savaşı başlarında Resulzâde, Polonyada bulunuyordu. Savaş başladıktan kısa bir süre sonra da, arkadaşları ile Bükreşe geçmişlerdir. Bükreşe geçmelerinde Türk Ocakları'ndan arkadaşı ve o sırada Türkiye'nin Romanya Büyükelçisi olan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in büyük yardımları olmuştur.¹³⁰

1942 yılında Nazi Almanyası Dışişleri Bakanı Müsteşarı von Schulenburg'un¹³¹ daveti üzerine, diğer Kafkasya milliyetçi liderleri ile Berlin'w gitmişlerdir. Kafkasya'nın, kısaca da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mukadderatı üzerine görüşmelere girişmişlerdir. Almanlar, Azerbaycan'ın ve diğer Türk illerinin İstiklâl ve hürriyet mücadelelerini bilmemezlikten geldikleri gibi, Rusya içlerine doğru ilerlemenin sarhoşluğu içinde, Kızıl Rus sömürgeciliği yerine bu defa da, Nazi Almanyasının sömürgeciliğini oturtmak istiyorlardı. Nazi Almanyasının bu görüşlerini Resulzâde ve Türk illerinin liderleri kabul etmemişlerdir. Bu onlar için milli davaya ihanet olurdu. Mehmet Emin Resulzâde, Berlin'de altı ay kadar kalmasına rağmen, Almanların, Azerbaycan'ın istiklâl ve hürriyetini tam olarak tanımak şartı ile onlarla birlikte, müşterek düşman komünist Rusya'ya karşı savaşıacaklarını, aksi

127 Hostler, a.g.e., s. 216.

128 Hostler, a.g.e., s.217.; Büyükdag, Süleyman, "M. Emin Resulzâde", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 28, S. 229, Ocak-Şubat-Mart 1979, s. 46, Varşova'ya 1935 yılında geçtiğini ve mücadeleye başladığını ifade etmektedir.

129 Aliyev, a.g.m., s. 18.

130 Karaca, A., "Resulzâde M.E. ve hayatındaki doruk noktaları", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 33, S. 249, Temmuz-Ağustos-Eylül 1984, s. 42.

131 Karaca, y.a.g.m. s. 42'de görüşmenin Hitler'in daveti üzerine gerçekleştiğini söylemektedir.

halde bu konuda mücâdelelerini diğer Türk illeri ve gayr-ı Rus milletlerle birlikte yürüteceklerini açık ve seçik bir şekilde ortaya koymuştur. Resulzâde'nin tam İstiklâl ve hürriyet talebini kabul etmemeleri üzerine, Resulzâde ve diğer Türk illeri liderleri müzakerelere devam etmekte bir mana görmedikleri için 5 Ağustos 1943 tarihli bir muhtıra ile bu mesele hakkındaki kanaat ve görüşünü beyan ettikten sonra, Berlin'i terk ederek Bükreşe dönmüşlerdir.¹³²

1944 yılında Bolşevik orduların Bükreşe yaklaşmaları üzerine batıya doğru çekilen Resulzâde, İsviçre'ye geçmek için vize almak imkânını bulamadığından Freiburg İ/B şehrinde bir müddet kalmıştır. 1944 yılı Ekim ayında bu şehre yapılan şiddetli hava taarruzu neticesinde, Merkezi Almanya'ya sığınmaya mecbur olmuş ve 24 Nisan 1945 tarihinde Amerikan işgal mıntikasına geçmiştir.¹³³

Resulzâde Tekrar Türkiye'de

II. Dünya Savaşı içinde Rusya'nın Türkiye üzerindeki talepleri ve özellikle, Boğazlar da, yeni bir yapılanma talebinin Türkiye tarafından reddedilmesi üzerine, Sovyetler Birliği ile soğuk bir döneme girilmiştir. Gerçi Sovyetler Birliği'nin bu notaları vermesinin sebebi iki hususa dayandırılmaktadır. Bunlardan birincisi, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Von Papeñe suikast teşebbüsü suçundan ağır cezaya çarptırılan, ancak bir af kanunu ile affedilen Pavlov ile Kornilov'un serbest kalmaları; ikincisi de, Türk ırkından birkaç Sovyet vatandaşının Sovyet yetkililere teslimidir. Feridun Cemal Erkin bu jestleri şöyle değerlendirmektedir:

“Her iki jest, yalnız lüzümsüz değil, aynı zamanda da tehlikeli idi. Çünkü her ikisi de, Rusların gözünde Türkiye'nin

132 Karaca, a.g.m., s. 42, Hostler, a.g.e., s. 217.

133 Hostler, a.g.e., s. 217; “M. Emin Resulzâde'nin hal tercümesi”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 10-11 (22-23), Ocak-Şubat 1954, s. 5.

zaafını göstermekten başka bir manâ taşımıyordu. Hiçbir amil, Rus'u hasmının zaafı kadar atılğanlığa sevk etmez. Halbuki, Türk jesti ne kadar yetersiz ise, Rus tepkisi de aynı ölçüde hatalı idi. Çünkü her iki olay Ruslar'da, Türkiye'nin artık herhangi bir tavize kolaylıkla rıza gösterecek kadar zayıf duruma düştüğü yanlış intibasını uyandırmıştı.”¹³⁴

Sovyetler Birliği'nin yaklaşımındaki bu değişim, Millî Mücâdele yıllarından beri, sıcak gelişmelerin ceryan ettiği Türk-Rus ilişkilerinin soğumaya başlamasına sebep olduğu gibi, Türkiye'nin artık batıya doğru yönelmesinin de temelini oluşturmuştur.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi, dünyanın tekrar bir barış dönemine girmesi, Türkiye'de çok partili demokratik hayata geçilmesi neticesinde, bundan en fazla memnun olanların başında, Rusya mahkumu Türkler gelmiştir. Sadece Türkiye'ye dönmekle kalmamışlar, Türkiye'de rahat bir ortamda çalışma imkânı dahi bulmuşlardır. Bu dönemdeki faaliyetler, daha önceki döneme nazaran daha rahat ve daha profesyoneldir. Geline bu nokta üzerine, Resulzâde'de 1947 yılı Eylül'ünde Türkiye'ye dönmüştür. Resulzâde, Türkiye'ye döndükten sonra hiçbir kırgınlık ve kızgınlık hissine kapılmadan, Azerbaycan'ın İstiklâlî davası için mücâdelesine devam etmiştir.

134 Erkin, Feridun Cemal, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, 1968, s. 253.

Resulzâdenin Türkiye Yılları

Azerbaycan Kültür Derneği'nin Açılması

1 Şubat 1949 tarihinde Azerbaycan Kültür Derneği resmen faaliyete geçmiştir. Derneğin ilk genel kurul toplantısında, Dr. İbrahim Badal tarafından verilen bir önerge ile kongreye katılanların coşkun tezahüratı arasında derneğin fahri başkanlığına getirilen Mehmet Emin Resulzâde Bey, vefatına kadar bu fahri başkanlık görevini taşımıştır.¹³⁵

Mehmet Emin Resulzâde bu dönemde de yayın faaliyetlerine devam etmiştir. Yayınlanan ilk eseri, Azerbaycan Kültür Derneği'nin 1 numaralı yayını olup, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri* (Ankara, 1949) adını taşıyan eser, 29 sahifedir. Bu eserde, Azerbaycan'ın edebiyat, sanat, mimari, nakkaşlık, resim vb. alanlarda yetiştirdiği değerler ve serleri hakkında bilgi verilmektedir.

Resulzâde'nin bir sonraki eseri, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı* (Ankara, 1950, 40 s.) adını taşımakta olup, bu da Azerbaycan Kültür Derneği yayınları arasında çıkmıştır. Bu eser, Azerbaycan Kültür Gelenekleri adlı eserin devamı olması maksadı ile yazılmıştır. Resulzâde, bu çalışmasında da, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti zamanında ve Sovyet işgalinden sonraki yıllarda, Azerbaycan Edebiyatının inkişafını, içtimaî, siyâsî gelişmeler açısından ele almıştır. 1920 ve 1930'lu yıllar, Azerbaycan edebiyatını objektif olarak araştır-

¹³⁵ Aküzüm, Feysi, "Resulzâde ile Beş yıl", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 24, s. 213, Ocak-Şubat-Mart 1975, s. 14; Ebülheşenli, a.g.m., s.20.

mak ve değerlendirmek için oldukça kıymetli bir kaynaktır. O, devrin edebiyatına yeni bir açıdan bakmaya yardım etmektedir. Bu eser, aynı zamanda muhacerette meydana gelen Azerbaycan Edebiyatından kaynak olarak büyük önem taşımaktadır.¹³⁶

Resulzâde'nin adı geçen bu iki eseri *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı* (Ankara, 1984) adı ile, Azerbaycan Kültür Derneği'nin 18. yayını olarak birlikte basılmıştır.

Resulzâde'nin bir diğer eseri de, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi* (Ankara, 1951) adını taşımakta olup, Azerbaycan Kültür Derneği'nin 4 numaralı yayını olarak yayınlanmıştır. Bu eser, 28 Mayıs 1950 tarihinde Ankara Halkevinde vermiş olduğu konferansın kitap haline getirilmiş şeklindedir. Eserde, Azerbaycan'ın Ruslar tarafından istilasından sonra Azerbaycan'da yaşanan olaylar ve Azerbaycan Türkçülerinin sergiledikleri mücadeleler anlatılmaktadır.

Resulzâde'nin bu dönemde neşrettiği en önemli ve hacimli eseri, *Azerbaycan Şairi Nizami* (Ankara, 1951, 402 s.) adını taşımaktadır. Ancak, eserin basımı esnasında içinde yer alan Ruslar aleyhindeki bazı cümleleri münasip görmeyen Sovyet hayranı bazı yetkililer, kitabın basılabilmesi için bunların çıkarılmasını istediklerinde, Resulzâde, "bunları ben yazmadın ki, büyük Nizami yazmış. Onları çıkarmak ne benim hakkım, ne de kimsenin kârıdır!" demiştir.¹³⁷ Eser, daha sonra Tefvik İleri'nin Milli Eğitim Bakanı olduğu zaman Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasında basılmıştır.

Eser, Doğu İslâm medeniyeti, Azerbaycan'ın bunda rolü ve Nizami hakkındaki kısa başlangıçtan sonra, Nizami'nin hayatı ve eserlerinin anlatılmasıyla devam etmektedir. Ayrıca, şairin eserlerinin konularına göre tasnif edilmesi ve ide-

136 Ebülheşenli, a.g.m., s. 21-23.

137 Tevetoğlu, *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, Ankara, 1968, s. 198-200.

olojik yönleri hakkında bilgi verilmektedir. Eser'de özellikle Nizami'nin Türklüğü hususu dikkat çekmekte ve bu hususa dikkat çekilmektedir.

Azerbaycan Dergisi

Resulzâde, Azerbaycan Kültür Derneği'nin kurulmasından bir müddet sonra, Ankara'da bir yayın organına duyulan ihtiyacı sürekli hissettiğinden, bir dergi veya gazete çıkarılması için mücadele etmeye başlamıştır. Sonuçta da, Azerbaycan Dergisini çıkarmayı başarmıştır. Bu konudaki çabalarını, Resulzâde her vesile ile, gelişen çeşitli dünya politikası karşısında, Azerbaycan muhacirlerinin sesini duyuracak, haklı İstiklâl davasını dünya kamuoyuna yayacak, komünizmin dünyaya getireceği felaketi anlatacak bir yayın organına ihtiyaç olduğunu, zor da olsa, maddi sıkıntılar içinde dahi bulunulsa mutlaka gerçekleşmesini savunmuştur. Bu maksatla, Ankara'da Yenişehir semtinde Sakarya caddesinde mütevazı evinde, dernek ilgilileriyle birlikte bir toplantı yapmıştır. Resulzâde'nin takdim konuşmasından sonra, nasıl bir yayın organı çıkarılması konusunda uzun uzun görüşülmüş, değişik fikirler ileri sürülmüştür.

Bülten mi olsun? Broşür mü olsun? Haftalık veya onbeş günlük gazete mi olsun? Zaman zaman olayların seyrine göre bildiri mi yayınlansın? Yoksa muntazam bir dergi mi?

Bir hayli tartışmadan sonra, Resulzâde'nin tavsiyesi ile bir forma dahi olsa aylık bir derginin yayınlanması üzerinde fikir birliğine varılmıştır. Sıra derginin ne isim alacağına gelmiştir. İleri sürülen isimler arasında "Kurtuluş," "Odlu Vatan," "Dirlik," "İstiklâl" gibi birçok isim vardır. Bu esnada söz alan Feyzi Aküzüm, "madem ki derneğimiz Azerbaycan Kültür Derneği'dir. O halde derneğin adını taşıması bakımından derginin adının *Azerbaycan* olması lazımdır. Bu ad,

derneğin gayesine, çalışmalarına, herkes tarafından kolaylıkla benimsenmesine daya uygun düşer” şeklinde konuşması üzerine, Resulzâde dikkatle kendisini süzdükten sonra, ben de Feyzi'nin fikrine katılıyorum. Derginin adı Azerbaycan olsun! demiştir. Derginin bütün ağırlığını Feyzi Aküzüm'e vermiştir. Dr. Ahmet Yaşat'ta sorumlu müdürlük görevine getirilmiştir.¹³⁸

Azerbaycan Kültür Dergisi *Birlik Dirliktir* alt başlığı ile Nisan 1952 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Derginin ilk 12 sayısı Resulzâde ile birlikte çıkarılmıştır. Baş makaleleri duruma göre Resulzâde veya Abdolvahap Yurttsever, diğer yazıları ise genelde Resulzâde kaleme almıştır. Günün şartlarına göre, yayınlanması icap eden yazıları da, yazı kadrosuna o takdim etmiştir.¹³⁹

Resulzâde'nin Ankara'daki Faaliyetleri

Resulzâde bütün bu siyasî, ilmî ve edebî çalışmalarının yanında, kendisinin ve ailesinin geçimi için de çalışmıştır. Bu dönemde Milli Eğitim Bakanlığının önemli yayınlarından olan *Türk Ansiklopedisi*'nde yer alan Azerbaycan'a dair makalelerin bir çoğu Resulzâde tarafından kaleme alınmıştır.¹⁴⁰

Resulzâde'nin bu dönemdeki hayatı ise ekonomik açıdan büyük bir sefalet içinde geçmiştir. Ankara'da kaldığı ev, bakımsız, sağlıklı yaşamaya pek uygun olmayan, hatta zaman zaman içinde farelerin dolaştığı bir vaziyettedir. O, günlerde, Türkiye'de bulunan Azerbaycan Türkleri içinde oldukça zengin olanlar bulunmasına rağmen, nedense bunlar Resulzâde'ye veya Azerbaycan Kültür Derneği'ne pek yardım etmeyi düşünmemişlerdir. Zamanın Türkiye Cumhuriyeti hükümeti yetkilileri de kendisine ve taşıdığı Azerbaycan

138 Aküzüm, F., "Resulzâde ile beş yıl", s. 14-15.

139 Aküzüm, y.a.g.m., s. 15.

140 Bala, M., "Resulzâde 70..", s. 9.

Cumhuriyeti Devlet Başkanı vasıflarına uygun bir mevkide bulundurmaya herhalde düşünememiş veya şartlar buna müsaade etmemiş olmalıdır. Bütün bunlara rağmen Resulzâde, davası için gerekenleri yapmaktan geri kalmamış, gurur ve kibire kapılmadan, umutsuzluğa düşmeden, yılgınlık göstermeden mücâdeleye devam etmiştir.

Ankara'da ilk olarak Milli Eğitim Bakanlığı yayım müdürlüğünde, daha sonra Ankara Milli Kütüphanede görev almıştır.¹⁴¹ Burada iki yıl kadar, Azerbaycan Türkçesinde yazılmış olan kitapların listesini çıkarmak görevini yerine getirmiştir. O, görevini yaparken, hazırladığı fişlerin Milli Kütüphanede tatbik edilen entrüksiyona uygun olması için titizlenmiş, yeni eserler buldukça da sevinmiştir. Kendisinin bu görevi esnasında hazırladığı fişler ile Azeri Türk Bibliyoğrafyası veya Azerbaycan Bibliyoğrafyasını hazırlamayı hedeflemiştir.¹⁴²

Ancak, Resulzâde'nin Milli Kütüphanedeki görevi orada çalışan bir memurun görevi gibi değildir. O, burada düzenli ödenen bir maaşla çalışan memur olmayıp, sadece kütüphanede bulunan Azerbaycan ile ilgili eserlerin bibliyoğrafyasını, önceden tespit edilmiş belli bir ücret karşılığı hazırlamak şeklinde tespit edilmiştir.¹⁴³

Bibliyoğrafya dışında, Resulzâde'nin yayınlanmamış bir diğer eseri de *Türk Şairlerinden seçtiği şiirler*'den oluşan bir defterdir.¹⁴⁴

141 Mercanlilil, a.g.e., s. 238.

142 Mercanlilil, a.g.e., s. 134.

143 Kengerli, Mehmet, (1912 Şuşa doğumlu) ile 24.4.1992 tarihinde yaptığımız görüşmede.

144 Türkmen, Fikret, "M. Emin Resulzâde'nin Türk Şairlerinden seçtiği şiirler", *Büyük Azerbaycan Kongresi*, Kayseri, 1990. (basılmamıştır) bu defterde 34 şiir olduğunu bildirmektedir.

Resulzâde'nin Ölümü

6 Mart 1955 tarihinde, Ankara Üniversitesi Hastanesinde yatmakta olan Azerbaycan'ın edebî şahsiyetlerinden Resulzâde, yanında eşi Leyla Hanım, amcazâdesi Mehmet Ali Resuloğlu, arkadaş ve hemşehrilerinden bir grubun yanında bulunduğu esnada, otuz yıldan beri düçar olduğu şeker hastalığına eklenen prostat rahatsızlığı sonucunda, saat 22.50 sıralarında hayata gözlerini kapamıştır.¹⁴⁵ Cenazesi iki gün sonra, 8 Mart 1955 tarihinde, Ankara Hacı Bayram Camiinde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra, Ankara Cebeci Asri mezarlığında, 156 ada ve 12 parsel numaralı kısımda açılan makber yanına konulmuştur.¹⁴⁶

Türk Dünyası Aydınlarının Resulzâde'nin Ardından Yaptıkları Konuşmalar

Resulzâde'nin vefatından sonra gerek mezarı başında, gerekse başka meclislerde yapılan toplantılarda, Türk Dünyası'nın muhtelif bölgelerinden aydınların konuşmaları olmuştur. Ankarada toprağa verilmesine müteakip mezarı başında ilk sözü, Azerbaycan Türkleri adına; A. Vahap Yurtsever almıştır; "Bugün son yarım asırlık Türk tarihinin en büyük ve en nurlu simalarından birini toprağa teslim ediyoruz. Mehmet Emin Resulzâde, elli seneyi aşan siyasi, içtimai, ilmi, edebî çalışmaları, Türklük ve Azerbaycan istiklali uğrunda kahramanca savaşları ile bu yüksek unvana ve şanlı mertebeye hak kazanmıştır. Emin Bey, Türk ulusunu kurtuluş yoluna sevk ederken teşkilatlandırılardan, parlak bir istikbale doğru götürülenlerden biridir. Onun ismi şanlı bir mücadele sembolüdür. Onun hayatı sönmez bir meşaledir. Onun yolu istikbal ve zafer yoludur.

145 Biter, Kurban, "Mehmet Emin Resulzâde'nin cenaze töreni", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 12 (36), Mart 1955, s. 25-26.

146 Biter, a.g.m., s. 26.

Emin Bey, bu kutsal vazifesini bihakkın yapmıştır ve pak, açık bir alınla İstiklâl şehitlerimizin huzuruna çıkmaktadır. Kendisine haktan rahmetler ve sizlere de sabır ve metanet dilerim."¹⁴⁷

Daha sonra söz alan Ahmet Caferoğlu; "Fani vücudunu bugün göz yaşları içinde Anadolu'nun aziz topraklarına emanet ettiğimiz, büyük üstad Mehmet Emin Resulzâde, millî hürriyet ve İstiklâl uğrunda elli senedenberi şanlı ve şerefle yaptığı kutsal ve çetin mücadele yoluna, genç yaşlarında Bakû'den başlayarak, Tahranda ve İstanbul'da aynı sevk ve heyecan ile devam etmiş, hâdiselerin seyri ile tekrar Azerbaycan'a dönmüş, orada yaktığı mukaddes kurtuluş meşalesini 1917 senesinde Moskova'da toplanan Rus mahkumu Türk ve Müslüman kavimlerinin tarihî kurultayına kadar götürmüş, orada imanı ve mefkuresiyle kalpleri tutuşturmuş, dönüşünde Azerbaycan'ın Rus tahakkümünden kurtuluşunda ve İstiklâlini ilân edişinde baş rolü oynamış, Bolşevik istilasını müteakip, yine yurdunu terke mecbur kalarak Finlandiya üzerinden Avrupa memleketlerine çıkmış, bir müddet sonra İstanbul'da yaptığı zengin neşriyat ile hiçbir zaman inmeyen millî İstiklâl bayrağını bütün cihan müvacehesinde bir kere daha dalgalandırmış, sonra Avrupa memleketlerini tekrar karış karış dolaşarak, harpte ve sulhte Azerbaycan! Azerbaycan diyerek gür sesi ile her zaman haykırmış, otuzbeş senelik muhaceret hayatında gam ve musibetlere geniş göğsünü germiş, nihayet yeniden Anavatana gelerek güzel yazıları ve konferansları, irşat ve önderliği ile millî davamızın devam ve bekasını sağlamış ve son nefesini dahi yurduna ve milletine hasrederek kollarımız üzerinde bu yiğitler ve kahramanlar ağuşu olan mübarek topraklara teslim edilmiştir."¹⁴⁸

147 Biter, Kurban, a.g.m., s. 27.

148 Biter, Kurban, a.g.m., s. 27-8.

Daha sonra sözü Türkistan Türklerinden Tahir Çağatay almıştır: “bugün büyük Türkçülerimizden, kurtuluş önderlerimizden, Azerbaycan İstiklâl hareketinin banisi ve rehberi büyük üstad Resulzâde fani dünya ve bizlerle vedalaşiyor. .. Azeri kardeş ağlıyorsun, kan ağlıyorsun haklısın. Çünkü kaybettiğin kıymet büyüktür. Yalnız senin için şurası bir teselli kaynağı olacaktır ki, bu kaybın acısını, kederini yalnız başına değil, bütün Türklükle birlikte taşıyacaksın. Bugün bütün imanlı, seciyeli Türklük bir bütün olarak ağlamakta ve matem tutmaktadır. Bugün koca Türkistan’ın otuz milyonluk Türk halkı senin yanında yer almış bulunuyor. Kanı senden, canı senden, ruhu ve imanı senden olan bu muazzam ve imanlı insan kitlesi her zaman senin yanı başında yer almış olduğu gibi, bugün de senin yanında bulunmaktadır. O kendi mukadderat mücâdelesini seninki ile sıkıdan sıkıya bağlamış ve bütün mücâdele cephelerinde seninle birlikte savaşmıştır. İşte bunun içindir ki, Türkistan Türkü de bu ölümle büyük direklerinden ve aksiyon kaynaklarından birini kaybetmiş ve onun için ağlıyor.

Ey büyük üstad, yarım asrı aşan verimli bir faaliyet hayatını tamamlayarak hak etmiş olduğun yüksek maneviyata intikal ediyorsun. Türk mefkurecileri, Türk kurtuluşçuları sana ebediyen minnettardır. Çünkü, Türk ülkelerinin kurtuluş hareketini sarsılmaz bir temele ve aşınmaz bir mecraya sahip kılmak için bıkmadan, yılmadan yarım asırdan fazla bir zaman çalışarak tükenmez kıymetler yarattın. Senin iş ve fikir elemindeki eserlerin vazifesini ve mesuliyetini müdrük olan mücâdeleci mücahitler için tükenmez bir kaynaktır. Onlar bu kaynaktan beslenmesini bildikçe şaşmadan yürüyerek hedefe, mukaddes hedefe ulaşacaklardır.”¹⁴⁹

Mezarı başında ki konuşmalar dışında, 13 Mart 1955 tarihinde, İstanbul’da da bir anma toplantısı gerçekleştirilmiştir. Burada Azerbaycan Türkleri dışında söz alan şahsiyetler de kısaca şu konuşmaları yapmışlardır;

Hamdullah Suphi Bey’in konuşması; “Üstad’ı uzun senelerden beri, Türk asaletinin en güzel örneği olarak tanıyorum. Onunla memleket iç ve dışında beraber çalıştık. Emin Bey ile Türk Yurdu’nda, Türk Ocağı’nda, Ankara’da ve Bükrüşte beraberdik.

Çok kıymetli arkadaşımızı kaybettik. Bedbaht Türk illeri bize çok kıymetli evlatlar gönderdi. Gaspıralı İsmail, Ali Bey Hüseyinzâde, Ağaoğlu Ahmet, Yusuf Akçora, Cafer Seydahmet, Sadri Maksudi ve daha bir çokları.. Emin Bey bunlardan biri idi. Bütün bunlarla aynı maksadın ülküdaşlığını yaptık.¹⁵⁰

Sadri Maksudi Bey: “Biz yaşta olanlara, 50 sene kendisi ile bir ideal uğrunda beraber çalışmış olanlara, hayata gözlelerini yuman arkadaşımın arkasından söz söylemek cidden çok müşküldür. Benden yeni bir şey beklemeyin. Şimdiye kadar konuşanlara iştirak ediyorum. Biz de Resulzâde’nin tarihi kıymetini tanıyanlarıdır. Arkadaşım, Resulzâde, Tanrı’nın Türklük alemine gönderdiği lahuti bir armağan idi.”¹⁵¹

S. Menegari’nin konuşmasından: “Azerbaycan ve bütün esir Kafkasya’nın bu matem gününde, unutulmaz arkadaşımız, inkılâpçı ve Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Rehberi Resulzâde Beyin şahsında uğradığımız müşterek kayıp münasebetiyle, Gürcü vatanseverleri adına ve kendi adıma, muztarip Azerbaycan halkına derin ve dostane taziyelerimi ifade etmeme müsaade ediniz. Hariçte, merhum ile elele çalışmış olan mücâdeleci Gürcistan’ın ve onun millî

150 “Resulzâde Mehmet Emin Beyin vefatı münasebetiyle İstanbul’da Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği tarafından tertip edilen Anma Töreni”, *Azerbaycan Der-gisi*, Mart 1955, S. 12 (36) s. 47.

151 Ya.g.m. s. 47.

kurtuluş organlarının keder ve elemelerinizi samimiyetle paylaştıklarına emin olabilirsiniz. Bu faaliyet sizin ve bizim hürriyetimiz için, bütün Kafkasyanın istiladan kurtulması ve konfederatif devlet temelleri üzerine İstiklâlîni sağlama için yapılmıştır.

Merhum Resulzâde bütün siyâsî hayatını Moskova boyunduruğuna karşı yapılan millî kurtuluş mücadelesine hasretmişti; aynı mücadele ve aynı gaye namına, Azerbaycan'ın ve bütün Kafkasya'nın hürriyeti için, bütün Kafkasya milletlerinin birleşmesine ve yaklaşmasına çalışmıştır. Bu itibardır ki, biz Gürcüler merhumu, yalnız Azerbaycanın değil, belki aynı zamanda bütün Kafkasyanın hürriyeti için çalışan bir siyaset adamı ve büyük mücadeleci olarak tanıyor ve seviyoruz.”¹⁵²

Cafer Seydahmet Kırimer Bey'in Nutku'ndan: “Rahmetli, Emin bey'i 1912 yılında Türk Yurdu Mecmuasındaki Cemaleddin-i Efgani hakkında yazdığı makaleleriyle tanıdım, 1917 Moskova Konferansında gördüm..

Tarihin gideceği yolu sezenler, onun dilediği işi görenler, tarihin malıdır... Emin Bey bu yolu sezdi, hayatının sonuna kadar bir an bile bu yoldan ayrılmadı... faaliyeti ve eserleri ile o tarihe girdi...

İslam'da teceddüt hareketini, Türkçülük hareketinin işlenmesini, Azerbaycan İstiklâlîni, Kafkasya milletlerinin konfederasyonunu, mahkum milletlerin kurtuluş davalarını inceleyecek olan tarih mutlaka Emin Beyi bulacaktır...

O bu suretle kendini ebedileştirdi... Onun ruhunu şad etmek de, ancak onun bu yolunda yürümekle mümkün olacaktır. Gerek hariçte bulunan ve gerekse mel'un kızıl cehennem de inleyen Azeri kardeşlerimizin, tarihî Türkçülük ve kurtuluş yolunda ısrarla yürüyeceklerinden eminim ve en büyük teselliyi bunda bulmaktayım.

Tarih her türlü emperyalizmi mahkum etti.. Er geç kızıl emperyalizm de kökünden yıkılacaktır... bütün hayatını emperyalizm ile mücadelede vakfetmiş olan Emin Beyin ruhu da, birçok münevver, siyasi ricalimiz ve sayıları onbinleri aşan mübarek şehitlerimizle birlikte o saadeti duyacaktır.”¹⁵³

Zeki Velidi Bey'de konuşmasında; “Biz Rusya esiri Türkler, 1917 inkılabına kuvvetli ve olgun birer zümre olarak girdik. Bunu temsil eden Emin Bey oldu.

Rusya'da inkılâp başladıktan sonra, Müsavat Partisinin programı bize geldi. Emin Beyin bir de mektubu ilişikti. Emin Bey'in gönderdiği program ve mektup Petersbutg'da bir bomba gibi patlamıştı.

Taşkent'e gidiyordum. Emin Beye bir mektup yazarak, Taşkent'te toplanacak Müslüman Kongresine, programı müdafaa etmek için birkaç arkadaş gönderilmesini rica ettim. Üç kişi gönderdi. Bir de mektup yazmıştı. Çok uzak görüşlü olduğunu o zaman anladım. Bu mektupta, Rus olmayan İstiklâlcî milletler ile beraber yürümek icap ettiğine işaret eden Emin Bey: *Bizim Türklük davamızla birlikte, bir de Kafkasya meselesi vardır. Onsuz edemeyiz. Mesele Rusyayı parçalamaktan ibarettir. Ondan sonra biz kendi kendimizi ve birbirimizi buluruz* diyordu.

Bu mektup, 1917 Mart'ında yazılmıştı. 15-20 gün sonra Taşkent'ten Moskova'ya geldik. Orada toplanan Umumi Rusya Müslümanları Kongresine, Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı başkanlık ediyordu. Emin Bey konuşuyordu. Bütün kongreye Azerbaycanlıların hakim olduğu görülüyor ve Azerbaycan liderlik yapıyordu.”¹⁵⁴

Sait Şamil Bey'in Nutku'ndan; “Tarih boyunca sizinle mukadderat birliği yapmış bulunmağımız hasebiyle, büyük matemimizin acısını sizin kadar biz de duymaktayız.

Resulzâde'nin burada belirtilmeyen particilik vasfı vardır. Onun bu vasfı, yalnız Azerbaycanlıları değil, Rusya mahkumu bütün Türk illerini yakından alakadar eder. Sebebi ise;

1. Rus emperyalizmine zebun olan Türk ve Müslümanlar, uğradıkları istila neticesinde devlet vasfını kaybettiler. Bundan dolayı ümmet ve cemaat yoluna sapmak mecburiyetini duydular. Bu yüzden Rus tazyikine karşı mukavemetleri siyâsî olmaktan fazla dini olmuştur. Resulzâde, Müsavat Partisini kurmakla, buna siyâsî bir istikamet vermiştir.

2. Siyâsî bir parti olarak Müsavat Fırkasının öne sürdüğü umdelerin üzerinde ciddiyetle durmak lazımdır. Resulzâde, Rus mahkumu Türk illeri arasında değil, bunun haricindeki Türk ve Müslüman varlıklar arasında dahi partisi hesabına vaz eylediği programla kara halkın dertlerini ilk olarak ele almıştır.

3. Nihayet, Resulzâde, üzerine aldığı davaların hakkından gelen ve bunların neşir ve tamimini bilen müspet bir şahsiyettir. Bakınız, asırlar boyu bu memlekete mücavir Türk illerinden devamlı surette ilticalar olmuştur. Fakat, bunların hiç birisi, Resulzâde gibi, gelir gelmez harekete koyulmamış ve onun gibi neşriyat yapmamıştır.

Resulzâde, bu yüzden hayatı boyuca birçok tarize uğramıştır.¹⁵⁵

Abdullah Battal Taymas'ın sözlerinden; "Sağlam bir kafa, keskin bir zeka, oynamayan karakter, güçlü irade, isabetli hayat görüşü, sarsılmaz azim ve sebat, sönmez ülkü aşkı, hudsutsuz iyimserlik ve umut; işkilsiz iman, davaya güven! İşte Resulzâde'nin yüce hasletleri bunlardır."¹⁵⁶

Müstecip Ülküsal'ın konuşmasından; "*Dirileri yaşatan ölülerdir* diye bir söz vardır. İşte, şimdi manevi huzurunda hürmetle eğildiğimiz büyük Türk evlatlarından biri olan

155 Y.a.g.m., s. 51-2.

156 Y.a.g.m., s. 52.

merhum Resulzâde, dirileri yaşatan bahtiyar ölülerdendir. Çünkü o, bütün hayatını vakf ve hasr ederek kurtulmaları için çalıştığı Rus mahkumu Azerbaycan ve diğer Türkler için yüksek ve kutsî İstiklâl idealini yaratmış, kıymetli eserler bırakmıştır. Onun içindir ki, bütün Türk illerinin evlatları ağlıyor ve onu hürmetle ve minnetle anıyorlar."¹⁵⁷

157 Y.a.g.m., s. 54-55.

Resulzâdenin Fikir Dünyası

Fizik ve Moral Portresi

Mehmet Emin Resulzâde, 1.85 boylarında, geniş gövdeli, güler yüzlü, halim selim, sakin, yumuşak tabiatlı, yavaş, etkili ve tatlı konuşan, mütevazi, ağır başlı, ciddi, nadiren kızan, çok temiz ve lacivert giyinmeyi seven, oldukça yakışıklı birisi idi.¹⁵⁸ Vakarını bir an zedelemeyen, fevkalade nazik, son derece kibar olmasını bilmiştir. Konuşurken, her şeye inanmış adamlara has, belirli fikirlerini bu yumuşak zarfın içinde kesinlikle ifade ederdi. Kısacası, hakim, kâmil bir insan idi.¹⁵⁹

Kendileri iki defa evlenmiştir. İlk evliliğini Azerbaycan'da Ümmülbanu hanım ile yapmıştır. Bu evlilikten Resul, Azer, Latife ve Halide isimlerinde dört evladı dünyaya gelmiştir.¹⁶⁰ İkinci evliliğini ise, 1930'lu yıllarda Polonya'da bulunduğu dönemde, Polonya asıllı Leyla hanım ile gerçekleştirmiştir.¹⁶¹ Bu evlilikten ise çocukları olmamıştır.

Mehmet Emin Resulzâde'nin önemli hususiyetlerinden biri de, adeta çelik gibi bir azim sahibi olmasıdır. Hiçbir şart-

158 Kengerli M., Karaca Ahmet (22.1.1992); Leyla ve Nuri Sayar (25.1.1992 tarihinde yaptığımız görüşmelerde verdikleri bilgi.

159 Yücel, Hasan Ali, "Mehmet Emin Resulzâde", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Mart 1955, S. 11014, s. 2.

160 Yağublu, Nesiman, "Mehmet Emin Resulzâde'nin oğlu ve kız kardeşi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mart 1991, s.12.

161 "Leyla Resulzâde", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 22, S. 210, Nisan-Mayıs-Haziran 1974, s. 73.

ta mücâdele etmekten çekinmediği gibi, onu kesin neticesi belli oluncaya kadar da terk etmemiştir.

Resulzâde için hayat, bir çalışma ve uğraş alanıdır. Bu çalışma sadece siyâsî değil, edebî ve hâtta eşinin ve kendisinin ihtiyaç ve iâşesini sağlamak içindir.

Resulzâde, konferanslarda daha önceden kelime ve cümleleri büyük bir itina ile seçerek hazırladığı metni yavaş yavaş okuyarak konunun kolayca anlaşılması için mümkün olan gayreti göstermiştir. Hususi sohbetlerde ise kendine has hitabet yeteneği ile çevresindekileri hiç yormadan kendisini dinletmeyi bilirdi.¹⁶²

Siyaset ve İlim Adamlığı

Resulzâde, hem siyaset, hem de ilim adamıdır. Ancak, onun hayatında bunların ikisi birden aynı derece de yer almıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücâdelesini verdiği ve bağımsız olduğu yıllarda siyaset adamlığı, ilim adamlığından ağır basmıştır. Muhacerette verdiği mücâdele yıllarında ise ilmî ve edebî çalışmaları yanında siyaset adamlığı hafif kalmıştır.

Resulzâde, Türkiye'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı için kaleme aldığı ilmî çalışmaları ile etkili olmuştur. Bu zaman zarfında siyasî olarak yaptığı çalışmalar, Müsavat Parti'sinin yer altı çalışmaları ile paralel olmuştur. Türkiye'deki gündelik siyasî çalışmaları ise hiç olmamıştır. Bu dönemde çevresindekilere "Azerbaycan İstiklâl mücâdelesini yurt dışında yürüttüğünüz sürece, Türkiye'nin iç ve dış güvenliğini zedelememeye çalışın. Zira, Türkiye dış Türkler için tek kaledir. Onun iç ve dış politikasını bizim davamızın yürütülmesinde veya neşriyatımızla zedelersek, Türkiye'yi bir bakıma komşu devletler nazarında zaafa düşürmüş oluruz" şeklinde telkinde bulunmuştur.¹⁶³

162 Karaca, a.g.g.; Kengerli, a.g.g.

163 Kengerli, a.g.g.

Ayrıca, Türkiye'deki Azerbaycanlıların da Türkiye'de hiçbir zaman bir siyâsî partiye girmelerine ve bir siyâsî partiye meyilli olmalarına da karşı çıkmıştır. Bu konuda, 1950 seçimlerinin propaganda döneminde, amcazâdesi Mehmet Ali Resuloğlu'nun C.H.P.'nin Ankara'da yaptığı bir mitingde konuşması üzerine çok kızmıştır. Mehmet Ali Resuloğlu'na: "Bizim davamız partiler üstü bir davadır. Burada bizim bir partiye meyilli hareket etmemiz asıl işimiz olan milli Azerbaycan davasına zarar verir" diyerek uyarmıştır.¹⁶⁴

Bütün hayatını milli davaya vakfetmiş olan Resulzâde'nin faaliyetleri üç devreye ayrılabilir. Siyâsî hayatının ilk devresi, Rus Çarlığına karşı hürriyet mücâdelesini ile geçmiştir. İkinci devresi, Çar rejiminin sükutu neticesinde İstiklâlini ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda gösterdiği müstesna çabalar teşkil etmiştir. Faaliyetinin üçüncü devresi ise, memleketinin Bolşevikler tarafından istilasından sonra, harice çıkarak muhacerette yürüttüğü, İstiklâl ve kurtuluş mücâdelesine inhisar etmiştir.¹⁶⁵

164 Kengerli, a.g.g.; Karaca, a.g.g.

165 Zeyneloğlu, Rahim, "Büyük üstadın hatırası", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 12 (36), Mart 1955, s. 18.

Resulzâde'nin Düşünceleri

Bu bölümde Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'de Millî Azerbaycan matbuatı başta olmak üzere çeşitli yayın organlarında çıkan çalışmaları ışığında düşünceleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Resulzâde

Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermeniler arasında kurulan "Mavera-yı Kafkaysa Seym" hükümetinin Batum görüşmeleri tıkanmıştır. Burada özellikle Gürcülerin Almanya ile de gizli anlaşmalara girişmeleri Azerbaycan ve Ermenistan heyetlerini rahatsız etmiştir. Ancak, 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcülerin, Mavera-yı Kafkasya Seym'inden ayrılarak İstiklâllerini ilân etmeleri üzerine, Seym'deki Azerbaycan milletvekilleri de, Başkanlığa Mehmet Emin Resulzâde'yi getirerek Azerbaycan Millî Şurasını ilân ederek, Müstakil Millî Azerbaycan Devletini kurmuşlardır. 28 Mayıs 1918 tarihinde ise, Azerbaycan'ın müstakil ve bağımsız bir devlet olduğunu bütün dünyaya ilân etmişlerdir. Yani, Seym'in Gürcüler tarafından dağıtılması üzerine Azerbaycan da İstiklâlini ilân etmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan'ın İstiklâlini ilân etmesi, yalnız Azerbaycan nazarında değil, Rusya esaretine karşı hareket eden, diğer Türk toplulukları için de, kutsal bir mücâdele günü olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan

Cumhuriyeti Misak-ı Millisinin yayınlanması ile Türk-İslam dünyasının ilk cumhuriyeti olma özelliğini de üzerine almıştır. Bu hususla ilgili olarak Resulzâde;

“Batım müzakeratı birçok müşkülata maruz kalıyordu. Müzakerat uzuyordu. Gürcüler, artık Maveraya Kafkas hükümeti cüzünde kalmayı kendi hesaplarına zararlı görüyor, el altından Almanya ile anlaşılıyordu. Türkiye ile müttefiki Almanya arasındaki ihtilaf, Gürcülere böyle bir hareketin müfid olacağını telkin ediyordu. Nihayet emr-i vaki oldu. Mayıs'ın yirmi altısında Gürcistan, Maveraya Kafkasta ayrı, kendi başına müstakil bir cumhuriyet teşkil ettiğini ilân etti.

Gürcülerin Maveraya Kafkas Federasyonundan çıkmaları üzerine hükümet-i müttehide parçalanmış idi. Bunun üzerine Seym'deki Müslüman aza da aynı gün, Gürcüler gibi kendisini Azerbaycan Şura-yı Millîsi ilân ettiler. İki gün sonra, yani Mayıs'ın yirmi sekizinde de Şura-yı Millî, Azerbaycan'ın İstiklâlini ve bu keyfiyeti 30 Mayıs tarihli tamimi ile bütün devletlere bildirdi. Şura-yı Millî, ilân-ı İstiklâl ile beraber, Azerbaycan hükümetini dahi teşkil eyledi.”¹⁶⁶

“28 Mayıs demek, Azerbaycan İstiklâlciliği demektir.

Azerbaycan İstiklâlciliğinin kökü, Azerbaycan Türkünün Rus Çarizmine karşı devam ettirdiği millî kültür uğrunda mücadeledir. Bu mücadeleyi o yalnız başına değil, kendisi ile aynı belaya müptela bulunan diğer Türk illeri ile beraber olarak devam ettiriyordu. 1905 senesinde (Nijni) de inikad eden *İttifak-ı Müslimin* nedvesinde, Azerbaycan mümessilleri faal surette iştirak eylemiş; 1917 senesinde Moskova kongresinde dahi, Azerbaycanlıların pek mühim rolleri olmuştu. Çarizme karşı mücadelelerinde Azerbaycan Türkleri, Kırım, Kazan ve Türkistan Türkleri ile teşrik-i mesai etmişlerdir. Millî medeniyet hususatinın Rus taarruzundan muhafazasına matuf mücadelede *Rusya Müslümanları* birlikte hareket eylemiş, kâr'a ve ziyan'a daima şerik olmuşlardır.

166 Resulzâde Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1341, s. 60.

28 Mayıs 1918 de ilân olunan Azerbaycan İstiklâli, 1917 senesi Mayıs'ında mün'akid, *Umum Rusya Müslümanları Kurultay*"ında ilân olunan, millî, mahallî muhtariyet prensibinin tekamülünden başka bir şey değildi.

Azerbaycan İstiklâlciliği, Rusya esaretindeki Türk illeri İstiklâlciliğinin pişdarı idi. Bu itibarla, 28 Mayıs yalnız Azerbaycan İstiklâlcileri nazarında değil, Rusya esaretine karşı kıyam eden büyük Türk illeri nazarında da muhterem bir cidal günüdür.”¹⁶⁷

“Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğu, 28 Mayıs 1918'e kadar, Çağdaş Azerbaycan Tarihinin ünlü bir günü yoktur. Çağdaş Azerbaycan Tarihinin ibtidasını ondokuzuncu yüzyılın başlangıcından itibar edebiliriz. Bu tarihten beri, Azerbaycan Cemiyeti, bulunduğu çetin şartlara rağmen, orta çağ müesseseleri ile zihniyetlerinden sıyrılarak, çağdaş kültüre uymak üzere gelişmiştir. Zikrolunan tarihte, birkaç feodal hanlıklar halinde istilaya uğrayan Azerbaycan, 28 Mayıs 1918 de milletlerarası hayat sahnesine tek bir millet olarak çıktı ve cumhuriyet şeklinde kurduğu devletin İstiklâlini bütün cihana ilân etti.”¹⁶⁸

“Azerbaycan halkı, 28 Mayıs beyannamesi ile, bir milliyet olarak asırlardan beri taazzüv eden ve senelerden beri genişleterek nihayet siyâsî şuur ve millî ihtiyaç haline gelen davasını tespit ile medenî milletler ailesi içinde bir millet olarak yaşamak azminde olduğunu bütün cihana ilân etti.

Bugünden itibaren 28 Mayıs, Azerbaycan halkının siyâsî en mühim bir amili oldu.”¹⁶⁹

“İslam Dünyasında ilk defa olarak teessüs eden bir Türk Cumhuriyeti'nin İstiklâlini tespit eden, 28 Mayıs beyannamesi, Büyük Millet Meclisi'nin, Türkiye Cumhuriyeti'nin

167 Yeni Kafkasya, “28 Mayıs Nedir?”, YKM; Y. 3, S. 14, 17 Zilhicce 1344, s. 2.

168 Resulzâde, Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Ankara, 1951, s. 3.

169 Resul-zâde, M. E., “Bugünün İlhamı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S. 4, 28 Mayıs 1928, s. 118.

hürriyet ve İstiklâlini tazammun eden *misak-ı milli* nevin-den bir vesikadır. Bu vesika, büyük Fransız ihtilâli, büyük Amerika İstiklâl harbi, büyük Almanya istihlâsı, büyük İtalyan ittihadı gibi hürriyet ve milliyet hareketlerinde esas teşkil eden ve nihayet Wilson'un 14 maddesinde yer bulan ve milletler cemiyeti fikrinin esasını teşkil eden büyük fikir mukteziyatının Azerbaycan hususiyeti ile imtizaç ettiğini gösteren bir vesikadır."¹⁷⁰

"Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Türk kardeşlerine kısaca tarif edebilmek için iki kelimeyi tekrarlamak kâfidir: Küçük Türkiye!

28 Mayıs Küçük Türkiye'nin büyük bir günüdür. İstiklâlini ilân ettiği gündür."¹⁷¹

15 Eylül ve Resulzâde

15 Eylül 1918 tarihinde, daha önce imzalanan Batum muahedesi mucibince Türk birliklerinin Azerbaycana yardımını kararlaştırılmıştır. Ancak, daha Seym hükümeti zamanında önce Gürcülerle, daha sonra da Brest-Litovsk anlaşması ile Ruslarla anlaşan Almanlar, müttefik oldukları Türkiye'nin Azerbaycana yardımına engel olmak için çalışmışlardır. Uzun görüşmeler sonucunda Türk ordusunun Azerbaycana girmesi sağlanabilmiştir. Türk ordusunun Azerbaycana girmesine engel olunmasının sebebi ise, Bakû petroleridir. Bundan dolayı Türk Ordusunun Bakû'ye girişi Eylül 1918'e kadar gecikmiştir. Bu askeri hareket sonucunda Bakû'nun İngiliz işgalinden kurtarılışıyla ilgili olarak Resulzâde şöyle değerlendirmektedir;

"Bu (Batum) muahedesinin imzasını müteakip, Şura-yı Millî namına Mehmet Emin, hükümet namına da Mehmet Hasan Beyler salif-üz-zikr muahedenin 4. maddesine isti-

naden Osmanlı Heyet-i Murahhasası vasıtası ile Bab-ı Aliye müracaat ederek Bolşevik istilasına karşı Osmanlı Devleti-nin Azerbaycana askeri yardımda bulunmasını istemişlerdir. Bu müracaata bile tehir-i muvafakat edilmiş ise de Gürcistan tariki ile gidecek olan imdad kuvvesi, Almanya hükümetinin müdahalesi üzerine ta'vika uğramıştır."¹⁷²

"Almanların Gürcistan tariki ile gönderilen Türk kuvvetlerine mümanaatı Bakû'nun istirdadını biraz daha çetinelştiriyordu. Almanların bu husustaki mümanaatları yalnız sevk'ül ceş sahasına inhisar etmiyor, diplomatik cihete de şamil oluyordu. 'Brest-Litovsk' muahedesinin zeyli olmak üzere, Ruslarla akt ve imza ettikleri mukavele de, Bakû petroleri üzerine anlaşarak, burasının Rusya'dan ayrılması maksadına 'üçüncü bir devletin' yardım etmesine mümanaat etmeyi dahi taahhüt eylemişti."¹⁷³

"Bunun üzerine Bakû'nün istirdadı da Eylül ayının on-beşine kadar geçikmiştir.

Nihayet kanlı bir mukatele ve ânud bir mukabeleden sonra kardeş halâsına can atan kahraman mehmetçiğin Türk vahdeti tarihinde altın harflerle yazılacak bir fedakarlığı ile Azerbaycan Kuva-yı milliyesi kendi payitahtına giriyor. Altı ay tamam hûn- ciger yiyen ahali-i islâmiyenin yüzü gülüyor. Kurban bayramı gibi mesut bir günde Bakû tekrar kendi sahiplerinin eline geçiyor.

O zaman biz İstanbul'da idik. Vusta Avrupa devletleri-nin iştiraki ile toplanacak konferansa iştirak için diğer Kafkas cumhuriyetleri ile beraber Azerbaycan Cumhuriyeti'ni temsil eden heyet-i murahhasa riyasetinde bulunuyorduk. O devrin Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili bulunan Enver Paşa Hazretleri telefon ediyorlardı:

172 Resulzâde, Mehmet Emin, "Kafkasya Türkleri", *Türk Yılı*, İstanbul 1928, s. 520.

173 Resulzâde, a.g.m., s. 522.

170 Resul-zâde, M.E., a.g.m., s.119.

171 "Küçük Türkiye'nin Büyük Bir Günü", YKM, Y.2, S. 17, 3 Zilkade 1343, s. 2.

-Emin Bey, Bakû alındı.”¹⁷⁴

“Güzel İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali üzerine heyecana gelen Anadolu’da İstiklâl hareketi başlamış, sonra bu hareket destanî bir harp şekline girmiş; nihayet şehrin düşman elinden tekrar halası üzerine yeni Türkiye’nin zaferi tekmil olunmuştur.

Bakû’de İzmir gibidir. Ticari ve coğrafi benzeyişlerinden sarf-ı nazar, siyasî mukadderat itibarı ile de bu iki Türk şehri yekdiğerine benzerler. İzmir gibi, Bakû’de Türk düşmanı hunhâr desteler tarafından işgal altına alınmış olduğu gibi, burada da binlerce masum Türk ahalişi çoluğuna çocuğuna, kadınına, ihtiyarına bakılmayarak kılıçtan geçirilmiş, hân mânlar söndürülmüş, mâ’mureler viran olmuştur.

İzmir faciası, Anadolu hareketinde ne gibi bir tesir yapmış ise, Bakû faciası da, Azerbaycan hareketi üzerinde o derece de müesser olmuştur. Nitekim onun 15 Eylül’de düşmandan halâsı, 9 Eylül halâsı kadar, yeni Türk tarihinde mühim bir gün olmuştur.

Bu iki şehrin kurtuluşunda ceryan eden hadiselerin teferruatında bile sembolik bazı benzerlikler vardır: Bakû istilasına koşan Türk ordusundan, şehre ilk dahil olan mütefik kâtaatının başında Mürsel Paşa duruyordu; ne tasadüf ki aynı Mürsel Paşa İzmir’e giren kahraman Türk kâtaatının da başında bulunmuştur.”¹⁷⁵

“Yalnız Azerbaycan tarihînin değil, yeni Türk tarihînin de en mühim günlerinden biri de 15 Eylül’dür.

1918 yılında, Eylül’ün onbeşinde, kardeş imdadına koşan şanlı Türk ordusunun yardımı ile, Azerbaycan milliyetperverleri, evvelce Bolşevik – Taşnaksütyun, sonra da, Rus – Ermeni ve İngiliz esaretinde bulunan Bakû’yü halas etmiş ve İslam tarihinde ilk defa teşekkül eden cumhuriyeti bi’l-fil tesis etmişlerdir.”¹⁷⁶

174 Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 65-66.

175 “15 Eylül Münasebetiyle”, YKM, Y. 4, S. 24, 15 Eylül 1927, s. 1.

176 “15 Eylül”, YKM, Y. 2, S. 24, 25 Safer 1344, s. 1.

“15 Eylül hadisesinden sonra Azerbaycanlı Aliş ile Anadolu’lu Memiş’in kardeşliği yalnız İstanbul matbuatı ve Bakû gazetelerinin neşriyatı ile değil, Bakû’nün müşterek düşmandan halâsı yolunda beraberce akıtılan mukaddes kanla da teyid olunmuş; Azerbaycan yalnız ırkî mana ile değil, siyasî mana ile de ‘kan kardeşi’ olmuşlardır.”¹⁷⁷

27 Nisan ve Resulzâde

27 Nisan 1920 tarihi Azerbaycan tarihînin en kara günüdür. Çünkü bu tarihte, Azerbaycan Rus ordularının istilasına uğramış ve Azerbaycan Devleti tarihe karıştırılmıştır. Bu olay, Resulzâde’nin hayatındaki en acı günlerden biridir. Çünkü ömrünü Azerbaycan’ın İstiklâli için harcamış, bunu kısa bir süre için de olsa başarmıştır. Fakat, sonuçta gerek Bolşevik askerlerinin gelişi gerekse, Azerbaycan’daki komünistlerin Ruslar ile birlikte hareket etmeleri Azerbaycan Cumhuriyetini bitirmiştir. Özellikle Ruslar ile birlikte hareket eden Azerbaycanlı komünistleri hiçbir zaman affetmeyen Resulzâde, “bari komünist de olsa bağımsız bir Azerbaycan kalsaydı” diye sitem etmekten de geri kalmamıştır.

Rusları çok iyi tanıyan Resulzâde, onların Azerbaycan’ı işgalden önce verdikleri muhtıra üzerine şunları söylemiştir: “Efendiler! Mütecasir bir ultiatom karşısında bulunuyunuz. Burada teslimden bahsediyorlar. Fakat efendiler teslim ne demek!.. kime terk-i mevki ediyoruz?..”¹⁷⁸

“Rusya bolşevizmi tebdil-i hükümet perdesi altında Azerbaycan Türk Cumhuriyeti’ni, sözün bütün manası ile istila eyledi. Türk dostluğu ve İstiklâl şiarının yaldızlı hâili arkasında her nev’ hukuk ve insaniyet kanunlarını kirli çizmeleri altında çiğneyen bu müstakil kuvvet memlekette ne millî, ne iktisadî, ne harsî, ne idarî, ne de siyasî hiçbir İstiklâl

177 “15 Eylül”, YKM, Y.3, S. 21, 17 Eylül 1926, s.1.

178 Mehmetzâde, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991, s. 133.

bırakmadı. Böyle cabbar ve zalim bir müdahaleye karşı yer yer vuku' bulan isyanlar gaddarane bir surette bastırdı. Azerbaycan, sözün tam manasıyla, kızıl kesildi. Ricalinin, ulemasının, muallimlerinin, askerî kumandanların, amele ve köylülerin, millî adet ve dinî mukaddesatına sadık kalan günahsız halkının al kanlarına boyandı!

Netice de, komünist olsa da, bari müstakil bir Azerbaycan kalsaydı.¹⁷⁹

“Kafkasya Cumhuriyetlerini istila ettikleri hengame de verdikleri şart ve vaadlere de riayet eylememişlerdir. Bu münasebetle zikir edelim ki, Azerbaycanın bolşevikler tarafından istila edildiği 27 Nisan 1920 tarihinde kabul ettikleri şeraitin hiçbirine riayet etmemişlerdir. Millî Azerbaycan hükümeti ve Meclis-i Mebusan, uzun müddet Bolşevik kuvvetlerine karşı müdafaa etmenin imkânsızlığını nazara alarak, Azerbaycan'ın her ne şekli-i hükümette olursa olsun, İstiklâlinin tamamıyla muhafazası şeraitini koymuştur; Bolşevikler ise bu şeraiti kabul etmemişlerdir.”¹⁸⁰

Resulzâde'nin Bakû'nün işgalini, İstanbul'un işgali ile de kıyaslamaktadır; “İstanbul İngilizler tarafından işgal edilmişti. Bakû, Ruslar tarafından işgal edildi. Türkiye kara emperyalizmin çizmeleri altında çiğnenmişti. Azerbaycan kızıl emperyalizmin orduları tarafından çiğnenmektedir.

İşgal altında bulunan İstanbul'da İngiliz hakimiyetine ‘Ferid hükümeti’ diye yapma bir isim verilmişti. Esaret altında inleyen Azerbaycan'da dahi hakiki Rus hakimiyeti ‘Akamalıoğlu’ ve hempalarının sivri unvanları ile perdeleniyor.

İngiliz hakimiyeti esnasında Türkiye’de Türkler ne derece de mahkum ve zelil edildiler; Rus hakimiyeti devrinde de Azerbaycan Türkleri aynı derece zelil ve hukuksuzdurlar.¹⁸¹

179 “Azerbaycan'ın büyük Matemî”, YKM, Y. 1, S. 15, 22 Ramazan 1342, s. 2.

180 “Bolşevikler hakkında hakikat”, YKM, Y.1, S. 7, 24 Cemaziyel evvel 1342, s. 12.

181 “Azerbaycan'ın Matem Günü”, YKM, Y.3, S. 12, 14 Şevval 1344, s.1.

Azerbaycan'da Ruslaştırma ve Resulzâde

27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın işgalinden sonra, Azerbaycan'da da Ruslaştırma siyasetine gidilmiştir. Türklük ve Türkçülüğün unutturulması için başta dil olmak üzere Azerbaycan Türkçesinde olan kelimeler değil, bunların yerine Rusça kelimeler kullanılmaya başlanmıştır. Dil dışında bir diğer önemli unsur olan kültür değerleri de, Sovyetlerin kültürü ile değiştirilmek istenmiştir. Arap harfleri ile yazı yazılması yasaklanmış, Azerbaycan Edebiyatı, Rus Edebiyatının etkisine sokulmaya çalışılmıştır. Bir diğer Ruslaştırma olayı da iktisadî sahada gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan insanı yerinden, yurdundan işinden edilirken, Azerbaycanlıların yerini doldursunlar diye komünist ameleler Azerbaycan'a yerleştirilmiştir.

Rusların Azerbaycan'ı işgalinden sonra uyguladıkları Ruslaştırma siyaseti hakkında da Resulzâde şöyle demektedir;

“Türklük ve Türkçülük ideolojisi kokan duygu ve düşünceler gibi Türk terminolojisi de menedildi. İdeolojideki komünizm gibi, terminoloji de Sovyetizm hakim olacaktır; bu, terimlerin İslamî ve Avrupaî sistemden geçirilmesi ve Azericede bulunmayan sözlerin yerine Arapça, Farsça ve hatta herhangi Azeri olmayan bir Türkçeden alınan sözler değil, ancak Rusça kelimelerin konulması demek idi. Büyük bir ‘Sovyet milleti’ yaratılıyordu. Çok dilli Sovyet illeri bu ‘milletin’ yüksek menfaatlerine hizmet edecek küçük milletler, büyük Rus milleti ile birleşmek yolunda yürüyeceklerdi. Hakim ruh bu idi.”¹⁸²

“Azerbaycan'daki Rus-Bolşevik hakimiyetinin Ruslaştırma siyaseti iki şekilde zuhur eder. İktisadiyatta merkezileştirme, kültür alanında Ruslaştırma.

182 Resulzâde, Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1951, s. 25.

İktisadî merkezçilik, memleketi Moskova'nın derpiş ettiği iktisadî planlara tabi kılmaktan ibarettir. Bu maksatla Azerbaycan petrol sanayi (Azneft), bilvasıta, Moskovadan idare olunuyor, memleket Sovyetler Birliği sanayinin genel menfaatleri için, Türkistan'dan sonra, ikinci bir pamuk ekim sahasına çevriliyor. Azerbaycan ovaları Rus göçmenleri ile iskan ediliyor. Siyâsî ve iktisadî müesseselerde Rusya'dan gelen yabancı unsurlar hüküm sürüyorlar. Şehirler gittikçe millî özelliklerini kaybediyorlar. Sanayi işçilerinin sayısı, Azerbaycanlıların zararına olarak, değişiyor: Bir sözle "en demokratik Stalin konstitusyonu" deyimince, sözde müstakil, işte kızıl metropol tarafından emsalsiz bir surette soyulan bir sömürge haline konuluyor.

Kültür'ün Ruslaştırılması-Bu, Azerbaycan'ın hakiki bir faciasıdır. Sovyetleştirmenin ilk sıralarında bu siyaset kültürün "şekilce millî, manaca komünist" olmasından bahseden Bolşevik formülü ile maskeleniyordu. Sovyet hükümeti başta Arap harfleri ile yazmaya müsaade ediyordu; fakat sonra Sovyet kültürçüleri Azerbaycan Edebiyatını, dayandığı öz kültür ve tarihî köklerden koparıp, onu ve onunla beraber halk kültürünün bütün sistemini yeni Sovyet yoluna kaydırmak istiyorlardı. Başka bir tabir ile, onu kendi toprağından alıp, Rus toprağına göçürüyorlardı.¹⁸³

Azerbaycan insanı yerinden yurdundan edilirken, Azerbaycanda çalıştırılmak için ise Rus amelelerin getirilmesi olayını ise şöyle belirtmektedir:

1. Her milletin kendi mukadderatına kendisinin hakim olması düsturu, 'bir milletin amilini tayin için o milletin yalnız amelelerinin iradesi şayan-ı itibardır' düsturu ile mahv edilmiş, yerli ahalinin hakkı Rusya'dan gelme Rus amelesinin menfaatine feda edilmiştir.

183 Resulzâde, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, s. 16.

2. Müesseselere yerli amele ve memurları tayin edilmez deniliyor, fakat yerleşmiş Rus amelelerine el değilmesi kebâirden addolunuyor.

3. Cumhuriyetler de, millî lisanların lisan-ı resmi olarak ilân olunmasına rağmen, Türkçe bilmeyen Rus amele ve memurları hizmetlerinde ibka olunuyor.

4. Her milletin kendi arazisi üzerinde hakk-ı velayeti tam ise de, yerlilerce 'istifade olunmayan' yerlere Rus muhacirleri iskan ediliyor.

5. İdarenin millileştirilmesini mutlaka Türk memurlar tayini şeklinde telakki doğru olmayıp, bunun Türkçe bilen memurlar şeklinde anlamalıdır deniliyor. Bunun için de, Türkçe Latin Alfabesi ile yazılıyor. Rusların ve Yahudilerin bu vasıta ile pek sehvetli idarelere geçmesi temin olunuyor. Başka türlü olursa idareleri millileştirelim derken milliyetçileştiriyoruz, deniliyor.

6. Her millet kendi mukadderatına malik olsa da, iktisad-ı millisine malik olamaz. Çünkü iktisad, millî değil, bu selâhiyet Moskova'nındır. Bunun içindir ki, petrol saltanatı olan Azerbaycan Cumhuriyetinde köylüler zulmet içerisinde kalıyor, lamba da yakmak için petrol bulamıyorlar.

7. Her millet kendi intihab eylediği memurlar tarafından idare olunmalı ise de, Azerbaycan Cumhuriyeti Kirofların, Mirzuyanların, Serbrotskilerin ve Kirilofların hükmüyle idare olunuyor.

8. İstiklâlin en büyük şöveni askerlik ise de, mülâhık cumhuriyetlerin buna ihtiyaçları yoktur. Azerbaycan'a 500 asker de kâfidir.

9. Millî maarif serbest ise de, okteber lisanı olan Rusça'nın tahsili dahi mecburidir. Netice de üç Türkçe mektep açılmışsa, on da Rusça mektep açılmıştır. Kuvvetli Rus harsı zayıf Türk harsını öldürüyor.¹⁸⁴

184 "SSSR'deki Sözler ve İşler", YKM., Y. 1, S. 21, 2 Muharrem 1343, s. 2-3.

Millet, Milliyet, Milliyetçilik ve Resulzâde

Bir Türk milliyetçisi olan Resulzâde, millet, milliyet ve milliyetçilik kavramları üzerinde de durmuştur. Bu kavramlara yaklaşımı da, diğer konularda olduğu gibi ilmi bir çizgi de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Lisanı, dini, ırkı, vatanı ve sairesi bir olan insanlar milleti meydana getirir. Ancak, milletin millet haline geçebilmesi için şuurlanması lazımdır. Şuur olmadan milliyet olmayacağını kesin bir şekilde ifade eden Resulzâde, Azerbaycan İstiklâlüne giden yolda bu kavrama geniş bir yer vermiştir. Özellikle ırk unsurunun sürekliliğine ve 'Ben Türk'üm' sözünün yaygın bir şekilde kullanılması için uğraşmıştır. Çünkü maddî unsurların manevî unsurlar olmadan vatan kavramını gerçekleştiremeyeceklerine olan inancı, Onun milliyetçiliğe verdiği önemden ileri gelmektedir. Bu kavramlarla ilgili olarak; "Millet anlamını ifade için dilimizde iki söz vardır: Milliyet ve Millet. Bunlardan birincisi lisanî, dinî, kavmî, tarihî, coğrafi, iktisadî ve siyasî amillerin tesiri ile meydana gelen etnik bir topluluğu ifade eder. İkincisi ise bu toplulukta doğan umumi bir iradeyi anlatır."¹⁸⁵ "Lisanı, ırkı, dini, vatanı vesairesi bir olan insanlar bir milliyet teşkil ederler; fakat bir milletin millet haline geçmesi umumi şuur ve maşeri iradenin tesisine bağlıdır. Bu ise yalnız 'içtimaî hafıza' ve vazifesini gören organın teşekkülü ile vücut bulur. Bu organ muhtelif zamanlara göre değişir."¹⁸⁶

"Milliyet şiarı, bazılarında görüldüğü gibi ne, ilk defa olarak, harb-i umumi esnasında ortaya atılmış, ne de (Wilson) veya (Lenin) tarafından formüle edilmiştir. Meselenin en az birbuçuk asırlık bir hayat ve tarihî olduğu gibi, kütüphaneler teşkil eden nazariye ve edebîyatı vardır."¹⁸⁷

185 Resulzâde, *Millî Tesanüt*, s. 17.

186 "Azerbaycan Matbuatının Şanlı Haturası", YKM, Y. 3, S. 9, 19 Şaban 1344, s.2.

187 Resulzâde, Mehmet Emin, "Milliyet mebdinin Avrupa'ya Galebesi", YKM, Y. 4, S. 5-6, 26 Aralık 1926, s. 6.

"Milliyet meselesi, 19. asırda Avrupa hayat-ı siyâşiesini dolduran, şimdi de Avrupa ve Afrika kıtalarında pek heyecanlı hareketler ve inkılâplar zuhuruna sebebiyet veren mühim bir mebedidir."¹⁸⁸

"28 mayıs 1918'den evvel Azerbaycan Türk halkını bir 'milliyet' olarak telakki edecek olursak, bu tarihten sonra o artık yalnız 'milliyet' değil, sözün şamil manası ile, bir milliettir. Milliyet kelimesi ile "millet" kavmi bir mefhum iken, 'millet' iradi bir mefhumdur. Milliyet mefhumunu haiz olan bir cemiyetin millet olmasını icap ettiren en büyük amil o cemiyetin millî İstiklâl davasında bulunması ve bu dava üzerinde ısrar etmesidir."¹⁸⁹

"Milliyet muayyen şartlar ve hadiseler neticesinde vücuda gelmiş statik bir varlıktır; millet ise bu statik varlığın şuurlaşan dinamik bir şeklidir.

Statik bir keyfiyet arzeden milliyet bakımından vatan coğrafi bir anlamdır. Halbuki şuur ve iradeye malik bulunan millet bakımından vatan, siyasî bir mana ifade eder."¹⁹⁰

"Türk milleti, miktarca çok büyük bir millettir. Türk dili ise söylendiği saha itibarı ile en çok münteşer ve altıncı derecede bir dildir. Fakat, Türk milleti çok dağınık ve hatta dünyanın en dağınık milletlerinden biri olan Yahudilerden sonra birinci mevkii tutmaktadırlar. Tabiidir ki, buldukları muhit tesiri ve berabere yaşadıkları milletler ile olan iktisadî muameleleri neticesinde aslen bir olan Türk dili birçok şivelere ayrılmıştır. Bu ayrılık git gide derinleşerek ve sarf ve nahv kaidelerine de tesir ederek kütleleri biri birinden daha ziyade uzaklaştırmaktadır.

Bu aslında bir ve büyük bir millet olan Türklerin biri birinden uzaklaşmasını intaç eden amildir."¹⁹¹

188 Resulzâde, a.g.m., a.y.y.

189 Resulzâde, Mehmet Emin, "On senelik azim ve cihat", ATM, Y. 1, S.9, 28 Mayıs 1928, s. 2.

190 Resulzâde, *Millî Tesanüt*, s. 19.

191 "Türkoloji Kongresi", YKM, Y. 3, S. 6, 29 cemaziyelevvel 1344, s. 3.

“Etnik milliyetçilik ve coğrafi vatan sevgisi bir topluluğun yaşadığı yerlere, dağlara, derelere, yayla ve ovalara, deniz ve çöllere karşı duyulan ilgiden ibarettir. Halbuki bir milliyetçi için vatan, sadece maddî unsurlarla hudutlanamaz. Milliyete siyasî şuur güden, milletçi, vatan'da da manevî bir öz, bir ruh arar. Onun için vatan maddî değil, manevî bir varlıktır.

Maddî özellikleri, manevî özelliklerle canlanmadıkça, coğrafi bir bölgenin, sözün asıl manasıyla, zaten bir vatan olması imkânı yoktur. Maddî vatan unsurundan başka her aydın insanın bildiği vechile din, dil, edebiyat, musiki, felsefe, sanat ve tarih gibi manevî vatan unsurları vardır.”¹⁹²

Müsavat Partisi ve Resulzâde

Azerbaycan İstiklâli yolunda en etkili organ Müsavat Partisi olmuştur. Ortaya koyduğu prensipler ile Millî Azerbaycan Devleti'nin esaslarını teşkil etmiştir. Kuruluşu Resulzâde'nin İstanbul'da bulunduğu 1911 yılına rastlayan Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığını talep eden Türkçü bir partidir. 1917 yılında başkanlığına getirilen Resulzâde'nin ölümüne kadar da liderliğini sürdürmüştür. Müsavat Partisi gerek İstiklâl mücadelesi, gerek bağımsız bir devlet halindeyken, gerekse Azerbaycan'ın istilasından sonra dahi yılmadan çalışmalarını sürdürmüştür. Bu partinin kuruluşundan itibaren içinde yer alan Resulzâde, Müsavat Partisi hakkında da yazılar yazmıştır. “(Nisan-Mayıs 1917?) Bakû'de in'ikad eden, Müsavat kongresi, fırka programının şekli-i idareye ait maddesini formüle ederken, Türk illeri için umumen, Azerbaycan için hususen dahili İstiklâl talep ediyordu.”¹⁹³

“Daha 1911 yılında teşkil ve 1917 yılında da tekmil olunup, millî programla çalışan siyasî bir partinin (Millî Azerbaycan Müsavat Halk Partisi) telkinleriyle Azerbaycan Türk-

192 Resulzâde, *Millî Tesanüt*, s. 19.

193 Resulzâde, *Türk Yılı*, s. 511.

lûğü bir devlet kurmaya doğru adımlar atıyor. Nihayet harbin sonlarında Rusya imparatorluğu çöküyor ve bu fırsattan bil-istifade, 28 Mayıs 1918 tarihinde, Azerbaycan Şura-yı Millisi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklâlini bütün cihana ilân ediyor.”¹⁹⁴

“Asrileşmiş, Türkçülük ve İslamcılık tradisyonlarını muhafaza eden millî ideolojinin, halkçı sosyalist nev'inden içtimai bir programın ve Azerbaycan ile bütün Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması manasında anlaşılan inkılâpçı bir taktikin telifinden ibaret bulunan Müsavatçılık, kısa bir zamanda, Azerbaycan halkı arasında geniş bir itibara malik oldu. Rusya, Meclis-i Müessesan seçimlerinde, Mavera-yı Kafkasya Seym'inde, Azerbaycan Meclisinde ve hatta Bakû amele şurasında Müsavat Fırkası ve kendisi ile beraber giden müstakil grup daima ekseriyet teşkil etmiştir. Bu andan itibaren, Müsavatçılık, Azerbaycan milliyetçiliğinin müteradifi olmuştur.

Millî Azerbaycan Edebiyatı tarafından terviç, siyasî ve içtimai birçok teşekküller tarafından müdafaa ve nihayet siyasî formülünü, Müsavat Fırkası'nın programında bulan Azerbaycan'ın millî devlet halinde kendi mukadderatına sahip bulunması fikri, bütün halkın umumî isteği haline gelecek, tahakkuk etmiştir.”¹⁹⁵

“Mefkûre itibarı ile milliyetçidir. Türk Birliğine kaildir. Mufassal unvanı, Türk Federalist Müsavat Halk Fırkası'dır... Azerbaycan İstiklâlinin şiarını ilk defa meydana atan bu fırkadır. Azerbaycan İstiklâli bir emr-i vaki oluncaya kadar, o bu şiarı yalnız Rus fırkalarına karşı değil, İslamcılar ile Türk sosyalistlerine karşı da müdafaa eylemiştir. İçtimai nazarı itibarı ile halkçı ve radikaldir. Demokrat ve cumhuriyetçidir. Mülkiyet prensibini esasen kabul ve terviç etmekle beraber,

194 Resulzâde, *Mehmet Emin, Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1984, s. 37.

195 Resulzâde, M.E., “Millî Azerbaycan Hareketinin Karakteri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C. 3, S. 29, 28 Mayıs 1934, s. 165-166.

arazi meselesinde büyük mülkiyet prensibini tehdit ettiği gibi toprağın altındaki madenler üzerine dahi hususi mülkiyeti kabul etmez. Terekeden vergi almayı tavsiye eder. Maarif programında İstanbul şivesinin orta mekteplerde tedrisi ile âli mekteplerdeki derslerin müşterek edebî şive telakki ettiği İstanbul Türkçesi üzerine okutulmasını talep eder. Musavat fraksiyonu ekseriyetle orta sınıfa mensup münevverlerden teşekkül ediyordu. Millî münevverlerden büyük bir kısmı bu fırkaya dahil olduğu gibi, amele ile köylülerin arasında da taraftarları kuvvetli idi. Bu fırkaya karşı vaziyet alan zümrelerin başında bilhassa feodalik bakıyatı büyük mülkdârlarla mürteci mollalar duruyor. Şura-yı millî reisi Mehmet Emin, hükümet reisi Nesib ve Mebusan reis-i sanisi Hasan Beyler, Müsavat Fırkasına mensup idi.”¹⁹⁶

Resulzâde'nin Türkiye'deki faaliyetlerinden rahatsız olan Ruslar, zaman zaman Müsavat Fırkasına yönelik olarak harekete geçerek, bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak Müsavat Partisi'nin Türkiye'deki hareketlerine karışıyorlardı. Bunlar üzerinde ise o, “Türkiye’yi ‘Müsavat propagandasına saha’ diye gösteren Çiçerinê Türkiye hükümeti namına bilmeyiz, ‘kuzum kendine baksan daha iyi olmaz mı? diyen var mıdır? Kızıl Şarkların, Yeni Fikirlerin, Komünist Gazeteleri’nin ‘Paşalar hükümeti’ hakkında idame ettikleri çirkin propaganda unutuldu mu?... Yoksa üçüncü enternasyonalin Türkiye’ye tahsis eylediği paraların ve hergün Türk zabıtası tarafından hudut haricine çıkarılan komünist müşevviklerin izini kaybettirmek için mi bu yaygaraya ihtiyaç görüldü?!...”¹⁹⁷

“Müsavat Fırkası’nın Türkiye’de, sade propaganda vazifesi ile muvazzaf olsa bile, bir taazzuva malik olduğunu bilmiyoruz. Hele son zamanlarda tezayüd eden propaganda-dan hiç haberimiz yoktur. Türkiye, Sovyet aleyhtarlığı pro-

196 Resulzâde, *Türk Yılı*, s. 525-526.

197 “Bolşevik Entrikası”, YKM, Y. 2, S. 13, 7 Ramazan 1343, s. 2.

pagandası nokta-ı nazarından, iki sene evvel ne halde ise, yine o haldedir. Yeni hiçbir şey vuku bulmamış, hiçbir müessese meydana gelmemiştir. Yeni bir şeyi varsa, o da diğer bir kısım neşriyatla beraber, son zamanlarda pek ilerlemiş bulunan Türkiye komünist propagandasına dahi bir rivayet verilmiş olmasıdır.”¹⁹⁸

Demokrasi ve Resulzâde

Bütün meselelere demokrasi kavramı çerçevesinde yaklaşmaya çalışan Resulzâde, demokrasi hakkında da bir hayli geniş bilgiye sahiptir. Özellikle kavramın Avrupa’da gelişim sürecini çok iyi araştırmış olup, kavram hakkında Avrupalı ilim adamlarının düşüncelerini de değerlendirmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsız olduğunda, bilgilerini bu kavram ile sentezleyip, ülkesindeki siyasî partilerle ortak hükümet kurarak, kısa süre de olsa, Azerbaycan’da demokrasi kavramının anladığı şekilde uygulanmasına imkân hazırlamıştır. Demokrasiyi hakimiyet-i milliye, hürriyet ve eşitlik esası üzerine oturtmak düşüncesi, O’nun temel düşüncesi olmuştur. Bu mefhum üzerinde ise şöyle demektedir;

“Demokrasi herhangi beşeri bir cemiyetin idaresine mahsus bir sistemin adıdır.”¹⁹⁹

“Demokrasi, bizce, muhtelif tabakat-ı içtimaiyeyi haiz olup, daima halden hale geçerek, tekamülde bulunan cemiyetin, vakt ve zamanın tesiriyle, istihsal işlerini tanzimdeki rolleri değişmiş müterakki zümrelerin serkâre gelmesini kolaylıkla temin eden idare sistemidir.”²⁰⁰

“Bir cemiyetin şekli-i idaresi, o cemiyette mevcut muhtelif zümrelerin tabii ve tedrici bir surette terakki ve inkişafını

198 Y.a.g.m., ay. yer.

199 Resulzâde, Mehmet Emin, “Demokrasinin geleceği”, *Azeri Türk*, Y. 1, S. 1, 1 Şubat 1928, s. 4.

200 Resulzâde, y.a.g.m., s. 7-8.

temin ederse, mezkur cemiyet pek büyük tekallüslere meydan vermeden tabii hayat ve tekamülünü temin eder.

Böyle bir usul-ı idarenin, pek çok tecrübeler neticesinde, keşf olunan şekli halk idaresi manasına gelen demokrasidir.”²⁰¹

“Demokrasi her şeyden evvel muayyen bir fikir manzumesidir. Bu fikir manzumesinin takip ettiği gaye memleket idaresinde, zaman zaman değişmeleri zaruri olan müterakki ve münevver zümrelerin yekdiğerini istihlaf etmelerini tes-hile yardım eder. Büyük sanayin bütün kuvvetiyle inkişaf etmediği, demokrasi müesseselerinin henüz inkişafa başladığı ve siyasî liberalizm mekteplerinin efkar üzerine tereddütsüz olarak icra-yı tesir ettiği zamanlarda, vatandaşların temayülât-ı siyâsiyelerini ara-yı umumiyyeye istinadla şu veya bu şekilde temsil eden parlamenterizm vazifesini kafi surette ifa ediyordu.”²⁰²

“Demokrasi, bizce, muhtelif tabakat-ı içtimaîyeyi haiz olup, daima halden hale geçerek, tekamülde bulunan cemiyetin, vakt ü zamanının tesiri ile, istihsâl işlerini tanzimdeki rolleri değişen müterakki zümrelerin serkâre gelmesini kolaylıkla temin eden idare sistemidir. Bu sistem, zahiri teşkil eden bir takım temsil-i umumî müessese ve merasiminden (Meclisler, intihablar) ara-yı umumiyyeyi muktezi ananattan ibaret olmakla beraber, demokrasinin asıl ruh ve manasını teşkil eden şeyi, hiç şüphesiz ki, tecrübeye bağlı müsbet ilimlerle, terakki felsefesine müstenid manzume-i efkardır. Hatta denebilir ki, ilmin hürriyetini, akl-ı beşerin her nev’ kayıdlardan azad olunmasını, ferdin diğeri hürriyet ve hakkına tecavüz etmemek suretiyle, her nev’ hürriyet İstiklâlîni temin edemeyen bir idare, demokrasi müesseselerinin zahire aid bütün şekillerini mahfuz bulundursa bile, hakiki demokrasi değildir. Bunun içindir ki, demokrasiyi tesis etmek maksadı

201 “Cumhuriyet İdaresi”, YKM, Y. 1, S. 4, 6 Rebiyülevvel 1342, s. 1.

202 Resulzâde, “Demokrasinin Geleceği”, ATM, Y. 1, S. 4, 15 Mart 1928, s. 3.

ile zuhur eden ihtilâllerde inkılâpçılar, ruh ve manevi inkılâp tamamıyla taht-ı temine almadıkça, şeklin her cihetçe, mükemmel olmasına değil, her halde, müesser olmasına bakarlar. Demokrasiyi tesis etmek vazife-i tarihiyesi ile muzaf olan teceddüt zümresi, vazifesinin bittiğine bir türlü kani olmayan, inkılaba bin türlü engeller çıkaran mürteci zümrelere karşı şiddet göstermek, hastasını ölümden kurtarmak için, şefkat ve merhamet hissiyle mütehasıs oldukları muhakkak bulunan cerrahlar gibi, cemiyet vücudunda kangren halini alan âzayı, bila-aman kesip atmak mecburiyetindedirler.”²⁰³

“Eğer, millî davalarını, felaketlerinin müsebbibi olarak gördükleri demokrasi sistemini devletlere karşı müdafaa etmek zarureti ile demokrasiyi inkar vadisine sapmakta olan Almanya gibi milletler için psikolojik bir izah varsa, kızıl Rusluğa ve diktatörlük sistemine karşı mücadele eden bizim gibi milletlere demokrasi ideolojisine sarılmak kadar tabii bir şey olamaz.”²⁰⁴

“20. asır demokratik fikirler devridir. Şahsî fark edilen ve cengaver olan (Aristokrasi) yerini, şimdi mütefekkir ve teknik bilgi sahibi, cahil halk (Demokrasisi) tutmaya başladı. Köhne asırda halkın fevkinde tasavvur olunan firavunlaşan kahramanların tahtında şimdi halkın umumî idrakine sahip fikir sahibi insanlar oturmağa başladı. Daha sadesi hakimiyet imparatorlardan, sultanlardan, şahıslardan halka, bilgin, kahinler, sihirbazlar ve ilahlardan alimlere, teknik bilgi sahiplerine ve yazarlara geçti.”²⁰⁵

“Demokrasi, bu, haddizatında müstakil olan üç prensip arasında terkip yaptığı zaman hasıl olan, Demokrasi mefkûresi hakimiyet-i milliye esası üzerinde hürriyet ve müsavat mefhumlarının terkiibinden ibarettir.”

203 “Cumhuriyet Bayramı”, YKM, Y. 3, S. 3, 13 Rebiyülahir 1344, s. 1.

204 Resulzâde, *Millî Tesanüt*, s. 68.

205 Resulzâde, Mehmet Emin, *Asrımızın Siyavuş'u*, Ankara, 1989, s. 28.

“İçtimai müessese ve mefhumların kaffesinde olduğu gibi, hürriyet, müsavat ve hakimiyet-i milliye mefhumlarında da daimi bir istikrar yoktur. Bu mefhumlar zaman geçtikçe değişiyor, ifadeleri başkalaşiyor. Bunlar değiştikçe bi-t-tabii bunların terkip ve telifinden ibaret olan demokrasi mefkuresi de değişiyor; değişmesi zaruri oluyor.”²⁰⁶

“Bu üç esastan her hangisi yalnız başına alınırsa demokrasiyi teşkil edemiyor. Bu haddizatında müstakil olan üç prensip arasında terkip yapıldığı zaman hasıl olur.”²⁰⁷

“Evela hürriyet prensibini ele alalım. Bu şüphesiz demokrasiyi tertip eden unsurlardan en mühimidir. Fakat, böyle olmakla beraber, kendi kendine demokrasiyi teşkil etmez, hatta hürriyet prensibi ilk defa olarak bugün hepimizin alışık olduğumuz gibi, hür-endiş zevat tarafından değil, İngiliz kiliselerinin müstakil mezhepleri tarafından ileriye sürülmüştür.

Müsavat fikri de ilk zuhurunda bugün bizim anladığımız manada zuhur etmemiştir. Müsavat fikrini ilk defa olarak hükümet-i mutlaka taraftarları ileriye çekmişlerdir. Krallık hakimiyetini temin ve krallığa merkezîyet verdirmek için hükümet-i mutlaka taraftarları müsavat prensibini feodaliteye karşı müdafaa eylemişlerdir. Devlet işlerinin yalnız feodalere has bir iş olmayıp, kanun nazarında, bütün vatandaşların müsavî bir hakka malik olmasını terviç eylemişlerdir. Sonra hukuk-ı tabiiye taraftarları bu fikri daha ziyade derinleştirmiş, insanların bittabi müsavî olması fikrini yapmışlardır.

Hakimiyet-i milliye fikri dahi, ilk defa olarak, demokrasinin bugün en bi-aman düşmanı olan Cizvit papazları tarafından müdafaa olunmuştur.”²⁰⁸

206 Resulzâde, “Demokrasinin Geleceği”, ATM, Y. 1, S. 1, s. 5.

207 Resulzâde, Mehmet Emin, *İhtilalci Sosyalizmin İflası ve Demokrasinin Geleceği*, İstanbul, 1928, s. 36.

208 Resulzâde, y.a.g.m., s.34-35.

“Burada bir şeyi de kaydetmeliyiz. İçtimai müessese ve mefhumların kâffesinde olduğu gibi, hürriyet, müsavat ve hakimiyet-i milliye mefhumlarında da daimi bir istikrar yoktur. Bu mefhumlar zaman geçtikçe değişiyor, ifadeleri başkalaşiyor. Bunlar değiştikçe bi-t-tabii bunların terkip ve telifinden ibaret olan demokrasi mefkuresi de değişiyor; değişmesi zaruri oluyor.”²⁰⁹

“Demokrasi, şahsa hürriyet ile halka ait hakimiyet esaslarının terkiibinden doğma hukukî müsavattan ibarettir. Hukukî hürriyet dediğimiz şey de cemiyetin şahsiyet üzerindeki tesir ve tazyikini tehdit ve bunların mütekebil münasebetlerini tayin eden bir mukayesesidir. Diğer hürriyetini selb etmemek şartı ile vatandaşın hürriyetini temin eden demokrasi bu hukuku hürriyet namına der ki, siyasî muhtelif akide ve sistemlerin, aynı hürriyet ve hukuk ile, aynı cemiyet dahilinde mütevazi olarak yaşamalarına tahammül eder.”²¹⁰

Sosyalizm, Komünizm ve Resulzâde

Türk illerinin esaret altında kalmasında, onların hürriyetinin gaspedilmesinin tek sorumlusu olarak Rusya'yı gören Resulzâde, onların bu uygulamalarını daima nefretle karşılamıştır. Ancak, onun bu kavramlara yaklaşımı da nefretinden kaynaklanmaktadır. O, kendi düşünce sistemi içerisinde bir fikir, bir devlet adamının birçok şeyi bilmesinin şart olduğuna inandığı için, bu kavramları başta ortaya koyanlardan olmak üzere, değişik fikir adamlarının eserlerinden araştırarak, sonuçta kendi kararını vermektedir. Komünizmin Rusya'da köylü ve milletler meselesini kullanarak iktidara geldiğini vurgularken, bunun Avrupaî bir ekol olmayıp, Rus hayalperverliği ile anarşizminden kaynaklanan bir cereyan olduğunu ifade eder. Kısaca komünizm hem Türk Dünyası,

209 Resulzâde, *İhtilalci Sosyalizmin...*, s. 37.

210 Resulzâde, y.a.g.e., s. 42.

hem de dünya için büyük bir tehlike olmaktadır. Bu kavramlar hakkında; "Sosyalizm Marks'tan başlamaz. İnsan medenî bir cemiyet halinde yaşadığı andan itibaren, sosyalizm fikri ile aşına olmuştur. Daha kadim Yunanistan sosyalizm mefkuresini bilir idi. Yunan feylesoflarından Eflatun (Platon) ideal devleti hususi mülkiyetten azâde bir iştirak üzerine tasavvur ediyordu. Ondan sonra cihan mütefekirleri arasında sosyalizm fikri ile meşgul olan nazariyeciler çok olmuştur."²¹¹

"Bununla beraber sosyalizm Marks'ın zuhuruna kadar cihan şümül bir mahiyeti iktisab etmiş, sosyalizm mutekidlerine hayal ile uğraşan ütöplastler gibi bakılmıştır. Marks'ın bütün kıymeti bu hayale ilim süsü vermektir. O, buna muvaffak da oldu. Marks'tan evvelki sosyalizme hayali sosyalizm, onun tesis ettiği sosyalizme ise ilmi sosyalizm denildi ki, diğer tabiri ile Marksizmdir."²¹²

"Bugünkü mümkünât Alman sosyalistlerini realizmde, 4 Ağustos 1914 siyasetine getirdi. Bu tarih sosyalizm tarihinde pek büyük bir devrin dönüm noktasını teşkil eder. Bugün kendi aralarında cereyan eden çok hararetili münakaşalardan sonra Sosyal Demokratlar harp bütçesine rey vermek kararını vermişlerdir. Almanya'da herkes Sosyal Demokratların harp bütçesini reddedeceklerini beklerken mucize zuhur eylemiş, Sosyal Demokratlar bütün dünyayı hayrette bırakmışlardır. Fevkalade zamanlar, bilhassa muharebe günlerinde cemiyete dahil olan zümre ve sınıflarda diğer-gamlık hisleri çoşar. Millî vicdan, millî şuur daha hassas, daha müdrük olur. Sosyal Demokratlar da kendilerini bu esnada Alman olarak hissetmişlerdir."²¹³

"Rusya Bolşevikleri harb-i umumi neticesinde bitap düşen dünyaya, Rusya hesabına, büyük ve mesud bir inkı-

211 Rezulzâde, Y.a.g.e., s. 7.

212 Rezulzâde, Y.a.g.e., s. 8.

213 Y.a.g.e., s. 23.

lab mübeşşiri olmak istediler. İçtimaî müsavat hayalinin en müfrit müesseselerine nasip olmayan bir muvaffakiyeti elde etmek için Rusya'da komünizm ilân ettiler. Böyle bir ilân neticesinde içtimaî müsavat cennetini görmek bunların dahi nasibi olmadı ise, Rusya gibi azim ve vasi bir memleketin başına konmaya muvaffak oldular. (Lenin), şüphesiz ki, bütün dünya mikyasında içtimaî bir ihtilâl zuhur edeceğine kani idi. Rusya'da mevki-i iktidara geçmekten maksatları Avrupâda zuhur etmesi muhakkak olan ihtilâle delalet etmek idi. Halbuki Marksistlikten ziyade idealist bir görüş neticesi olan bu nazariye doğru çıkmadı. (Lenin) kendisi cihan inkılabının mamülünden ziyade geciktiğini itiraf etmek zaruretinde kaldı."²¹⁴

"Bolşevik rejimi, Rusya dahilinde icrayı hükmeden iki amilden bi'l-isitfade iş başına gelmiş ve bu yolla yaptığı demogoji sayesinde iktidar mevkiinde tutunmuştur. Bu amillerden biri köylü, diğeri de milletler meselesi idi."²¹⁵

"Bolşevizm, ilmi sosyalizmin tasavvur ettiği Avrupâi bir ekol olmaktan ziyade, Rus hayalperverliği ile anarşizminden mütevellid bir cereyandır. Bu cereyana kuvvet veren içtimaî mevad yalnız amele hareketi değil, içtimaî her türlü adem-i memnuniyetlerdir."²¹⁶

"Komünizmi milletlerarası bir tehlike zehiri olarak canlandırın teşekkül Sovyetler ittihadı denilen kuvvettir. Yüzde elliiki Rus olmayan büyük bir ekseriyeti süngü gücü ile tutan bu kuvvettir ki, dünyayı fesada vermek isteyen ocağı tüttürüyor. Ukrayna'nın kömürü ile buğdayı, Kafkasya'nın petrolü ile diğer servetleri, Türkistan'ın da bilhassa pamuğu ve diğer milletlere ait birçok bu gibi zenginlikler kızıl Mos-

214 "Bolşevik Fırkasındaki İhtilaf", YKM, Y. 1, S. 8, 8 Cemaziyel ahir 1342, s.1.

215 "Şayan-ı dikkat bir safha", OYM, Y. 1, S. 10, Birinci Kanun 1929, s. 387.

216 Rezulzâde, Mehmet Emin, "Bolşeviklerin Şark Siyaseti", *Milliyet ve Bolşevizm*, s. 45.

kova emperyalizminin elinde ve idaresinde kaldıkça sade beynelmilel müdafaa teşebbüsü ile medeniyet dünyasını komünizm tehlikesinden korumak mümkün değildir.”²¹⁷

“1921 senesi, komünistlerin muzafferiyet senesi idi. Kendisi ile dest bi-silah olarak mücâdele eden kuvvetler tamamıyla yenilmiş, komünizm tesis-i hakimiyet eylemiş idi. Komünistlerin bu zaferi, garibdir ki, komünizmin mağlubi-yetini intaç etti.”²¹⁸

“Şu halde, Sovyet rejimi ile birlikte komünist diktatörlüğünün inkırazı da muhakkaktır. Gerçi başka türlü düşünenler de yok değildir. Azda olsa, Bolşevik tecrübesinin muvaffak olabileceğini tahmin edenler de vardır. Fakat bu taktirde bile “kapitalist dünyası ile sosyalist alemi arasında kanlı bir tokuşmanın zuhuru tatmin olunuyor ki, bu dahi Sovyetler İttihadı'nın harp neticesi olarak, parçalanmasını mucip olabilir.”²¹⁹

Çeka ve Resulzâde

Rusya'da bugün bütün Sovyet müesseselerinin üstünde ve anayasa dışında ayrıca gizli siyasî polis teşkilatı vardır ki, ÇEKA, GPU, OGPU, NKDV, MGB ve KGB gibi çeşitli isimler altında, fakat esas karakterini daima muhafaza ederek ve hatta daha fazla sertleştirerek, bugüne kadar Rus ahali ve milletleri üzerinde kanlı tahakkümünü sürdürmekte ve icraatına serbestçe devam etmektedir. Resulzâde, bu gizli teşekkülün çalışma sistemini açıklayarak, yurt dışındaki vatandaşların çok dikkatle davranmalarını, GPU ajanlarına imkân ve fırsat vermemelerini ikaz ederken, bunlara karşı koyabilecek en önemli şiarın ise iman ve disiplin olduğu-

217 Resulzâde, *Milli Tesanüt*, s.96.

218 (Lenin'in Vefatı), YKM, Y.1, S. 9, 25 Cemaziyel ahir, 1342, s. 2.

219 Resulzâde, M.E., “Tarihçiye karşı siyasi”, OYM, Y. 2, S. 25 (13), Şubat 1931, s. 489-490.

nu belirtmektedir. İman ve disiplin çerçevesinde kalındığı müddetçe, milliyetperverlerin kurşuna dizilmesi, sürgüne gönderilmesinin onları susturmayacağını ifade etmektedir. Resulzâde ayrıca Çeka konusunda da;

“GPU'nun, Millî İstiklâl davasının hariçteki mümessilleri bulunan siyâsî muhaceret arasında el altından çalıştığı elbette yeni bir şey değildir. Bunu hepimiz biliyoruz...”

Yaşadığımız muhaceret hayatının çekilmez şartları içerisinde, çok kere objektif vaziyeti ihmal ederek, subjektif amillerin tesiri ile hareket eden vatandaş, çok kere zahirde hak görünen sözler arkasında batıl kasıtlar saklandığının farkında olmuyor, kendi arzuları haricinde, bir de bakarsın ki GPU'nun kimbilir kaçınıcı elden attığı bir tuzağa düşmüş bulunuyor.

Daima dikkatli davranalım ve her zaman düşman entrikasıyla GPU fitnesine hedef olduğumuzu gözden irak tutmayalım! Düşmanın bizi daima demoralize ve deorganize etmek üzere olduğunu bir an için olsun unutmayalım!

Evet GPU işliyor. Buna dikkat edelim. Onun işini kısır bıraktırmak bize borçtur. Bu borcumuzu, başarı ile icra etmek için şüpheli sözler ve şüpheli adamlardan saklanmak, istiklâl idealinin öteden beri tanınmış kadrosu etrafında birleşerek bu cidalin sınanmış taktiğinden kat'iyyen ayrılmamak lazım!

İman ve disiplin! İşte GPU'nun işini kısır bırakacak bir şiar!”²²⁰

“Çeka, amansız bir surette gözde bulunduran milliyetperverleri kurşuna dizmek, Rusya'nın hicran köşelerinde nef'i etmek suretiyle istisal ettiyse de, bu gibi tedbirler haki-ki mübarizeleri susturamadı.”²²¹

220 Aküzüm, Fezyi, “M. Emin Resulzâde'ye göre çeşitli cepheleriyle Azerbaycan İstiklâl davası”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 26, S. 221, Ocak-Şubat-Mart 1997, s. 17-18'den naklen Resulzâde, “GPU'ya dikkat!”, *İstiklâl Gazetesi*, 1 Temmuz 1933.

221 “Kafkasyada Bolşevik Propagandası”, YKM, Y. 1, S. 3, 21 Rebiyül ahir 1342, s. 3-4.

Kafkasya ve Resulzâde

Azerbaycan ile birlikte Kafkasya'yı da düşünen Resulzâde Kafkasya'da konfederasyon oluşturulması düşüncesindedir. Bunun gerçekleşebilmesi için bütün Kafkasya'lıların *Kafkasya Kafkasyalılarıdır!* Şiarına inanmalarını istemektedir. O, hiçbir zaman Azerbaycan'ı Kafkasyasız düşünmemiştir. Her zaman ortak düşmana karşı ortak tavır alınması fikrinin canla başla savunucusu olmuştur. Burada Azerbaycan'ın Türk Birliğine giden yolda hassas bir konumu olduğunu ifade ederken, bunu Azerbaycan milliyetçilerinin hars sahasında tatbik edileceğini de vurgulamaktadır. Resulzâde'nin Kafkasya'nın İstiklâli ve geleceği hakkındaki düşünceleri ise;

“Bütün Kafkasya halas olmadıkça, Kafkasya Cumhuriyetlerinin ayrı ayrı halas olacaklarındaki endişeyi, artık herkes anlamaya başlamıştır. Bu anlayışın zihinlerde esaslı surette yerleşmesi millî mücâdelemizin muvaffakiyet-i noktâ-nazarından pek mühimdir.”²²²

“Azerbaycan İstiklâlciliğinin, Türk Birliği fikrinden azamî surette mülhem olduğunu inkar etmemekle beraber, siyasette realizm mütekadi olan Azerbaycan milliyetçileri için bu fikrin sade hars sahasında kabili tatbik aşikardır. Buna göre, biz müstakil Kafkasya konfederasyonu fikrini zamanın en aktüel bir tezi olarak müdafaa ediyoruz.”²²³

“Bakû'de, Nisan'ın 15 inde ilk defa olarak Kurultay namıyla, Kafkasya Müslüman Kongresi toplanıyor. Kurultay her şeyden evvel ve her meseleden daha kızgın surette azat Rusya'nın alacağı matlûb şekl-i idareyi müzakere ettikten sonra aşağıdaki kararı çıkarıyordu:

a. Kafkasya Müslüman Kurultayı, millî siyâsî maksada ait meseleyi müzakere ederek Müslüman kavimlerinin me-

222 Resulzâde, M.E., “Mayıs Günleri” OYM, Y. 3, S. 3 (28), 28 Mayıs 1932, d. 66.

223 Resulzâde, *Millî Tesanüd*, s. 37.

nafini en ziyade temin eden, Rusya şekl-i idaresinin mahallî federasyon esası üzerine kurulu cumhuriyet-i müctemia-i enam olduğunu kabule karar verir.

b. İslam dininde olan bütün kavimlerin ruhanî ve medenî irtibatını nazara alarak Kafkasya Müslüman Kurultayı bütün Rusya Müslümanları için vaz-ı kâvânin selahiyyetine mâlik umumî bir idare teşkilini lazım görür.”²²⁴

“Mavera-yı Kafkasya İstiklâlinin ilânına Gürcüler istemeyerek teşebbüs ettirildiler. O zaman ki Türk kumandanlığı bunu talep ediyor ve yardım için müracaat ettikleri Bolşevik Rusya'sı ise her nev' muavenetten imtina ediyordu. Başka çare kalmamıştı. Ne yapalım, müstakil oluyorduk.”²²⁵

“Şu suretle şevksiz ve heyecansız bir surette ilân olunup, senelerden beri beklenen mes'ud bir hadise gibi değil, zaruret makamında kabulünden kaçınılmaz daha az bir ziyan gibi telakki olunan Mavera-yı Kafkas istiklâli pek mübariz ve mütehalif unsurların tabii tazyikiyle çok sürmedi. Seym parçalandı. Evvele Gürcistan, sonra da Azerbaycan ile Ermenistan ilân-ı İstiklâl ettiler.”²²⁶

Rusya tuğrasının değişmesinden Kafkasya'nın yenilenmesine mesafe daha çoktur. Kafkasya'nın hürriyetini temin eden şey Rus saldatının kıyafetindeki yenilik olamaz. Rus saldatı, silsile-i cibalinin ötesinde bulunmadıkça, kendisine kızıl bile denilen, siyah kartal vazifesinden başka bir rol oynamaz!

Kafkasya'nın yeniliği için asrımıza hakim olan ve bütün şark milletlerini müttehiç bulunduran hakimiyet-i milliye ve İstiklâl fikirlerinin bu memlekette dahi kamilen tesis etmeleri ile temin olur.

Kafkasya Kafkasyalılarıdır! Şiarı tahakkuk ettiği gündür ki, Yeni Kafkasya vücud bulacak.

224 Resulzâde, *Azerbaycan Cum.*, s. 38.

225 Resulzâde, *İstiklâl Mefkûresi ve.*, s. 9.

226 Resulzâde, a.g.e., s.10.

Bugünkü Kafkasya 'kartal' Rusyasının değilse de, 'orak' Rusyasınıdır. Fakat, Kafkasyalıların değildir."²²⁷

"Onbir sene evvel şimalden gelen tehlikeye karşı yapılan mukavemetlerden bütün Azerbaycan ve bütün Kafkasya namına tecavüzü müştereken yapmak duygusu kafi değildi. Şimdi ise mücadele ve felaket seneleri bu duyguyu, bu ideali yalnız Azerbaycan'da değil, bütün Kafkasya'da, Gürcistan'da, Şimali Kafkasya'da, hatta Ermenistan'da zuhur eden hadiseler, milli hars ve hürriyet namına hareket eden partizanların, aynı zamanda, müşterek Kafkasya hürriyet ve halâsı namına harekette buldukları, bu ideal ile canlandıkları vakalarla tespit edilmiştir. Günün şiarı Azerbaycan ve diğer milli cumhuriyetler değil, Azerbaycan ile beraber bütün Kafkasya ve Kafkas Federasyonudur!"²²⁸

Şark ve Resulzâde

Resulzâde sadece memleketi Azerbaycan ile değil çevresi ile de ilgilenmiştir. Özellikle Kafkasya üzerinde durduğu gibi doğuyu da unutmamıştır. Doğunun çağdaş, bağımsız, batı tarzı bir mücadele içinde olmasına sevinmektedir. O'na göre bu mücadele millileşme ve demokratlaşma mücadelesidir. Bu mücadelenin rehberliğini ise Sevr muahedelerini yırtan Türkiye yapmaktadır. Ancak, Şark milliyetçiliği yalnız siyasî değil, daha çok iktisadî, içtimai ve medenî bir harekettir. Kısaca, Şark'ın komünizm ile değil, kendi hayatıyla yaşamak istediğini belirten, Resulzâde'nin konuyla ilgili sözleri de;

"Uzak Şarktan yakın Şarka kadar beşeriyetin azim bir kütlesini teskin eden asyaî kavimler, şarklı diye anılan zamanı geçmiş müesseselerden sıyrılarak, garplı diye adlanan asrî müesseselere intibakla yeni bir hayat uğrunda ölüm-dirim mücadelesine girmişlerdir.

227 "Ateş Çalan Promete", YKM, Y. 1, S. 1, 9 sefer 1341, s. 1.

228 Resulzâde, M. E., "Bugünkü Matem Acısı", OYM, Y.3, S. 2 (27) 27 Nisan 1931, s. 35-36.

Bu tarihî ve büyük mücadelenin ifade ettiği mananın kısa tabiri, şarkın, sözün en son manası ile, millileşme ve demokratlaşması demektir. Muasır medeniyetin mümessili sıfatı ile Amerika'nın 18 ve 19. asırlarda muhtelif tarihî devirlerde yaşadığı hürriyet ve milliyet mücadelelerini muasır şark bir anda yapıyor. Harici istilâya karşı da, hürriyet şiarlarını koyarak bu iki davayı birden icra ediyor.

Şark hareketini işbu noktadan temsil eden en tipik memleket, şüphesiz, menhûs Sevr muahedelerini yırtan muzaffer Türkiye Cumhuriyeti'dir."²²⁹

"Şark milliyetçiliği sade memleketi ecnebi istilasından siyaseten kurtarmakla vazifesini yapmış olmaz. Beka hakkına layık bir milleti temsil edebilmek için o, aynı zamanda İstiklâlini müdafaa ettiği milletin hakikaten de muasır milletler sırasında bir mevki tutabilmesini temin etmelidir. Bunun için de o, istiklâlini müdafaa ettiği cemiyetin bütün müesseselerini zamanı geçmiş eski mefhumların her türlü kayd ve kuyudan azâde tamamıyla asrî ve demokratik esaslar üzerine kurmak zaruretindedir. Bu sebepledir ki, muasır şark milliyetçiliği sade siyasî değil, aynı zamanda iktisadî, içtimai ve medenî (kültürel) bir harekettir.

Harf inkılabı işte bu hareketin medenî cephesine taalluk eden büyük adamlardan en mühimidir."²³⁰

"Şark milletleri komünist hayatı ile değil, kendi hayatîyetleri ile yaşamak isterler. Bu maksatla onlar kendilerini esir eden kuvvetlere karşı mücadele ediyorlar ve bu mücadelelerinde kendilerine zahir olacak müttefikler arıyorlar. Bir zaman onlar (Wilson)'un prensiplerine inandılar; sizin şiarlarınız ise kendilerine daha ziyade sehâr göründü. Fakat, heyhat, Wilson prensipleri Versailles, Trainon ve Sevr muahedelerine

229 Resulzâde, Mehmet Emin, "Harf inkılabı muvacesinde", ATM, Y.1, S. 18, 15 Teşrin-i evvel 1928, s. 1.

230 Resulzâde, a.g.m., s. 1.

müncer olduysa, sizin şiarlarınız da Ukrayna, Türkistan ve Kafkasya'nın yeniden istilası ile netice-pezi oldu.”²³¹

Türkiye Cumhuriyeti'nin zaferi, millî İstiklâl davasının millî demokrasinin ve şark radikalizminin zaferi demektir, ki bu, aynı zamanda yalnız Türkiye halkçılarının değil, bütün Türk halkçıları, belki de bütün şark halkçılarının zaferi demektir.²³²

“Şark milliyetperver İstiklâlcilerini takviye etmek Bolşevik siyasetinin zahiri şiarı olmakla beraber, onlar, bu hareketi, yalnız kendilerine tabi kaldıkça, takdir eder, müstakil bir hatt-ı hareket tutumu, kendisini bozmak için en kara kuvvetlere teşrik-i mesaiden çekinmezler.”²³³

“Malum olduğu üzere Bolşevik propagandasının en büyük kısmını Şark meselesi işgal eder. Şark meselesi ve alelum milliyet meselesi Bolşevikler için maksat değil, vasıttır. Onlar bu meseleyi siyasî bir manevra olarak kullanıyorlar.”²³⁴

Yeni İktisadi Siyaset ve Resulzâde

Rusya'nın uygulamaya koyduğu Yeni İktisadi Siyaset hakkında da Resulzâde sessiz kalmamıştır. Yeni iktisadi siyasetin (NEP) Rusya'da yaptığı değişiklikleri vurgularken, bunu üç ayrı safhada ele almıştır ki, bunlar;

1. Bütün girişimlere rağmen hala ekonominin kötü bir çizgi takip ettiği;
2. Yeni iktisâdî sistem ile birlikte Komünist Parti'sinin üye kaybettiği;
3. Bu sistemin asıl amacının devlet sosyalizmi tesis ederek, hakiki komünizme ulaşmak;

231 “Resulzâde, Mehmet Emin Beyin bir mektubu”, YKM, Y.1, S. 5, 24 Rebiyülahir 1343, s. 8.

232 Resulzâde, Mehmet Emin, “Beynelmîl şark bayramı”, ATM, Y. 1, S. 19, 1 Teşrin-i sani 1928, s. 1-2.

233 M.E., “İran şahçıları ve Bolşevikler”, YKM, Y. 3, S. 1, 15 Rebiyülevvel 1344, s. 9.

234 “Bolşevikler hakkında hakikatler”, YKM, Y. 1, S. 7, 24 Cemaziyel evvel 1342, s. 9.

Ayrıca bu siyasetin uygulanmaya başlaması ile Rusya'da köy mahsulatı ve şehir mamulâtı arasında büyük fiyat farkı oluşmasını vurgulamaktadır. Konuyla ilgili olarak da:

“Cenevre konferansına giderken Sovyet hükûmeti askeri komünizmi terk ile Yeni İktisadi Siyaset NEP tatbiki başlanmıştır. Şimdi pek şiddetli bir buhran geçiren bu siyasetin dahi tadile uğrayacağına aid pek çok şayialar devam etmektedir.”²³⁵

Yeni İktisadi Siyaset sistemi ile kendisini yakalayan iktisadî hastalıktan kurtarmak isteyen komünist Rusya'nın şehirlerdeki zahiri şenliğe rağmen, hala günden güne fena bir şekil almaktadır.²³⁶

Yeni iktisâdî siyaset politikasına geçmezden evvel Komünist Fırkasının 700 bine karib azası vardı. Sonra yapılan bir tasfiye neticesinde şimdiki halde Komünist Fırkasının 500 bine karib azası kalmıştır. Bu aza meyânında 150 bini faal bir vaziyette bulunup, mütebakisi emirber halinde bulunan şahıslardan ibarettir.”²³⁷

Yeni tatbik olunan, NEP politikası neticesinde şehirler arasında sıkışan özel geliş gidişler sayesinde memlekette temaslar da fazlalaşmıştı.”²³⁸

NEP köylünün mahsulatını serbest bir surette satabilmek müsadeseine istinadla ufak ticaret ile sanayin hürriyetini ilân ediyordu. Bu müsadeyi resmen ilân eden Sovyet hükûmeti, fiilen hububatın müşterisi ve sanayi cesimenin sahibi olmak hasebiyle, köy mahsulatının fiyatını azaltmak, şehir mahsulatının fiyatını ise çoğaltmak siyasetini takip eyledi. Netice de, mahsulat ile mamulat fiyatı arasında müthiş bir şekil alan fiyat farkını (Troçki) açılan bir makasa benzetmiştir.”²³⁹

235 “Rusya Meselesi”, YKM, Y. 1, S. 7, 24 Cemaziyel evvel 1342, s. 2.

236 “Rusya buhran-ı iktisâdiyesi ne halde?”, YKM, Y.1, S. 4, 6 Rebiyül ahir 1343, s. 14.

237 “Bölevik Fırkasındaki ihtilaf”, YKM, Y. 1, S. 8, 8 Cemaziyel evvel 1342, s. 2.

238 Resulzâde, İhtilal Hatıraları, s. 76.

239 “Bölevik sistemi Çıkmazda”, YKM, Y. 2, S. 5, 8 Cemaziyel evvel 1343, s. 1.

“1922 ve 1923 senelerinde, Yeni İktisâdî Siyaset’in temin eylediği hürriyetten bila istifade hususi ticaret ile devlet tröstlerine adeta teveffuk göstermeye başladılar. Bu tefavvuk karşısında, sosyalist sanayin düçar-ı müşkülât olduğunu gören Sovyet tabiiyecileri, ellerindeki hükümet iktidarından bila-istifade, dahili ticareti dahi yedd-i inhisarlarına alarak tevziatı devlet kooperatifleri ile temin etmek istediler.

Dahili toptancılık ticaretindeki inhisar ile ufak satışta dahi, devlet kooperatifi lehine, hususi teşebbüsleri envaî yollarla imha etmek siyaseti köyle şehir arasında müthiş bir fiyat farkı doğurdu. Yeni İktisadi Siyaset tatbikatının ilk günlerde köy mahsulâtı fiyatlarının yükselmesine mukabil bu defa şehir mahsulâtı nispet kabul etmeyecek derece de yükseldi.”²⁴⁰

“Askeri komünizmden, Yeni İktisadi Siyaset” sistemine geçen Sovyet idaresi, bütün ümidini sanayi-i kebire ile harici ticaret inhisarını elinde bulundurmaya ve bu vasıta ile devlet sosyalizmi tesis ederek, iktisad-ı hakim mevkilerini amele elinde bulundurmak suretiyle, tedricen, hakiki komünizme doğru gitmeye başlamıştır.”²⁴¹

Liberalizm ve Resulzâde

Resulzâde devlet ve insan hayatında yer alan dönemin iktisadî akımlarını takipten de geri kalmamıştır. Rusya’nın uygulamaya başladığı yeni iktisadî siyaset yanında o zaman zaman liberalizmden de bahsetmiştir. Liberalizmi, ferde hürriyet veren, ancak devletin vatandaşlar arasındaki münasebata en az müdahalesi olarak görmüştür. Resulzâde bu konuda da;

“Liberalizm, devletin vatandaş üzerindeki hürriyetini en az dereceye indirip, onun yalnız dahili asayiş ile haricî emniyeti temin eden, cemiyet hizmetinde ve kontrolünde bir

240 “Köylü ile yüz yüze”, YKM, Y, 2, S. 8, 24 Cemaziyel evvel 1343, s. 1.

241 A.g.m., ay.yer.

müessese görmek istemiş, dinin dünya işlerinden ayrıldığını talep etmek, vicdanların her türlü tazyikten azâdeliğini göze almış; iktisadî sahada dahi şahıs teşebbüsünün istiklâline hürmetle mülkiyetin kutsiliğini ilân etmiştir.

Liberalizmde esas ideal, ferdin en çok hürriyeti ve devletin vatandaşlar arasındaki karşılıklı münasebata en az müdahalesidir. Şahsi teşebbüslerle, mülkiyet hakkı cerh ve tehdid eden herhangi devlet müdahalesi, bu sistemin klasik telakkisine, katiyen caiz değildir.”²⁴²

“Başiboş rekabet esasına dayanan istihsâl sistemi müteşebbis ve egoist fertler arasında hudud ve ölçü bilmez bir mücadeleye meydan vermiştir. Bu ise bildiğimiz kapitalizmi doğurmuş ve ona bağlı sosyal bütün tezatları kanatlandırmıştır. Sözde siyaseten hür, manen hür ve iktisaden hür olan vatandaşlar, işte yarını meçhul bir dilim ekmek kazancının esiri bir hale gelmişlerdir. Zahirde hakimiyet umumun reyine dayanan parlamento içinde doğmuş, meçhul hükümetlerde ise, hakikatte asıl hakimiyet, yani para aristokrasisi denilen bankalarla fabrikacıların elinde. Bir tarafta göz kamaştırıcı efsanevî zenginlik, öbür tarafta ise, yürek yakan bir fakrû sefalet.”²⁴³

İran Meşrutiyeti ve Resulzâde

Resulzâde, İran’da geçirdiği (1908-1911) yıllarında İran’da meydana gelen hareketleri yakından gören ve zaman zaman da bu hareketlerin içinde bulunmuş olup, İran’da kuvvetli bir hükümetin olabilmesi için, ordu, anayasa ve köylüye serbestiyet sağlanmasının şart olduğunu söylemektedir. İran’da özellikle Meşrutiyetin ilânı ile bunların yerine getirilebileceğini, meşrutiyetle birlikte demokrasinin de kurulacağını ifade etmiştir. Ayrıca, kendisinin de katıldığı İran

242 Resulzâde, *Milli Tesanüd*, s. 13.

243 Resulzâde, a.g.e., s.14.

meşrutiyetinin asıl kurucu ve savunucularının merkezlerdeki tüccar sınıfı olduğunu belirtir. Bu konudaki görüşlerini de şöyle ifade etmektedir:

“Asri ve kuvvetli bir İran hükümeti vücuda getirmek için üç şey lazımdır;

1. Ordu teşkilatı;
2. Medenî bir mecellenin tedvin ve tatbiki;
3. İran köylüsünün serbestî ve terfihi.

Birinci madde hakkında Rıza Han'ın mezkûr teşebbüsleri vuku' bulmuştur. İran ordusunun tesisine başlamış ve kendisinden beklenen ilk netice dahi elde edilmiştir. Memlekette mahallî kuvvetlere istinad eden serkeşler tamamıyla merkeze tabi ve hükümet nüfuzu her tarafta cari olmuştur.

İkinci maddenin ıslahı ise İran'ın en mühim bir derdine temas etmektedir. Medenî bir mecelle tedvini İran uleması ile mücâdele demektir. İranda adliye diye bir müessese varsa da, adalet tamamıyla molla, ahund ve müctehid denilen din ulemasının elindedir. Yalnız, Adalet değil, kuvve-i teşriye bile din ulemasının kontrolüne tabidir.

Üçüncü madde, halledilmeyince kendisine cumhuriyet değil, cumhuriyetten daha âli ve daha mütekmil bir isim verseniz bile hakiki bir hakimiyet-i milliye tesis edemez. Kendi vatanları meyanında hukuk-ı siyâsiye, kazaiye ve serbesti mesaide müsavata mâlik bulunmayan bir ferd bulununcaya kadar cumhuriyetten ve halk hükümetinden bahs olunmaz. Halbuki İran köylüsü hakikatten zikr ettiğimiz bu hukuktan mahrumdur.”²⁴⁴

“Mamafih Cumhuriyet taraftarları da zayıf değildir. İran'ın en müterakki sınıfını teşkil eden tüccar sınıfı bu gibi ıslahatın en hür taraftarıdır. Ulemadan irticaa taraftar olanlar yalnız büyük rütbeli, müctehidlerdir. Meşrutiyet hareketinde olduğu gibi, bu defa da ufak ulema ile talebe-i ulûmun

hareket-i milliye lehinde olacağı tahmin olunabilir. Sonra, İran az da olsa, münevverin zümresine mâliktir. Cumhuriyetin en büyük kuvveti ise Rıza Han'ın teşkil eylediği askeri kuvvettir.”²⁴⁵

Cumhuriyet'in ilânı, sözün medlul-ı hakikisine göre, tam bir demokrasinin tesisi demektir. Demokrasinin teessüs ettiği bir yerde köylü ile mülkdâr, han ile raiyet, Şah ile gedâ, nazar-ı kanunda müsavî olmalıdır. Memlekette yalnız bir hükümet olmalı, bir kanun ve bir adalet tesis etmelidir.”²⁴⁶

“İran hareket-i meşrutiyet pervanesi tetkik olunursa, bu hareketten en faal ve zi-şuur bir rol oynayan sınıf mühim merkezlerdeki tüccar olmuştur. Muzafferiddin Şah'ı esasiye azasına icbar eden kuvvet, Tahran pazarının grevi olmuştur. İstibdada karşı aylar ve belki senelerle mukavemet eden Tebriz mücahidinin ön saflarını teşkil eylemişlerdir. İhtilal mefkurecileri bile kısmen İstanbul ve Kafkasya'ya muhaceret eden tüccar arasından yetişmiştir. Nasreddin Şah'ı katleden Mirza Rıza bu sınıftan yetiştiği gibi, Atabeyi öldüren fedai Ayas Ağa dahi Tebrizli bir esnaf idi. Meşrutiyet hükümetinin gümrük tarifesi üzerine bilhassa infilak ettiği, bu hareketin İran ticaret burjuvazisi ile ne derecede merbut olduğunu gösteriyor.”²⁴⁷

Bu arada Osmanlı Devletinin yaşadığı II. Meşrutiyet'i de kısmen yaşayan Resulzâde, iki ülkenin bu benzer olaylarını da karşılaştırırken şöyle demektedir;

“Bütün bunları nazara aldıktan sonra cumhuriyet tatbikatının İranda Türkiye'den daha müşkül olduğunu takdir etmeliyiz. İran liberalleri hakiki cumhuriyet programını tatbik ederken karşılarında sülaleye mensup şehzâdelerle beraber büyük mülkdarlar sınıfı ile ulema sınıfını dahi bulacaklardır.

245 M.E., a.g.m. s. 5.

246 M. E., a.g.m., ay. yer.

247 Resulzâde, Mehmet Emin, “Muasır İran'ın hakiki çehresi”, YKM, Y.2, S. 5, 8 Cemaziyel evvel 1343, s. 6.

İranda ulema sınıfının aynı zamanda mülkdar olduğunu dahi nazara alırsak bu iki sınıfın ne derece de sıkı bir ittifak teşkil edeceklerini tahmin edebiliriz.”²⁴⁸

“İran ve Osmanlı memleketeyn-i İslamiyesi birer inkılap yaptılar. İnkılap yaptılar demek, birçok senelerden beri mevcut olan tarz-ı idare ve usul-ı hayatı yıktılar demektir. Bu memleketlerde yıkılan, onun yerine kaim olan ne idi? Bu tahrib ve tamirde acaba ne gibi bir muvaffakiyet hasıl olmuştur? İşte bu cihetleri bilmek üzere memalik-i islâmiye de hala bir teşebbüs görülmemiş, bu mesele ciddi bir surette düşünülmemiştir.”²⁴⁹

Türkçülük, Türk Birliği ve Resulzâde

Resulzâde, değişik düşünceleri ile bilinmektedir. Ancak, özellikle İstanbul'a ilk gelişinden sonra gördüğü Türkçülük cereyanı karşısında o da, bu çizginin bir neferi olarak mücadeleye katılmıştır. Türkçülük konusunda özellikle Ziya Gökalp'in, “Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim ve batı medeniyetindenim” şiarını, ömrünün sonuna kadar muhafaza etmiştir. İstanbul'da “Türk Yurdu” dergisi ve Türk Ocakları'nın etrafında gördüğü Türkçü şahsiyetlerle birlikte hareket etmiş, Balkan savaşı acılarını O'da yüreğinde hissetmiştir. Azerbaycan'a dönünce bu düşünceler ışığında mücadeleye devam etmiştir. Asya müslümanları yerine, Rusya Türklüğü kavramını özellikle kullanmaya çalışmıştır. Resulzâde'nin Türkçülük ve Türk Birliği konusundaki görüşleri kısaca;

“İbtidada daha ziyade İslamî motifler ve ittifad-ı İslâm mefküreciliği etrafında dolaşan Bakû neşriyatı, tekamül et-

248 M. E., “İranda Cumhuriyet”, YKM, s. 5.

249 Resulzâde, Mehmet Emin, “Osmanlılarda İran ahvaline biganelik”, *Sebilürreşat Mecmuası*, Adet, 29-211, 6 Eylül 1328, s. 54-55.

tikçe, millî motiflere geçer, Türk Birliği fikri matbuat ve edebiyatın umde mevzuunu teşkil ediyordu. Bu ruh bilhassa Balkan Harbinden sonra Türkiye'de kuvvetlenmeye başlayan Türkçülük cereyanının kuvvetli inikasıları ile tezahür ediyordu. Gerçi, “Fuyuzat” mecmuası, “Türk Yurdunda” olduğu kadar sarahat ve tekrarlarla olmasa da, Türkçülük mevzuunu daha evvel terviç eylemiş, hatta merhum Ziya Bey'in ahiren, Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim ve garp medeniyetindenim” şiarı ile ifade ettiği manayı, Hüseyinzâde Ali Bey, “Türk kanlı, İslâm imanlı ve Frenk kıyafetli olalım” formülü ile beyan etmişti. Azerbaycan matbuat ve edebiyatının şuuri ve metodik bir şekilde millî Türk mefkuresinin tervici ise, hab-i umumi arefesinde ve esnasında bilhassa inkişaf eylemiştir. 1915 yılında tesis olunan, “Açık Söz” gazetesi o vakte kadar Kafkasya müslüman veya Tatarı denilen halkın Türk olduğunu serahat ve ısrarla meydana koymuş, bu hususta harp sansürü ile mücadele etmek zaruretinde bile kalmıştır. Açık Söz'ün intişarına müsadif senelerde iki Azerbaycan şairi milliyetperverane eserleri ile parıldıyorlar ki, bunlardan biri Cevad, diğeri de Cavid'dir.”²⁵⁰

“Akçuraoğlu Yusuf Bey'in idare ettiği, “Türk Yurdu,” Rusya Türkleri arasında olduğu gibi, Kafkasya'da pek büyük bir rağbete mazhar oluyor; başta Ziya Gökalp olduğu halde, yurtçu mütefekkirlerin milliyet ve Türkçülük hakkındaki talimatları, az zaman içerisinde, Kafkasya'da pek ateşli muakibleri buluyor; Müslüman sıfatı yalnız dini müesseselere hasr olunarak, diğer hususlarda Türk kelimesi tabii olan ehliyet hakkını kazanmış oluyor.”²⁵¹

“Balkan Harbi, Kafkasya Türklüğünde derin bir aksül âmel doğuruyordu. Rusların, liberalleri de dahil olduğu halde, Balkan Slavların iltizamı, Rusya ve Kafkasya Türk-

250 Resulzâde, *Türk Yılı*, s. 504.

251 Resulzâde, a.g.m., s. 508.

lerinde derin bir hissi milli uyandırıyor, "Hilal-i Ahmer" faidesine iane toplamak, milli bir nümâyîş halini alıyor; Türk gençleri gönüllü olarak, Türkiye'ye firar ediyorlardı. Harp esnasında ve harbi takiben Türkiye'de olduğu gibi, Rusya ile Kafkasyadaki Türk matbuat ve edebiyatının neşriyatında dahi yeni bir hareket ve bu hareketle mütenasip yeni ıstılahlar zuhur ediyordu. Milliyet'in din mefhumu ile tarifini dil ile meşru ırk ve hars hadiseleri ile izah keyfiyeti tebdil ediyordu."²⁵² Hatta, milliyet mefhumu bile bizde, son zamanlara kadar bütün sarahatiyle tebellür etmiş değildir. O, zamanki milliyetperverliğin en benam mürşidleri, başta Ağaoğlu Ahmet Bey olduğu halde, İslamcılık ile Türkçülüğü çok da tefrik etmiyor, Türklük namına değil, Müslümanlık namına mücâdele ediyorlardı. Topçubaşılının, Reşid Kadıların ve İsmail Gaspıralıların iştiraki ile Rusya Türklüğünde vücut bulan siyasî teşekkülün ismi İttifak-ı Müslimin idi. Rus gazeteciliği 1918 senesine kadar Rus Türklüğünden değil, daima Rus Müslümanlığından bahsedirdi. Millî hareketimizin ismi Pan İslamizim idi. Bu yalnız, Rusların hatası değil idi. Kendimiz de islâmiyeti milliyet mefhumunun yerine kullanıyorduk."²⁵³

252 Resulzâde, a.g.m., ay. yer.

253 Resulzâde, *İstiklâl Mefkuresi ve Gençlik*, s. 5-6.

Resulzâde ve Türkiye

Türkiye'nin Meselelerine Bakışı

Bu bölümde de, Resulzâde'nin Türkiye'de yayınlanan yazıları ışığında yaşadığı dönemde karşılaştığı meselelere bakışını ele alacağız. Resulzâde, Türkiye'deki meselelere yaklaşımını, "mecmuamızın hususiyeti hasebiyle Türkiye siyaset-i esasiyesine aid vakalardan yalnız en mühimleri hakkında beyan-ı mütalaa etmek usulüne riayet etmek zaruretindeyiz. Türkiye Cumhuriyeti'nin hayat ve mukadderatı ile candan alakadar olmakla beraber, rüz-merre siyasete ait vakalarla meşgul olmayıp, çumulü yalnız buna değil, pek medit bir istikbale, ehemmiyet ve tesiri yalnız Türkiye hudud-ı dahi-lyesinde değil, bütün Türk ve İslâm şarkı üzerine cari olan vukuat ve mukarreratı tesbit ve tenvir etmek mecmuamızın mesleki iktizasındandır."²⁵⁴ Şeklinde ifade etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti ve Resulzâde

Resulzâde'nin Türkiye'de bulunduğu yıllarda, özellikle 1918 ve 1922den sonraki dönemde, Türkiye büyük sıkıntılar içinde bulunmuştur. I. Dünyas savaşının kaybedilmesinden sonra ortaya çıkan tablo korkunçtur. 1918 yılında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir temsilcisi olarak bulunduğu İstanbul'da pek bir etkinliği yoktur. Ancak, 1922 sonlarından itibaren geldiği Türkiye'de durum ve gelişmelere, kendisinin

254 "Pek kıymetli bir karar", YKM, Y. 1, S. 22, 17 Muharrem 1343, s.1.

de katkıda bulunduğunu ifade edebiliriz. Burada özellikle, Osmanlı Devletinin yıkılmasından başlayıp, Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasına varıncaya kadar geçirdiği dönemler hakkında bilgi vermeye, görüşlerini bildirmeye, bazen de Azerbaycan Türklerinin bakış açısı ile olayları değerlendirmeye çalışmıştır. Bu konuda:

“Büyük felaket karşısında, kurtuluşu Sevr muahedesi kabul etmek zilletinde bulunan düşmüş Osmanlılara mukabil, yükselmiş Türk milliyetçileri, milli hakimiyet esasına dayanarak harekete geçtiler ve büyük Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin dahi rehberliği ile muazzam istiklâl cihadına giriştiler.

Asrın en yüksek idealine, Türk tarihinin en bariz ananesine ve Türk milletinin sarsılmaz iradesiyle, Anadolu halkının en hayati menfine uygun gelen bu karar, uzak gören demir iradeli bir kumandan ve erkan-ı harbin idaresi altında ve Anadolu'nun, ya ölüm ya İstiklâl diye gösterdiği azim ve cesaret karşısında tamamıyla tahakkuk etti.”²⁵⁵

“İstanbul'da Misak-ı Milli'yi ilân etmiş Meclis-i Mebusan düvel-i mu'telif kumandanlığı tarafından dağıtılmış, mebusandan mühim bir kısmı Malta'ya gönderilmişti. Türklüğün şanlı kahramanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, birkaç sadık yararı ile Erzurum ve Sivas'ın üçra köşelerinde, Anadolu'nun fedakar elinde, bugünkü muhayyirü'l ukûl bir zafer ile tamamlanan hareket-i milliyeyi izhar ediyordu. Bu hareket-i zuhurunun ibtidasında boğmak maksadıyla her nev' silah-ı müdafaadan tecrid edilmiş kuva-yı milliyeye üzerine, min gayr-i hakkın düvel-i müttefika tarafından kendisine terk olunan İzmir'e çıkan Yunan ordusu, gayr-i kabil-i tasavvur mezalimle, Anadolu'nun bağrına doğru tecavüz ediyordu. Beride dahi Ermeniler, bütün şarkî Anadolu'yu temlik etmek üzere kuva-yı milliyenin başı üzerinden Yunanistan'a el uzatıyordu.

255 Resulzâde, M. E., “Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 7 (18), Ekim 1953, s. 5.

Böyle bir halde “suya düşen yılana sarılır” fetvasınca Türkiye'nin halâs ve necâtına matuf hareket-i milliyeye zimamdâranı dünya emperyalistlerine karşı liva-yı isyan açmış bir vaziyette bulunan Rusya semtine bakıyor, ondan bir imdat ümid ediyorlardı.”²⁵⁶

Müthiş bir ecnebi istilasını harikulade bir celadetle başından atan, tarihinin en karanlık görünen bir çağında pek parlak muzafferiyetiyle İstiklâl-i millisini bütün cihana karşı temin eden Türk halkı, nafiz nazarlı rehberlerinin demir iradesi ile kurduğu yeni hükümet binasını cezri esaslar üzerine vaz eyledi. Türk Cumhuriyeti, şarkta teşekkül etmesi zaruri bulunan asri devlet prensiplerini ilân etti; saltanat yıkıldı, hilafet ilga olundu. Din siyâsî alet olmaktan kurtuldu, Fikre hürriyet verildi; kadınların hukuku tanındı.

Her biri büyük bir tarihe sığmayacak kadar derin ve geniş bulunan bu islahat iki mühim amilin tesiri altında suhuletle vücud buluyordu; Zafer-i millinin azimeti, eski müesseselerin iflası!”²⁵⁷

“Türkiye inkılabının şümulü sade Türkiye'ye aid değildir. Cumhuriyet kanunları sade Türkiye dahilinde tatbik olunuyorsa da, bu kanunların kökünü teşkil eden büyük umdelerin tesiri, Türkiye haricinde ve billhassa Türkiye dışındaki Türk illerinde caridir. Bu itibarla Türkiye inkılabı beynelmilel bir şümule maliktir.”²⁵⁸

“Nakilden müstakil bir akıl, dinden ayrı bir dünya, kadına hürmet esasına müstenit demokratik bir aile, her türlü imtiyaz ve zümre tahakkümünden âri, hürriyet, müsavat ve içtimaî tesanüt esasına dayanan bir cemiyet; bütün milletin okur yazar olmasını güden bir devlet; en kolay bir yazı; hal-

256 Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1342, s. 102; “Bolşevik İstilasına Nasil Vuku Buldu”, YKM, Y. 1, S. 15, 22 Ramazan 1342, s. 5-6.

257 “Şark'ın kara belası”, YKM, Y. 2, S. 11, 5 Şaban 1343, s. 1.

258 Resulzâde, M. E., “Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti”, *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 7 (18), Ekim 1953, s. 6.

ki düşünen ve ilhamını ondan almak isteyen bir edebiyat; beynelmilel kültür müsabakasında Türklüğe kendi ehemmiyeti ile mütenasip şerefli bir yer, işte on yıl içinde Türkiye Cumhuriyeti'nde tatbik olunan ıslâhat programının en mühim noktaları!"

Türkiye, sade bu ideal programını kanunlar halinde tespit etmekle kalmamış; Cumhuriyet erleri, bu büyük hakikati dahi unutmamışlardır. Bir millet, ancak organize oluşu ve iktisadî faaliyet ve refahı nisbetindedir ki ideal haklardan istifade eder. Fikrî, millî ve siyasî İstiklâllerin kökü iktisadî İstiklâldir. Cumhuriyet, demiryolu siyaseti, bankacılık siyaseti, millî sanayi ve ticaret sahasında tatbik ettiği siyaset, aşarın ilgası, kooperatifçilik ve köy kredisi gibi ıslahat ile köylüyü düşünmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu hususlarda dahi tedbirli ve faal bulunduğunu göstermiştir."²⁵⁹

"Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla Türkiye'de sade bir idare şekli değil, Türk cemiyetinin maddî manevî bütün müesseseleri değişmiş, çürümüş Osmanlı saltanatının yerinde, şunatıyla millî demokratik yeni bir Türk Devleti kurulmuştur."²⁶⁰

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilânı ve Resulzâde

29 Ekim 1923 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi Cumhuriyet rejimine geçmeyi kabul etmiştir. O günlerde Türkiye'de bulunan Resulzâde, bu konuda da kayıtsız kalmamıştır. Cumhuriyet rejimi, Türk ve İslâm dünyasının önemli bir ülkesi olan Türkiye'nin de bu rejimi kabul etmesini memnuniyetle karşılamıştır. Resulzâde, Cumhuriyet'in ilânı hususunda da şu değerlendirmeleri yapmaktadır;

"29 Teşrin-i evvelde, Saltanat ve Hilafet müesseselerinin acz ve inadına rağmen, esaret zincirlerini kırarak kendi kur-

259 Resulzâde, y.a.g.m., s. 6-7.

260 Resulzâde, y.a.g.m., s. 4.

tuluşunu bizzat temin eden Türk halkının hakimiyet ve hürriyetini tesbit eden Mübeccel gündür."²⁶¹

"Türk İslâm dünyasındaki mevkii ve manevî nüfuzu malum olan Türkiye'nin asrî bir hükümet tesisi ile şarkın eskimiş siyasî ve içtimaî müessesatından sıyrılması, şüphesiz zamanımızın en büyük hadiselerinden biridir."²⁶²

"Cumhuriyet ilânı, sözün medlul-ı hakikisine göre, tam bir demokrasinin tesisi demektir. Demokrasinin tesis ettiği bir yerde köylü ile mülkdâr, han ile raiyet, şah ile geda kanun önünde eşit olmalıdır. Memlekette yalnız bir hükümet olmalı, bir kanun ve bir adalet tesis etmelidir."²⁶³

Şeyh Sait İsyanı ve Resulzâde

1925 yılı başlarında, Musul meselesini kendi lehinde halletmek isteyen İngiltere'nin kışkırtmaları ile, Türkiye'nin doğu vilayetlerinde bazı kıpırdanmalar başlamıştır. 11 Şubat 1925 tarihinde, Genç'de Şeyh Sait, asıl dini yönü yanında, siyâsî amaçlarının olduğu da sezilen bir isyan başlatmıştır.²⁶⁴ işte bu isyan hakkında da Resulzâde çeşitli yazılar yazmıştır. Bu isyanı sadece Türkiye'nin değil, bütün doğu topluluklarının bir belası olarak görmektedir. Bunun gibi bir isyanın Cumhuriyet'e karşı er geç çıkacağını da vurgulamaktadır. İlerde de, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bu gibi olaylarla karşılaşmaması için, darbeyi bastırmanın, şeyhi astırmanın yeterli olmayacağını, devlet bünyesinin içtimaî ıslahatlarla takviye edilmesinin şart olduğunu vurgulamaktadır. Konu ile ilgili olarak da; "(Genç) havalisinde zuhur eden kara irtica yalnız Türkiye'nin değil, teceddüde azm etmiş bulunan bütün Şarkın kara belasıdır."

261 "Cumhuriyet Bayramı", YKM, Y.3, S.3, 13 Rebiyülahir 1344, s.1.

262 "Türkiye Cumhuriyeti", YKM, Y. 1, S. 3, 21 Rebiyülahir 1342, s.1.

263 M. E., "İranda Cumhuriyet", YKM, Y. 1, S. 13, 11 Şaban 1342, s.5.

264 Baykara, Tuncer, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, İzmir, 1991, s. 117.

“Şark milliyetperverliği her yerden ziyade Anadolu’da azim bir muvaffakiyet ve şaşaa ile parlamış, irticaî yarasaların gözlerini kamaştırmış, eski kafalı mürtecileri müdhiş ve ani darbesiyle sersemletmişti. Fakat tarihte, hiçbir müessesenin ve müttetikleri bu müessese ile bağlı bulunan sınıfların kolay kolay teslim-i nefis etmedikleri ve son nefeslerinde olsa da, eser-i mukavemet gösterdikleri vak’adır. Meşrutiyete mukabil, 31 Mart hadisesi çıktığı gibi, Cumhuriyet’e karşı dahi böyle bir hadise çıkacaktı.

Gündelik gazetelerden biri, hadise’nin en az beklenen bir yerde çıktığını yazdı. Fakat bizce o, asıl çıkacağı yerden çıkmıştır. Kara propagandanın yegane makus bulacağı bir muhit varsa o da derebeğlik sisteminin hakim olduğu bu vilayetlerdir. İrtica propagandası burada istinad edeceği şeraiti bulmuş, kuvveden fiile gelmiştir. Halka istinadla yeni ve asrî bir hükümet esasını kuran cumhuriyet, saltanatı, hilafeti ve her nev tagallübü ortadan kaldırarak hükümet içinde hükümet şeklinde devam eden derebeğliğini ibka edemezdi.

Başta Millet Meclisi olmak üzere, memleketin her tarafında, Cumhuriyet hükümetinin selameti uğrunda gösterilen tezahürat halkın şuurlu kısmında bu mesele hakkında görüş ve duyuş vahdeti mevcut olduğunu memnuniyetle göstermiştir. Hükümetin gaileyi bertaraf etmek maksadıyla aldığı şiddetli ve azimkar tedbirler her tarafta tasdik olunuyor. Cumhuriyet hükümeti irticaî bastırmakta azimkârdır. Nitekim, asilere bizzat karşı koymakla Türk halkı da bu husustaki rüştünü gösteriyor, irticaî lanet ve nefretle karşılığını bilfiil ispat ediyor.

Kara irtica, şüphesiz ki, en müdhiş darbeyi yiyecek, yalnız Türkiye Cumhuriyetini değil, nişan aldığı hedef itibarı ile, bütün şark da demokrasi hareketine indirmek istediği darbenin mücazâtını hakkıyla çekecektir. Türkiye Cumhuriyeti

asrî bir hükümet ve hakiki bir halk devleti tesisi için kendi hududu dahilinde kurun-ı vusta yadigarı derebeyliği ta kökünden çıkarıp atmak için, bundan daha iyi bir fırsat bulamayacak. Bunun için de o, yalnız halkı iğfal ve isyana sevk eden müsebbib bir takım beğleri değil, asıl derebeyliğini tecziye etmeli, zavallı köylüyü bu melum sistemin zincirinden halas ile hürriyet ziyasını o yerlere dahi vermelidir.”²⁶⁵

“İrtica vakası, malumunuz olduğu vechile Hilâfet propagandası ile alakadardır. Buna karşı kat’i tedbirler ittihaz eden hükümet hilafet ve din propagandasının merci’i olan gazetelerle beraber komünizm ve Bolşevizm efkarını neşr eden matbuata karşı dahi aynı tedbirleri almak zaruretini hisseyledi. Vilayet-i şarkiyedeki irtica hareketini münhasıran Kürdistan isyanı şeklinde telakki eden ve bu isyanı imhaya mahkum feodalizmin bir mukavemet hamlesinden ziyade, İngiliz emperyalizminin entrikası eseri gibi gazetelerin dahi kapatılması zaruretini katiyen anlamak istemiyoruz.

Mütevasıt şark kütlelerinin, Türk müstahsil ve köylülerinin refah ve saadetini temine sa’y eden halk hükümeti, idaresine memur olduğu cemiyeti iki tehlikeye karşı müdafaa etmek zaruretindedir. Bu tehlikenin biri müfrit Avrupa cihangir zümrelerine ümit veren hilafetçiler, diğeri de, kızıl emperyalistlere klavuzluk vazifesi gören komünistlerdir.

Hilâfet propagandası, malum olduğu üzere, cumhuriyetin tesisi ile makam ve nüfuzlarından düşen derebeyleri ile şeyhler arasında mevki tutuyor; komünizm tebligatının zemini ise son senelerin teraküm ettireceği fakr ü sefalettir.

Askeri kuvvet ve zabıta tedbirleri ile iki muhalif ceryanın önüne geçen hükümet, yeni doğan Türk Cumhuriyeti bünyesini içtimaî islahat ile takviye etmektedir. Derebeyi öldürür, Şeyhi asarsınız, fakat bunları besleyen içtimaî esas baki kalırsa, tekrar yeni bir beğ ve tekrar yeni bir şeyh çıkar.

265 “Şark’ın kara belası”, YKM, Y.2, S. 11, 5 Şaban 1343, s. 1-2.

Şarktaki eski İngiliz – Rus siyaseti şimdi başka bir nam ve unvan ile devam ediyor. Hilâfet propagandası İngilizlerin, komünizm propagandası da Rusların ekmeğine yağ sürüyor. Bu iki cenah arasında kalan mütevasıt halk mefkurecilerine düşen vazife, yeni Türk cemiyetinin içtimaî bünyesini ısla- ha çalışmak ve muhtelif halk kitlelerine işlemek imkânı ile iktisadî refah hazırlamaktır. Yalnız bu suretledir ki elde edilen İstiklâli ve istikbali temin olunur.”²⁶⁶

“Şark vilayetlerindeki irtica hadisesine kürt meselesi di- yenler vardır. Muhakeme ve idam olunanlardan bir kısmı, tutuklandıkları zaman, kürt İstiklâli ve kürtçülük mefkure- si için öldüklerini söylemişlerse de, Diyaebekir’deki sinema salonu asrî manzume-i efkarın bir halka-i mühimini teşkil eden İstiklâl ve hürriyet mefhumunun tezahüratını değil, pes mande cehl ve taassub fikrinin çok menfur tecelliyatına şahid olmuştur.”²⁶⁷

Musul Meselesi ve Resulzâde

Lozan’daki görüşmeler sırasında, 31 Ocak 1923 tarihinde, Musul meselesi Lord Curzon ve İsmet Paşa’nın isteği üzeri- ne konferans gündeminden çıkarılmıştır. Bu meselenin İn- giltere ile Türkiye arasında yapılacak müzakerelerle bir yıl içinde halline, eğer çözümlenemezse, Milletler Cemiyetine götürülmesi konusunda da anlaşmaya varılmıştır.²⁶⁸ Ancak, bu süre zarfında çözümlenememiştir. 1925 yılında Şeyh Sait isyanının çıkışı ise çözüm için acele edilmesini gerektirir. Ve mesele alelacele hallolunur. Bu konuda da, Resulzâde, mese- lenin tarihî gelişimi hakkında bilgi verdiği gibi, Musul me- selesini Şark’ın en önemli meseleleri arasında saymaktadır.

266 “Şark halkçalarına düşen vazife”, YKM, Y.2, S. 14, 23 Ramazan 1343, s. 2-3.

267 “Şark vilayetlerindeki tasfiye”, YKM, Y. 2, S. 19, 9 Zilhicce 1343, s. 3.

268 Özgiray, Ahmet, “Türkiye – İngiltere Münasebetleri ve Musul Meselesi (1924- 1930)”, *Türk Kültürü*, Y. XXVI, S. 299, Mart 1988, s. 3 (133).

Ancak, özellikle Türkiye açısından bu bölgeyi terk etmenin zorluğuna işaret ederken, her şeye rağmen bunun sulh yolu ile çözümlenmesinin şart olduğunu ifade etmektedir. Özet olarak Resulzâde;

“Şark’ta emn ü asayişin tahriri nokta-ı nazarından en zi- yade calib-i dikkat olan mesele, şübhesiz ki, Musul mesele- sidir. Musul meselesinin şu veya bu surette halli yeni Türk Cumhuriyetinin siyaset-i umumiyesini kat’i surette tespit ettirecek pek mühim amillerdendir.

Malum olduğu üzere, İngiltere ile Türkiye arasında bir türlü halledilemeyen bu mesele, Lozan sulhu zamanından beri müzmin bir halde devam edip gelen bir meseledir. Bu meselenin bu defa ki, Cemiyet-i Akvam divan-ı aliyesine aks eden çehresi bundan ibarettir.

Bütün bunlardan sonra, Musul meselesi had bir şekli ile meydandadır. Cemiyet-i Akvam divan-ı alisini aczle itham etmek doğru olmamakla beraber, mevcut aczi ile bu mesele- nin bu gibi had meselelerde kat’i rey vermeyip, ihtiyatla söz söylemesi kabulü muhakkak olmayan bir hakem, biraz son- ra, belki de bir yolu bulunup bertaraf edilecek tehlikeyi tesri edebilir.”²⁶⁹

“Türkiye için millî davasından ve âli menfaatlerinden çıkan bir haktan vaz geçmek, Musul’u terk etmek, bittabi ta- savvuru kolay bir iş gildir. Fakat, realist olmak mecburiye- tinde bulunan mesuliyetli devlet adamları siyasî meselelerin hallinde yalnız memul umdelerle değil, beynelminel vaziyet ve bu vaziyet dahilinde yapılabilecek imkânlarla da hesap- laşmak mecburiyetindedirler.

Türkiye, mevcut şerait ve vaziyete göre öteden beri dava ettiği nokta-ı nazarını istihsal etmek için ya harp etmek ve- yahut gayr-ı muayyen vaziyeti, münasip bir zaman hulul edinceye kadar, idame ettirmek mecburiyetinde idi. Harp

269 “Musul Meselesi”, YKM, Y.3, S. 1, 15 Rebiyül evvel 1343, s. 4-5.

her şeyden evvel bir hesap meselesidir. Hesabın ise şu sırada her şeyden ziyade reddedeceği bir şey varsa o da harptir. Meseleyi gayr-i münhel bir şekilde bırakarak münasip zamanın hulülünü beklemek usulü de, ister istemez, işi bir harbe veyahut harpten farklı olmayan bir vaziyete kadar sürükleyebilirdi. Halbuki yeni Türkiye giriştiği tarihî büyük ıslahatı muvaffakiyetle başarmak ve cumhuriyet esaslarının binasını sağlam temeller üzerinde kurmak için kati bir sükunet ve emniyete muhtaçtır. Aynı ihtiyaç, Cumhuriyet Türkiyesinin Avrupa ile anlaşmasını medenî dünya ile sıkı sıkıya münasebet peyda etmesini emreder.

Yeni Türkiye'nin bu hakikati kabul için senelerce devam eden grift ve çetin diplomasi mücadelesine tahammül ettiği, her halde cumhuriyet Türkiyesinde memleket hukukuna nispet beklenen merbutiyetin kuvvet ve samimiyetini gösterir.

Bu merbutiyetten mütevellid bütün müdafaa ve ısrarlara rağmen, Türkiye Cumhuriyeti, mevzu bahs itilafa nazaran, Brüksel hududunu esasen kabul eylemiş, Musul'un Irak hükümeti dahilinde kalmasına razı gelmiş, bununla o, realist adamlardan mürekkep bir hükümete malik olduğunu ispat eylemiştir.²⁷⁰

Atatürk'e İzmir Suikasti ve Resulzâde

15 Haziran 1926 tarihinde, İzmir'de Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir suikast düşünülmüştür. Ancak, bu düşünce başarıya ulaşamamıştır. Bu suikast girişiminin siyasi neticeleri de önemlidir. Suikaste hazırlanan canı ruhlu kişilerin yanında, bazı siyasi hareketlere giriştiklerinden şüphe edilen eski İttihat ve Terakki Partisi mensuplarından, önemli bir kısmı da cezalandırılmıştır. Hatta Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Mersinli Cemal Paşalarla, diğer bir kısım ünlü kişiler de suikast ile ilgili diye tevkif edilip mahkemeye çıkarılmışlardır.²⁷¹

270 "Musul Meselesinin Halli", YKM, Y. 3, S. 15, Zilhicce, 1344, s.1.

271 Baykara, Tuncer, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1981, s. 88.

Resulzâde, bu suikast girişimini nefretle karşıladığı gibi, Gazi Paşa'ya üzüntüsünü dile getiren bir de telgraf çekmiştir.

"Türkiye reis-i cumhuruna, Türk radikalizminin şanlı rehberine, Türk İstiklâlcilerinin milli kahramanına karşı kaldırılan bu menhus el, menfur kasdında muvafık olsaydı, şüphesiz Türk Dünyasını büyük yeis ve nümidiye düşürecekti. Çünkü bununla çok feci hadiselerle yol verilecek, Türkiye, neticesi bir nevestirilemeyen kanlı hadiselerle feci bir sahne teşkil edecekti.

Vasıta-yı icra olarak İstiklâl Mahkemesi huzuruna çıkan simalarla Elhamra sinemasındaki isticvablardan anlaşılan tafsilata bakılırsa, bu feci sahnenin, muvafık olduğu taktirde bile, temin edeceği manzara, gerek bütün Türklük namına, şüphesiz çok elim olurdu.

İzmir suikastini hüsn-ı talili atlatan Cumhuriyet, Türkiye'de demokrasiyi tahkim ve siyasi mücadelede terör amilini tamamıyla ortadan kaldırmak için elin leki kuvvet ve imkânı hakim sınıf ile müstahsil sınıf arasındaki istinası çoğaltmaya sarf etmekte devam ederse, Türkiye tarihinin bu esefli hususiyetine de bir hatme vermiş olur. Küçük müstahsillere köylüye istinad eden Halk Fırkası muvaffakiyetini ancak bu suretle temin edebilir."²⁷²

Resulzâde'nin Gazi'ye çektiği telgraf:

"İzmir'de Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Efkar-ı umumiyenin çok haklı gayz ve nefretini muceb olan suikast hadisesinin mütevellid derin teessürlerle bu mel'un teşebbüsün akim kalması üzerine feveran eden sürûru memnuniyet tezahüratına sizi Türklüğün büyük kahramanı olarak takdir eder, Azeriler namına iştirakle arz-ı tebrikat ve ihtiramat eylerim."²⁷³

272 "Suikast Münasebetiyle", YKM, Y. 3, S. 16, 4 Zilhicce 1344, s. 1-2.

273 Y.K.M, Y. 3, S. 16, 16 Zilhicce 1344, s.2.

Harf İnkılâbı ve Resulzâde

Kültür konusundaki bir büyük inkılâp da, 3 Kasım 1928 tarihinde kabul edilen Yeni Türk Alfabesidir. Arap harfleri esaslı alfabe yerine Lâtin harfi esaslı alfabe, şüphesiz okuma yazma konusunda hızlılık getirmiştir. Resulzâde, Türkiye'nin Lâtin alfabesine geçişine en çok sevinenlerdendir. Çünkü o tarihlerde Azerbaycan'da kullanılan alfabe de Lâtin alfabesidir. Bu sayede Türk Dünyasında bir kültür birliği sağlanacağı ümidindedir. Konu ile ilgili olarak da;

"Elifba meselesi, Edirne'den taa Kaşgar'a kadar bütün Türk ellerini candan alakadar eden hayali bir mesele haline geldi. Bakû kongresi bu mühim meselenin tarihinde pek mühim bir merhale teşkil edecek. Yalnız Sovyet ittifakı nam-ı müstearını taşıyan Rusya tabiatındaki Türk illerinde değil, bu kongrenin Türkiye üzerinde icra-yı tesir ettiği de görülüyor."²⁷⁴

Azerbaycan'da Lâtin harfleri tatbik edilirken, Türkiye'nin Arap harfleri üzerine yazı yazmakta berdevam oluşu, şüphesiz hars birliği nokta-ı nazarından pek büyük mazeretleri muceb idi. Bugün bu mazeret kısmen ortadan kalkmıştır diyoruz."²⁷⁵

Türk Dünyasının yeni harflerle yazmaya başlaması, şüphesiz, Türk toplulukları arasındaki harsi münasebatı yeni bir takım esaslar dahilinde tanzim ve tesisi muceb olacaktır."²⁷⁶

274 "Elifba Meselesi", YKM, Y. 3, S. 11, 1 Şevval 1344, s.1.

275 Resulzâde, Mehmet Emin, "Harf inkılâbı muvacehesinde", ATM, Y.1, S. 18, 15 Teşrin-i evvel 1928, s. 2.

276 Resulzâde, y.a.g.m., s. 3.

Resulzâde Bibliyoğrafyası

Bu bölümde, Resulzâde'nin Türkiye'de yayınlanan eserlerinin bir listesi verilecektir. Burada kitap ve makaleleri için ayrı ayrı bir başlık açmayarak, yayınlanış tarihine göre vermeyi uygun bulduk. Ancak, Resulzâde'nin olduğunu düşündüğümüz bütün yazılar imzalı olmadığı gibi, imzalı yazılarda da imzalar her zaman aynı değildir. Bu sebeplerden dolayı imzalı olanları yayınladıkları imza ile vermiş, imzasız olanlar da aynı şekilde imzasız verilmiştir.

Türkiye'deki ilk yazısı, Türk Yurdu dergisinde 1912 yılında yayınlanan ve seri makaleler şeklinde devam eden bu yazı "İran Türkleri" ismini taşımaktadır. Bu makalelerde ilk kez, Anadolu dışında yaşayan bazı insanların da Türkçe konuştuğu ve Türk olduğu Türkiye kamuoyuna anlatılmıştır. Resulzâde'nin yine Türkiye'deki ilk kitabı ise, 1922 yılında İstanbul'da yayınlanan "Azerbaycan Cumhuriyeti" ismini taşımaktadır. Bu eserinden sonra değişik konularda da kitapları görülmektedir. Ancak, en önemli eserlerinden birisi de 1951 yılında Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasında basılan "Nizami" adlı kitap sayılabilir. Eserlerinin sayıca azlığının en önemli sebebi ise, maddi yetersizliklerdir.

Resulzâde'nin bir kısım, makale, kitap, radyo konuşması, konferans metinleri ve özel mektupları bazı şahısların özel arşivlerindedir. Bunların da şu ana kadar bir tasnif denemesi yapılmamıştır. Bu durum, Resulzâde'nin tam bir bibliyoğraf-

rafyasını oluşturmaya engel olduğu gibi, hayatın karanlık gözükken bazı dönemlerini de aydınlatma imkânını geciktirmektedir. Temennimiz bunların da bir an önce genç araştırmacılara açılmasıdır. Çünkü her geçen gün özel malzemeler eksilmekte veya tozlu bir köşede kaderine terk edilmiş olarak beklemektedir.

Resulzâde, Mehmed Emin, "İran Türkleri", *Türk Yurdu*, C. 1, S. 4, 1912 I, s. 106-111; II, C. 2, S. 14 s. 428-432; III, C. 2, S. 18, s. 551-556; IV, C.2, S. 21, s. 648-656; V, C. 2, S. 22, s. 670-678; VI, C. 2, S. 24, s. 755-760.

Resulzâde Mehmet Emin, "Vahdet-i Cinsiye Felsefesi", Şeyh Cemaleddin Efgani'den tercüme, *Türk Yurdu*, C. 3, S. 2, 1328, s. 45-55; C.3, S. 3, s. 70-77.

Resulzâde Mehmed Emin, "Hayat-ı Akvam-ı İslâmiye: Osmanlılarda İran Ahvaline Biganelik", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 29-211, 6 Eylül 1912, s. 54-55.

Resulzâde Mehmed Emin, "Hayat-ı Akvam-ı İslâmiye: İran Nedir?", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 30-212, 13 Eylül 1912, s. 75-77.

Resulzâde, Mehmed Emin, "Siyâsiyât: Hükümet-i Osmaniye ile İran beyninde maddi ve manevi rabitlar", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 31-213, 20 Eylül 1912, s. 92-94.

Resulzâde, Mehmed Emin, "Düşman hücumunu beklerken", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 32-214, 27 Eylül 1912, s. 104-105.

Resulzâde, Mehmed Emin, "İran tarihçe-i inkılabı I: Nasreddin Şah devri", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 33-215, 4 Teşrin-i evvel 1912, s. 129-131.

Resulzâde, Mehmed Emin, "İran Tarihçe-i İnkılâbı II: İnkılâp, mütefekkirin ve muharrirleri", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 34-216, 11 Teşrin-i evvel 1912, s. 151-153.

Resulzâde, Mehmed Emin, "İran Tarihçe-i İnkılâbı III: Devr-i istibdaddan memurin ve nizam", *Sebilürreşat*, C.2-9, S. 35-217, 18 Teşrin-i evvel 1912, s. 168-170.

Resulzâde, Mehmed Emin, "İran Tarihçe-i İnkılâbı IV: Muzafferiddin Şah devri I", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 36-218, 25 Teşrin-i evvel 1912, s. 192-193.

Resulzâde, Mehmed Emin, "İran Tarihçe-i İnkılâbı V: Muzafferiddin Şah devri 2", *Sebilürreşat*, C. 2-9, S. 40-222, 29 Teşrin-i evvel 1912, s. 252-255.

Resulzâde, Mehmed Emin, "Yüz Sene Moskof Elinde", *Zaman Gazetesi*, N. 187, 13 Teşrin-i evvel 1918.

Resulzâde, M Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1922.

Resulzâde, M. E., *Asrımızın Siyavuş'u*, İstanbul, 1922.

(--), "Ateş Çalan Promete", *Yeni Kafkasya Mecmuası (YKM)*, Y. 1, S. 1, 9 Safer 1341, s. 1-3.

(--), "Azerbaycan'da Takibat", *YKM*, Y. 1, S. 1, 9 Safer 1341, s. 7-8.

(--), "İstanbul'un ikinci Fethi", *YKM*, Y. 1, S. 2, 4 Rebiyülevvel 1342, s.1.

(--), "Gayet mühim bir sual", *YKM*, Y.1, S. 2, 4 Rebiyülevvel 134 s. 2-4.

(--), "Sovyet Cumhuriyetleri İttifakı", *YKM*, Y.1, S. 2, 4 Rebiyülevvel 1342, s. 7-8.

(--), "Azerbaycan'da Bolşevik Terörü", *YKM*, Y.1, S. 2 4 Rebiyülevvel 1342, s. 8-9.

(--), "Türkiye Cumhuriyeti", *YKM*, Y. 1, S. 3, 21 Rebiyülevvel 1342, s.1.

(--), "Tarih Tekerrür Ediyor!..."*YKM*, Y. 1, S. 3, 21 Rebiyülevvel 1342, s. 1-3.

(--), "Kafkasya'da Bolşevik Propagandası", *YKM*, Y. 1, S. 3, 21 Rebiyülevvel 1342, s. 3-5.

(--), "Erivan hadisesi ve Türkiye efkâr-ı umumiyesi", YKM, Y. 1, S. 3, 21 Rebiyülevvel 1342, s. 6-9.

(--), "Türkiye - Rusya Münasebatı", YKM, Y.1, S. 3, 21 Rebiyülevvel 1342, s. 9-10.

(--), "Cumhuriyet İdaresi", YKM, Y. 1, S. 4, 6 Rebiyülahir 1342, s. 1-2.

(--), "Hezeyan-ı Bedii", YKM, Y.1, S. 4, 6 Rebiyülahir 1342, s. 7-10.

(--), "Rusya - İran Münadebatından", YKM, Y.1, S. 4, 6 Rebiyülahir 1342, s. 10-12.

Resulzâde, Mehmet Emin, "Zaruri Bir izah", YKM, Y.1, S. 4, 6 Rebiyülahir 1342, s. 12-14.

(--), "Rusya Buhran-ı İktisadiyesi ne halde?", YKM, Y. 1, S. 4, 6 Rebiyülahir 1342, s. 14-15.

(--), "Cebr ve tehdit ideolojisi", YKM, Y. 1, S. 5, 24 Rebiyülahir 1342, s. 1-2.

Resulzâde, Mehmed Emin, "Resulzâde Mehmed Emin Beyin Bir Mektubu", YKM, Y. 1, S. 5, 24 Rebiyülahir 1342, s. 6-8.

(--), "Sovyet ittifakı ve Lehistan", YKM, Y.1, S. 5, 24 Rebiyülahir 1342, s. 10-11.

(--), "Bolşevik Mezalimi", YKM, Y.1, S. 6, 7 Cemaziyel evvel 1342, s. 1-2.

(--), "Kafkasyadaki Bolşevik İstiklâli", YKM, Y. 1, S. 6, 7 Cemaziyel evvel 1342, s. 6-8.

(--), "Safi Kurdlu Arslan Bey", YKM, Y. 1, S. 6, 7 Cemaziyel evvel 1342, s. 14.

(--), "Rusya Meselesi", YKM, Y. 1, S. 7, 24 Cemaziyel evvel 1342, s. 1-3.

(--), "Bolşevikler Hakkında Hakikat", YKM, Y. 1, S. 7, 24 Cemaziyel evvel 1342, s. 9-12.

(--), "Bolşevik Fırkasındaki İhtilaf", YKM, Y. 1, S. 8, 8 Cemaziyelahir 1342, s. 1-3.

(--), "Bolşevikler Hakkında Hakikat II", YKM, Y. 1, S. 8, 8 Cemaziyelahir 1342, s. 7-10.

(--), "(Lenin)'in Vefatı", YKM, Y. 1, S. 9, 25 Cemaziyelahir 1342, s. 1-3.

M.E., "Lenin öldükten sonra", YKM, Y. 1, S. 9, 25 Cemaziyelahir 1342, s. 4.

(--), "Sovyetleri tasdik meselesi", YKM, Y. 1, S. 10, 8 Recep 1342, s. 1-3.

M.E., "Resi Wilson'un vefatı münasebetiyle", YKM, Y.1, S. 10, 8 Recep 1342, s. 4-5.

(--), "Türk İnkılabının kemali", YKM, Y. 1, S. 11, 25 Recep 1342, s. 1-3.

(--), "Rusya - İngiltere münasebatı", YKM, Y. 1, S. 11, 25 Recep 1342, s. 6-8.

(--), "Türkiye - Rusya münasebatı", YKM, Y. 1, S. 11, 25 Recep 1342, s. 8-11.

(--), "Fransa - Rusya münasebatından", YKM, Y. 1, S. 11, 25 Recep 1342, s. 10-11.

(--), "Aynı usul aynı vahşet", YKM, Y.1 S., 12, 11 Şaban 1342, s.1-2.

(--), "Azerbaycan'da muhaceret politikası", YKM, Y. 1, S. 12, 11 Şaban 1342, s. 5-7.

(--), "İran Gazetesinin bir münakaşası münasebetiyle", YKM Y. 1, S. 12, 11 Şaban 1342, s. 5-7.

(--), "Aç duran mahbuslar", YKM, Y. 1, S. 13, 11 Şaban 1342, s. 1-2.

M.E., "İran'da Cumhuriyet", YKM, Y. 1, S. 13, 11 Şaban 1342, s. 3-6.

(--), "Hainin hezeyanları", YKM, Y. 1, S. 14, 11 Ramazan 1342, s. 1-4.

(--), "Komünist propagandası ve Türkiye", YKM, Y. 1, S. 14, 11 Ramazan 1342, s. 7-8.

- (--), "Azerbaycan'ın büyük matemi", YKM, Y. 1, S. 15, 22 Ramazan 1342, s. 1-2.
- (--), "Bolşevik istilası nasıl vuku buldu", YKM, Y. 1, S. 15, 22 Ramazan 1342, s. 5-8.
- (--), "Mehmed Emin beyin bir nutku", YKM, Y. 1, S. 15, 22 Ramazan 142, s. 8-10.
- (--), "Mesele aynıdır", YKM, Y. 1, S. 16, 12 Şevval 1342, s. 1-3.
- (--), "Rusya - Türkiye münasebatı", YKM, Y. 1, S. 16, 12 Şevval 1342, s. 5-6.
- (--), "Azerbaycan'ın büyük günü", YKM, Y. 1, S. 17, 25 Şevval 1342, s. 2-4.
- (--), "Azerbaycan Meclis-i Mebusanında Resulzâde'nin bir nutku", (Azerbaycan Gazetesi 15 Kanun-ı Sani 1920'den), YKM, Y. 1, S. 17, s. 13-14.
- (--), "Troçki'ye atf olunan bir nutuk münasebetiyle", YKM, Y. 1, S. 18, 13 Zilkade 1342, s. 1-3.
- (--), "Sahte Bayramlar", YKM, Y. 1, S. 19, 29 Zilhicce 1342, s. 1-2.
- (--), "Vahşet hala ber-devam!...", YKM, Y. 1, S. 20, 29 Zilhicce 1342, s. 1-2.
- (--), "SSSR'deki sözler ve işler", YKM, Y. 1, S. 21, 21 Muharrem 1343, s. 1-3.
- (--), "Pek kıymettar bir karar", YKM, Y. 1, S. 22, 17 Muharrem 1343, s. 1-2.
- (--), "Meçhul askerin mezarı başında", YKM, Y. 1, S. 23, 3 Safer 1343, s. 1-2.
- M.E., "Rusya - İngiltere İtilafı hakkında", YKM, Y. 1, S. 23, 3 Safer 1343, s. 3-4.
- (--), "Kafkasya'da kanlı ihtilâl", YKM, Y. 1, S. 24, 18 Sefer 1343, s. 1-2.
- (--), "İkinci yıla girerken", YKM, Y. 2, S. 1, 8 Rebiyülevvel 1343, s. 1-3.

- (--), "Gürcistan ihtilâli bir ihtilâl mücâdelesidir", YKM, Y. 2, S. 1, 8 Rebiyülevvel 1343, s. 3-4.
- (--), "Bolşevik hükümeti karşısında sosyalist hükümetler", YKM, Y. 2, S. 2, 18 Rebiyülevvel 1343, s. 1-3.
- (--), "(Mc Donald) kabinesi ve Rusya", YKM, Y. 2, S. 2, 18 Rebiyülevvel 1343, s. 14-15.
- Resulzâde Mehmet Emin, "Ziya Gökalp", YKM, Y. 2, S. 3, 7 Rebiyülevvel 1343, s. 1-3.
- (--), "Resulzâde Mehmet Emin Bey'in hitabesi", YKM, Y. 2, S. 3, 7 Rebiyülahir 1343, s. 7-8.
- (--), "İngiltere'de intihab mücâdelesi", YKM, Y. 2, S. 3, 7 Rebiyülahir 1343, s. 14-16.
- (--), "İngiliz ve Amerikan intihabları neticesinde", YKM, Y. 2, S. 4, 22 Rebiyülahir 1343, s. 1-2.
- (--), "Sovyet ittihadı kanun-ı esasasına aid", YKM, Y. 2, S. 4, 22 Rebiyülahir 1343, s. 4-5.
- (--), "Bolşevik sistemi çıkmazda", YKM, Y. 2, S. 5, 7 Cemaziyelevvel 1343, s. 1-4.
- Resulzâde Mehmet Emin, "Muasır İran'ın hakiki çehresi", YKM, Y. 2, S. 5, 7 Cemaziyelevvel 1343, s. 4-7.
- M. E., "(Troçki) muhalefette", YKM, Y. 2, S. 5, 7 Cemaziyelevvel 1343, s. 9-11.
- (--), "Azerbaycan'da köylü isyanları", YKM, Y. 2, S. 5, 7 Cemaziyelevvel 1343, s. 11.
- (--), "Siyasî Hokkabazlık", YKM, Y. 2, S. 6, 25 Cemaziyelevvel 1343, s. 1-2.
- (--), "Fransa'nın Sovyetleri tasdikine aid", YKM, Y. 2, S. 6, 25 Cemaziyelevvel 1343, s. 3-4.
- (--), "Estanya İhtilali", YKM, Y. 2, S. 6, 25 Cemaziyelevvel 1343, s. 7-8.
- (--), "Yeni İran'ın pek bütük bir muvaffakiyeti" YKM, Y. 2 S. 7, 9 Cemaziyealahir 1343, s. 1-2.

- (--), "Köylü ile yüzyüze", YKM, Y. 2, S. 8, 24 Cemaziyelevvel 1343, s. 1-3.
- (--), "Bolşevizm ve Asya milletleri", YKM, Y. 2, S. 8, 24 Cemaziyelevvel 1343, s. 4-6.
- (--), "Türkiye aleyhinde Bolşevik propagandası", YKM, Y. 2, S. 8, 24 Cemaziyelevvel 1343, s. 12-13.
- (--), "Alemşumul bir hadise", YKM, Y. 2, S. 9, 8 Recep 1343, s.1-2.
- (--), "Aşk alakası değil, zaaf alametidir", YKM, Y. 2, S. 10, 21 Recep 1343, s. 1-2.
- (--), "Şark'ın kara belası", YKM, Y. 2, S. 11, 5 Şaban 1343, s. 1-2.
- (--), "Tiflis içtimai münasebetiyle", YKM, Y. 2, S. 11, 5 Şaban 1343, s. 1-2.
- (--), "Cemiyet-i Akvam'da emniyet meselesi", YKM, Y. 2, S.12, 19 Şaban 1343, s. 2-5.
- (--), "Rusya'yı tehdit eden yeni bir kaht", YKM, Y. 2, S. 12, 19 Şaban 1343, s. 6-7.
- (--), "Bolşevik Entrikası", YKM, Y. 2, S. 13, 7 Ramazan 1343, s. 1-2.
- (--), "Neriman Nerimanof", YKM, Y. 2, S. 13, 7 Ramazan 1343, s. 10-11.
- (--), "Şark halkçalarına düşen vazife", YKM, Y. 2, S. 14, 23 Ramazan 1343, s. 1-3.
- (--), "Türk tarihinde kara bir gün (27 Nisan 1920)", YKM, Y. 2, S. 15, 4 Şevval 1343, s. 1-3.
- (--), "Bulgaristan'daki vahşet münasebetiyle", YKM, Y. 2, S. 16, 20 Şevval 1343, s. 1-2.
- Resulzâde Mehmet Emin, "Vatan muhabiri Bakû'de", YKM, Y. 2, S. 16, 20 Şevval 1343, s. 2-5.
- (--), "Komünist tedhişleri karşısında Avrupa", YKM, Y. 2, S. 16, s. 9-10.

- (--), "Küçük Türkiye'nin büyük bir günü", YKM, Y. 2, S. 17, Zilkade 1343, s. 2-4.
- (--), "İran'da Türkmen isyanının manası", YKM, Y. 2, S. 18, 23 Zilkade 1343, s. 1-4.
- (--), "Şark Vilayetlerindeki tasfiye", YKM, Y. 2, S. 19, 9 Zilhicce 1343, s. 1-3.
- (--), "Bakû'den Gence'ye", YKM, Y. 2, S. 19, 9 Zilhicce 1343, s. 3-4.
- (--), "Üç kuvvet", YKM, Y. 2, S. 20, 24 Zilhicce 1343, s. 1-4.
- (--), "Bolşeviklerde aile ve cinsiyet meselesi", YKM, Y. 2, S. 20, 24 Zilhicce 1343, s. 10-11.
- (--), "Celladın iftihar", YKM, Y. 2, S. 20, 24 Zilhicce 1343, s. 12-13.
- (--), "Bakû Sovyet diktatoryası", YKM, Y. 2, S. 21, 11 Muharrem 1344, s. 1-4.
- (--), "Azerbaycan habisleri hakkında yeni tafsilat", YKM, Y. 2, S. 21, 11 Muharrem 1344, s. 9-10.
- (--), Rusya'da monarşistler harekette", YKM, Y. 2, S. 22, 25 Muharrem 1344, s. 1-2.
- (--), "Ağustos kıyamının muhakemesi münasebetiyle", YKM, Y.2, S. 23, 10 Safer 1344, s. 1-3.
- (--), "Rus milleti hakkında Maksim Gorki", YKM, Y. 2, S. 23, 10 Safer 1344, s. 7-9.
- (--), "Bolşeviklerin beklediği tehlike", YKM, Y. 2, S. 23, 10 Safer 1344, s. 11-12.
- (--), "15 Eylül", YKM, Y. 2, S. 24, 25 Safer 1344, s. 1-2.
- Resulzâde Mehmet Emin, *İstiklâl Mefkûresi ve Gençlik*, İstanbul 1925.
- (--), "Üçüncü yıl başında", YKM, Y. 3, S. 1, 3 Ekim 1925, s. 1-2.
- (--), "Sovyet hayatında kara noktalar", YKM, Y. 3, S. 1, 3 Ekim 1925, s. 2-4.

- (--), "Musul Meselesi", YKM, Y. 3, S. 1, 3 Ekim 1925, s. 4-5.
- M.E., "İran Şahçıları ve Bolşevikler", YKM, Y. 3, S. 1, 3 Ekim 1925, s. 5-7.
- (--), "Lokarno Konferansı", YKM, Y. 3, S. 1, 15 Ekim 1925, s. 1-3.
- (--), "Cumhuriyet Bayramı", YKM, Y. 3, S. 3, 1 Kasım 1925, s. 1-3.
- (--), "Lokarno'dan Sonra", YKM, Y. 3, S. 3, 1 Kasım 1925 s. 3-5.
- (--), "Kaçarların sonu", YKM, Y. 3, S. 4, 17 Kasım 1925, s. 1-3.
- (--), "Sovyetler ittifadı ve Cemiyet-i Akvam", YKM, Y. 3, S. 4, 17 Kasım 1925, s. 3-5.
- (--), "Suriye hadiseleri", YKM, Y. 3, S. 4, 17 Kasım 1925, s. 5-7.
- (--), "Birleştiren Şiar", YKM, Y. 3, S. 5, 1 Aralık 1925, s. 1-3.
- (--), "Yalancı rakamlar", YKM, Y. 3, S. 5, 1 Aralık 1925, s. 5.
- (--), "Yersiz Endişeler", YKM, Y. 3, S. 5, 1 Aralık 1925, s. 7-10.
- (--), "Türkoloji Kongresi", YKM, Y. 3, S. 6, 15 Aralık 1925, s. 1-4.
- (--), "Hakikat huzurunda hayal", YKM, Y. 3, S. 6, 15 Aralık 1925, s. 8-9.
- (--), "Bolşevik Fırkasında ayrılık", YKM, Y. 3, S. 7, 6 Şubat 1926, s. 1-4.
- (--), "Rusça okumalıymış...!", YKM, Y. 3, S. 8, 16 Şubat 1926, s. 1-3.
- (--), "Zavallı Şair", YKM, Y. 3, S. 8, 16 Şubat 1926, s. 5-7.
- (--), "Azerbaycan Matbuatının şanlı hatırası", YKM, Y. 3, S. 9, 1 Mart 1926, s. 1-3.

- (--), Zerdabli Melikzâde Hasan Bey", YKM, Y. 3, S. 9, 1 Mart 1926, s. 4-5.
- (--), "Azeri Matbuatının muhtasar tarihçesi", YKM, Y. 3, S. 9, 1 Mart 1926, s. 5-8.
- (--), "Cumhuriyetler çok fiyatlı imiş", YKM, Y. 3, S. 9, 1 Mart 1926, s. 8-9.
- Resulzâde Mehmet Emin, "İhtilalci Sosyalizmin İflası", YKM, Y. 3, S. 9, 1 Mart 1926, s. 11-13.
- (--), "Düşman Nazarında Yeni Kafkasya", YKM, Y. 3, S. 10, 29 Mart 1926, s. 1-3.
- (--), "Bakû Türkoloji Kongresi münasebetiyle", YKM, Y. 3, S. 10, 29 Mart 1926, s. 3-6.
- (--), "Yeni Elifbanın mahiyeti", YKM, Y. 3, S. 10, 29 Mart 1926, s. 6.
- (--), "Sovyet İktisadiyatı buhranda", YKM, Y. 3, S. 10, 29 Mart 1926, s. 7-9.
- M. E., "İran hadisesinin seyri", YKM, Y. 3, S. 10, 29 Mart 1926, s. 8-10.
- Resulzâde Mehmet Emin, "İhtilalci Sosyalizmin İflası 2", YKM, Y. 3, S. 10, 29 Mart 1926, s. 10-12.
- (--), "Elifba Meselesi", YKM, Y. 3, S. 11, 14 Nisan 1926, s. 1-3.
- (--), "Azerbaycan'a karşı Bakû", YKM, Y. 3, S. 11, 14 Nisan 1926, s. 5.
- (--), "Rusça bir mülakat", YKM, Y.3, S. 11, 14 Nisan 1926, s. 7-8.
- M. E., "Kitbiyat: Kazan Türkleri", YKM, Y. 3, S. 11, 14 Nisan 1926, s. 11-13.
- (--), "Azerbaycan'ın Matem Günü (27 Nisan 1920)", YKM, Y. 3, S. 12, 27 Nisan 1926, s. 1-2.
- Mim Elif, "Gazeteci Seyit", YKM, Y. 3, S. 12, 27 Nisan 1926, s. 11-12.

M. E. "Ruslar o Ruslardır", YKM, Y. 3, S. 12, 27 Nisan 1926, s. 12-13.

(--), "Üçüncü enternasyonalin ısrarı", YKM, Y. 3, S. 12, 27 Nisan 1926, s. 13-14.

(--), "Rusya zübbeler elinde", YKM, Y. 3, S. 13, 15 Mayıs 1926, s. 1-3.

M. E., "Türkiye - İran dostluğu", YKM, Y. 3, S. 13, 15 Mayıs 1926, s. 6-7.

(--), "Rusya - Afganistan münasebatından", YKM, Y. 3, S. 13, 15 Mayıs 1926, s. 11-12.

Resulzâde Mehmet Emin, "İhtilâlcî Sosyalizmin İflası III", YKM, Y. 3, S. 13, 15 Mayıs 1926, s. 12-13.

(--), "İki astra", YKM, Y. 3, S. 13, 15 Mayıs 1926, s. 14.

(--), "28 Mayıs Nedir?", YKM, Y. 3, S. 14, 28 Mayıs 1926, s. 1-3.

M. E., "Bolşevik Rakamları", YKM, Y. 3, S. 14, 28 Mayıs 1926, s. 14-15.

(--), "Musul Meselesinin halli", YKM, Y. 3, S. 15, 15 Haziran 1926, s. 1-2.

(--), "Lehistan ihtilâli", YKM, Y. 3, S. 1, 15 Haziran 1926, s. 2-3.

(--), "Abdülkerim'in teslimi", YKM, Y. 3, S. 15, 15 Haziran 1926, s. 3.

(--), "Suikast münasebetiyle", YKM, Y. 3, S. 16, 1 Temmuz 1926, s. 1-2.

Resulzâde Mehmet Emin, "İhtilâlcî Sosyalizmin İflası IV", YKM, Y. 3, S. 16, 1 Temmuz 1926, s. 8-10.

(--), "İngiltere-Rusya Münasebatı", YKM, Y. 3, S. 16, 1 Temmuz 1926, s. 10-12.

(--), "İngiltere kızıyor!...", YKM, Y. 3, S. 17, 15 Temmuz 1926, s. 1-2.

(--), "İran ordusunda buhran", YKM, Y. 3, S. 17, 15 Temmuz 1926, s. 4-5.

Resulzâde, Mehmet Emin, "İhtilâlcî Sosyalizmin İflası V", YKM, Y. 3, S. 17, 15 Temmuz 1926, s. 9-12.

(--), "Kahrolmayan milliyet", YKM, Y. 3, S. 18, 1 Ağustos 1926, s. 1-3.

(--), "Dercinski'nin ölümü münasebetiyle", YKM, Y. 3, S. 18, 1 Ağustos 1926, s. 3-4.

(--), "Rusya'da Vaziyet", YKM, Y. 3, S. 19, 15 Ağustos 1926, s. 1-4.

(--), "Siyâsî Vaziyet karşısında Kafkaslıların Vaziyeti", YKM, Y. 3, S. 19, 15 Ağustos 1926, s. 4-5.

(--), "Sovyet matbuatında Azerbaycan meselesi", YKM, Y. 3, S. 19, 15 Ağustos 1926, s. 11-13.

(--), "Rusya buhranı nasıl halledilecek", YKM, Y. 3, S. 20, 1 Eylül 1926, s. 1-2.

(--), "15 Eylül", YKM, Y. 3, S. 21, 17 Eylül 1926, s. 1.

(--), "Ukrayna ittihadında iftirak", YKM, Y. 3, S. 21, 17 Eylül 1926, s. 6-7.

(--), "Şayan-ı Dikkat bir münakaşa", YKM, Y. 3, S. 21, 17 Eylül 1926, s. 13-14.

(--), "Dördüncü yıl", YKM, Y. 4, S. 1, 1 Ekim 1926, s. 1-2.

(--), "Rusya'da holiganlık", YKM, Y. 4, S. 1, 1 Ekim 1926, s. 8-9.

(--), "Mücâdele Alevleniyor", YKM, Y. 4, S. 2, 18 Ekim 1926, s. 1-3.

(--), "Milliyetçilik dini", YKM, Y. 4, S. 2, 18 Ekim 1926, s. 7-9.

(--), "Rezalet bu kadar olur", YKM, Y. 4, S. 2, 18 Ekim 1926, s. 11-12.

(--), "Muhalifler Mağlup, muhalefet baki", YKM, Y. 4, S. 3, 2 Kasım 1926, s. 1-2.

(--), "Onbeşinci Konferans", YKM, Y. 4, S. 4, 18 Kasım 1926, s. 1-3.

(--), "Sovyet sanayi ne halde?", YKM, Y. 4, S. 4, 18 Kasım 1926, s. 4-5.

(--), "Tarihte iki hadise", YKM, Y. 4, S. 5-6, 16 Aralık 1926, s. 1-2.

M. E., "Türk harsı tehlikede", YKM, Y. 4, S. 5-6, 16 Aralık 1926, s. 2-4.

Resulzâde Mehmet Emin, "Milliyet mebdeinin Avrupa'ya galebesi", YKM, Y. 4, S. 5-6, 16 Aralık 1926, s. 6-8.

(--), "Karsyin'in ölümü", YKM, Y. 4, S. 5-6, 16 Aralık 1926, s. 16-17.

(--), "Komünist Fırkasındaki çekişmeler", YKM, Y. 4, S. 7, 3 Ocak 1926 (7), s. 1-3.

Resulzâde Mehmet Emin, *Rusya'da Siyâsi Vaziyet*, İstanbul 1927.

M., "İstanbul ve Boğazlar", YKM, Y. 4, S. 7, 3 Ocak 1926(7), s. 3-6.

(--), "Rusya Mahbuslarında", YKM, Y. 4, S. 7, 3 Ocak 1926(7), s. 12-13.

(--), "Bakû nümayişinin manası", Y. 4, S. 8-9, 1 Şubat 1926(7), a. 1-3.

(--), "Türk harsı ve milliyetçiliği aleyhinde bir nümayiş", YKM, Y. 4, S. 8-9, 1 Şubat 1926(7), s. 8-10.

(--), "Darbeli Mesele", YKM, Y. 4, S. 10, 17 Şubat 1927, s. 1-2.

Mim, "Moskova'da telaş", YKM, Y. 4, S. 10, 17 Şubat 1927, s. 4-5.

(--), "İngiltere-Rusya münasebatı", YKM, Y. 4, S. 10, 17 Şubat 1927, s. 6-7.

Resulzâde Mehmet Emin, "Milliyet mebdeinin Avrupa'da galebesi", YKM, Y. 4, S. 10, 17 Şubat 1927, s. 10-11.

(--), "Rus-İngiliz düellosu", YKM, Y. 4, S. 11-12, 18 Mart 1927, s. 1-3.

(--), "Ukrayna İstiklâl arafesinde", YKM, Y. 4, S. 11-12, 18 Mart 1927, s. 3-5.

Resulzâde Mehmet Emin, "Milliyet mebdeinin Avrupa'da galebesi", YKM, Y. 4, S. 11-12, 18 Mart 1927, s. 12-15.

(--), "İngiliz notasından sonra", YKM, Y. 4, S. 13, 1 Nisan 1927, s. 1-2.

M. E., "Bir ideoloji Bahsi", YKM, Y. 4, S. 13, 1 Nisan 1927, s. 5-6.

Resulzâde Mehmet Emin, "Milliyet mebdeinin Avrupa'da galebesi", YKM, Y. 4, S. 13, 1 Nisan 1927, s. 8-10.

(--), Çin hadiselerinin inkişafı", YKM, Y. 4, S. 14, 16 Nisan 1927, s. 1-2.

(--), "5. Azerbaycan Sovyetler Kongresinde Musa Bekof'un raporu", YKM, Y. 4, S. 14, 16 Nisan 1927, s. 4-6.

(--), "Kara bir yıldönümü", YKM, Y. 4, S. 15, 27 Nisan 1927, s. 1.

Resulzâde Mehmet Emin, "Büyük facia", YKM, Y. 4, S. 15, 27 Nisan 1927, s. 2-3.

(--), "Komünist manevrası", YKM, Y. 4, S. 16, 15 Mayıs 1927, s. 1-2.

Resulzâde Mehmet Emin, "Ocak yasınının tadili", YKM, Y. 4, S. 16, 15 Mayıs 1927, s. 3-5.

M. E., "Milliyet meselesinin muhtelif tarz-ı ruiyeti", YKM, Y. 4, S. 16, 15 Mayıs 1927, s. 5-7.

(--), "Dokuzuncu yıl dönümü", YKM, Y. 4, S. 17, 28 Mayıs 1927, s. 1-2.

Resulzâde Mehmet Emin, "Millet mefhumu ve İstiklâl", YKM, Y. 4, S. 17, 28 Mayıs 1927, s. 2-4.

(--), "Vatan'a matem, hainlere bayram", YKM, Y. 4, S. 17, 28 Mayıs 1927, s. 19-20.

(--), "Rusya çıkmazda", YKM, Y. 4, S. 18, 18 Haziran 1927, s. 1-3.

Resulzâde Mehmet Emin, "Selam Türkistan'a", YKM, Y. 4, S. 18, 18 Haziran 1927, s. 3-4.

(--), "Sovyetlerin tecridi", YKM, Y. 4, S. 19, 1 Temmuz 1927, s. 1-2.

(--), "Askeri komünizme doğru", YKM, Y. 4, S. 20, 15 Temmuz 1927, s. 1-3.

(--), "Bağışmalara havlamaların manası", YKM, Y. 4, S. 21, 31 Temmuz 1927, s. 1-3.

(--), "Sürülen milliyetperverler", YKM, Y. 4, S. 21, 31 Temmuz 1927, s. 3-4.

Mim, "Anne gördüm", YKM, Y. 4, S. 21, 31 Temmuz 1927, s. 15-16.

(--), "Rusluk endişesi ile", YKM, Y. 4, S. 22, 18 Ağustos 1927, s. 1-3.

(--), "Rusya - Fransa münasebatı", YKM, Y. 4, S. 22, 18 Ağustos 1927, s. 8-9.

(--), "Komünist Fırka'sındaki çekişme", YKM, Y. 4, S. 23, 1 Eylül 1927, s. 1-3.

(--), "15 Eylül münasebetiyle", YKM, Y. 4, S. 24, 15 Eylül 1927, s. 1-2.

(--), "Beşinci yıl başlangıcında", YKM, Y. 5, S. 1, 1 Ekim 1927, s. 1-3.

(--), "Şayan-ı dikkat iki hadise", YKM, Y. 5, S. 1, 1 Ekim 1927, s. 9-10.

Resulzâde Mehmet Emin, *İhtilalci Sosyalizmin İflası ve Demokrasinin Geleceği*, İstanbul, 1928.

Resulzâde Mehmet Emin, "Kafkasya Türkleri", *Türk Yılı*, (Toplayıcı, Yusuf Akçura), İstanbul, 1928, s. 474-552.

Resulzâde Mehmet Emin, "Milliyet meselesinde Bolşevik nazariyatı ve ameliyatı", *Milliyet ve Bolşevizm* (Makaleler mecmuası), İstanbul, 1928, s. 3-27.

Resulzâde Mehmet Emin, "Bolşeviklerin Şark Siyaseti", *Milliyet ve Bolşevizm* (Makaleler mecmuası), İstanbul, 1928, s. 28-47.

Resulzâde Mehmet Emin, "Tuttuğumuz yol", *Azeri Türk Mecmuası* (ATM), Y. 1, S. 1, 1 Şubat 1928, s. 1-2.

Resulzâde Mehmet Emin, "Demokrasinin geleceği", ATM, Y. 1, S. 1, 1 Şubat 1928, s. 3-6.

M. E., "Azerbaycan'ın ehemmiyeti", ATM, Y. 1, S. 1, 1 Şubat 1928, s. 7-8.

Resulzâde Mehmet Emin, "Milli harsa karşı Bolşevik seferi", ATM, Y. 1, S. 2, 15 Şubat 1928, s. 1-4.

Resulzâde Mehmet Emin, "Demokrasinin geleceği", ATM, Y. 1, S. 2, 15 Şubat 1928, s. 7-9.

Resulzâde Mehmet Emin, "Rusya'da vaziyet", ATM, Y. 1, S. 3, 1 Mart 1928, s. 1-4.

Resulzâde Mehmet Emin, "Demokrasinin geleceği", ATM, Y. 1, S. 3, 1 Mart 1928, s. 6-10.

Resulzâde Mehmet Emin, "Demokrasinin geleceği", ATM, Y. 1, S. 4, 15 Mart 1928, s. 2-4.

Resulzâde Mehmet Emin, "Avrupa Mektupları I: Rusya'da milliyet meselesi", ATM, Y. 1, S. 6, 15 Nisan 1928, s. 3-5.

Resulzâde Mehmet Emin, "Büyük yalan", ATM, 1, S. 7, 27 Nisan 1928, s. 1-2.

Resulzâde Mehmet Emin, "Avrupa Mektupları 2: Rusların endişesi", ATM, Y. 1, S. 7, 27 Nisan 1928, s. 7-9.

Resulzâde Mehmet Emin, "Avrupa Mektupları 3: Fransa seçkileri", ATM, Y. 1, S. 8, 15 Mayıs 1928, s. 4-8.

Resulzâde Mehmet Emin, "On senelik azm ve cehd", ATM, Y. 1, S.9, 28 Mayıs 1928, s. 2-6.

Resulzâde Mehmet Emin, "Avrupa mektupları 4: Almanya seçkileri", ATM, Y. 1, S. 11, 1 Temmuz 1928, s. 3-7.

Resulzâde Mehmet Emin, "Salofki'deki sürgünlerimiz", ATM, Y. 1, S. 12, 15 Temmuz 1928, s. 4-5.

Resulzâde Mehmet Emin, "Harf inkılabı muvacehesinde", ATM, Y. 1, S. 18, 15 Teşrin-i evvel 1928, s. 1-3.

Resulzâde Mehmet Emin, "Beynelmilel Şark bayramı", ATM, Y. 1, S. 19, 1 Teşrin-i sani 1928, s. 1-2.

Resulzâde Mehmet Emin, "Onbirinci senede", ATM, Y. 1, S. 20, 15 Teşrin-i sani 1928, s. 1-3.

M.E., "Bir beyanname münasebetiyle", ATM, Y. 1, S. 20, 15 Teşrin-i sani 1928, s. 3-4.

Resulzâde Mehmet Emin, "Emektaş hakkında", ATM, Y. 1, S. 20, 15 Teşrin-i sani 1928, s. 7-8.

(--), "Çehremiz", *Odlu Yurt Mecmuası* (OYM), Y. 1, S. 1, Mart 1929, s. 1-5.

M. E. Resulzâde, "Efganistan faciası", OYM, Y. 1, S. 1, Mart 1929, s. 5-8.

(--), "Bolşevik Fırka'sında grup kavgaları", OYM, Y. 1, S. 2, Nisan 1929, s. 41-44.

M. E. Resulzâde, "Milliyet Meselesinin tezahürlerinde", OYM, Y. 1, S. 2, Nisan 1929, s. 46-50.

M. Emin, "Abdin Mir Kasım", OYM, Y. 1, S. 2, s. 60.

M.E. Resulzâde, "Öğreten bir musibet", OYM, Y. 1, S. 3, 27 Nisan 1929, s. 83-84.

M. Emin, "Yusufbeyli Nesip Bey", OYM, Y. 1, S. 3 27 Nisan 1929, s. 110-112 Keza, OYM, S. 27.

M. E., "İbrahim Yusuf", OYM, Y. 1, S. 3, 27 Nisan 1929 s. 112.

M. E. Resulzâde, "Bugünün ilhamı", OYM, Y. 1, S. 4, 28 Mayıs 1929, s. 118-121.

(--), "Siyâsî sistemlerin yer değiştirmesi", OYM, Y. 1, S. 5 Temmuz 1929, s. 169-172.

(--), "Mc Donald'ın Rus siyaseti", OYM, Y. 1, S. 5, Temmuz 1929, s. 172-173.

M. E. Resul-zâde, "Temmuz hadisesi münasebetiyle", OYM, Y. 1, S. 6 Ağustos 1929, s. 222-226.

(--), "Çin-Rus ihtilafı", OYM, Y. 1, S. 6, Ağustos 1929, s. 231-233.

(--), "Lahey hadisesi", OYM, Y. 1, S. 7, Eylül 1929, s. 262-264.

(--), "kızıl gün", OYM, Y. 1, S. 7, Eylül 1929, s. 279-281.

(--), "Kafkasya Birliği", OYM, Y. 1, S. 8, Birinci teşrin 1929, s. 293-295.

M.E. Resulzâde, "Geçmiş olsun", OYM, Y. 1, S. 8, Birinci Teşrin 1929, s. 19297.

(--), "Gemi batıyor fareler kaçıyor!...", OYM, Y. 1, S. 9, İkinci teşrin 1929, s. 337-340.

M.E. Resul-zâde, "Nadir Han'ın zaferi", OYM, Y. 1, S. 9, İkinci teşrin 1929, s. 340-342.

(--), "Paris'te Bolşevik komedisi", OYM, Y. 1, S. 9, İkinci teşrin 1929, s. 344-351.

(--), "İngiliz filusunun ziyareti", OYM, Y. 1, S. 9, İkinci teşrin 1929, s. 354-357.

(--), "Şayan-ı dikkat bir safhada", OYM, Y. 1, S. 10, Birinci kanun 1929, s. 385-388.

M.E. Resul-zâde, "Rusya köleliğinde", OYM, Y. 1, S. 10, Birinci Kanun 1929, s. 389-395.

(--), "Besedovski neler söylüyor", OYM, Y. 1, S. 10, Birinci kanun 1929, s. 401-412.

M. E. Resul-zâde, "Ne köbre ne de malzeme", OYM, Y. 1, S. 11, İkinci kanun 1930, s. 434-438.

(--), "Sovyet Rusya buhranı", OYM, Y. 1, S. 11, İkinci kanun 1930, s. 457-459.

(--), "Azerbaycan'ın sesi", OYM, Y. 1 S. 12, Şubat 1930, s. 481-483.

(--), "Buhran içerisinde bocalayan komünist rejim", OYM, Y. 2, S. 13, Mart 1930, s. 1-4.

(--), "Hacı Ağa Nuri", OYM, Y. 2, S. 12, Mart 1930, s. 4-6.

M. E. Resul-zâde, "Namakamlardan biri", OYM, Y. 2, S. 13, Mart 1930, s. 6-7.

(--), "Muzır mutahassıslar", OYM, Y. 2, S. 13, Mart 1930, s. 25-27.

(--), "27 Nisan (1920-1930)", OYM, Y. 2, S. 14, 27 Nisan 1930, s. 50-51.

(--), "İstiklâl kurbanlarından Alizâde Kerim Bey", OYM, Y. 2, S. 14, 27 Nisan 1930, s. 74.

(--), "İktisadi cephe", OYM, Y. 2, S. 15, Mayıs 1930, s. 121-122.

(--), "Rıza Bey", OYM, Y. 2, S. 15, Mayıs 1930, s. 133.

(--), "Çekist Agabekof", OYM, Y. 2, S. 19, Ağustos 1930, s. 296-301.

(--), "Rus ajanları faaliyette", OYM, Y. 2, S. 19, Ağustos 1930, s. 310-312.

M. Emin, "Açılan parlamenterizm devri", OYM, Y. 2, S. 20, Eylül 1930, s. 330-332.

M. E. Resul-zâde, "Kafkasya birliği şiarı altında", OYM, Y. 2, S. 20, Eylül 1930, s. 332-340.

(--), "Rusya'da son hadiseler", OYM, Y. 2, S. 23, Birinci kanun 1930, s. 443-447.

(--), "Resulzâde M. Emin Beyefendinin N. Ramişvili'nin mezarı başında söylediği nutuk", OYM, Y. 2, S. 24, İkinci kanun 1930 (1), s. 474-475. keza, *Bildiriş Haftalık siyâsi gazete*, Y. 1, N. 23, İkinci kanun 1931.

M. E. Resulzâde, "Tarihçiye karşı siyâsi" *Bildiriş*, Y. 1, N. 25, 22 İkinci Kanun 1931, Keza, OYM, Y. 2, S. 25, Şubat 1931, s. 489-492.

M. E. Resul-zâde, "Bugünkü matematin acısı", OYM, Y. 3, S. 27, 27 Nisan 1931.

M. E. Resul-zâde, "Mayıs gğnleri", OYM, Y. 3, S. 28, 28 Mayıs 1931, s. 66-69.

M. E. Resul-zâde, "Halk Fırkası'nın programı", OYM, Y. 3, S. 29, Haziran 1931, s. 97-102.

M. E. Resul-zâde, *Şefibeycilik*, 71 s. Yyy., 1934.

M.E. Resulzâde, "Milli Azerbaycan hareketinin karakteri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C. 3, S. 29, 28 Mayıs 1934, s. 163-166.

Mehmet Emin Resulzâde, "Azerbaycan", *İslam - Türk Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1941, s. 702-703.

Resulzâde Mehmet Emin, "Azerbaycan lehçe", *İslam Türk Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1941, s. 746-749.

Resulzâde Mehmet Emin, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*, Ankara 1949.

M. E. Resulzâde, "Dr. Abdülkadir Karahan, Fuzuli, muhiti ve şahsiyeti", *Belleten*, C. XIII, S. 52, Ekim 1949, s. 845-848.

Resulzâde Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1951.

Resulzâde Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Ankara, 1951.

Resulzâde Mehmet Emin, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Ankara, 1951.

Mehmet Emin Resulzâde, "Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında umumi malumat", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 1 Nisan 1952, s. 4-7.

Mehmet Emin Resulzâde, "Nizami'de Türklük", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 2, 1 Mayıs 1952, s. 3-6+13.

M. Emin Resulzâde, "Doğu İslam medeniyetinde Azerbaycan'ın Rolü", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 3, 1 Haziran 1952 s. 3-5. (Nizami adlı eserinin mukaddimesinden)

M. E. Resulzâde, (Çev), "İhtiyar kadın ile Sultan Sen- cer", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 3, 1 Haziran 1952, s. 8-9. (Nizami'nin Mahzen'ül Esrar adlı eserinden)

M. Emin, "Azerbaycan Matbuatının Piri", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 4, 1 Temmuz 1952, s. 2-3.

M. Emin Resulzâde, "Doğu İslam Medenîyetinde Azerbaycan'ın rolü II", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 4, 1 Temmuz 1952, s. 9-10.

M. E. Resulzâde, "Şekilce de muhtevaca da Ruslaştırma", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 5, 1 Ağustos 1952, s. 2-5;

M. E. Resulzâde, "Dede Korkut destanları", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 6, 1 Eylül 1952, s. 2-5 (Kitabiyat).

M. Emin Resulzâde, "Büyük kompozitör Hacibeyli Üzeyir", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 8, 1 Kasım 1952, s. 8-9.

Mehmet Emin Resulzâde, "Millî Azerbaycan Şurasının hitabı", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 8, Kasım 1952, s. 22-23. (29 Kasım 1918 tarihli Bakû'de yayınlanan Azerbaycan Gazetesinden).

Mehmet Emin, "Çekil bir yâne sâkitleş", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 10, Ocak 1953, s. 9. (Füyuzat, S. 30, 19 Ekim 1907'den).

M. Emin Resulzâde, "Millî Tesanüt", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 1, S. 12, 1 Mart 1953, s. 2-5.

M. Emin, "Azerbaycan'da mimari anıtlar", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 17, Ağustos 1953, s. 6-7.

M.E.R, "Dede Korkut Oğuznameleri", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 19, Ekim 1953, s. 26-27.

Mehmet Emin Resulzâde, "Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 19, Ekim 1953, s. 4-8.

Mehmet Emin Resulzâde, "Kurtulan Şark'ın sembolü", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 20-21, Kasım-Aralık 1953, s. 2-3.

Mehmet Emin Resulzâde, "Cevat Han'ın şahadetinin 150. yıl dönümü", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 22-23, Ocak-Şubat 1954, s. 36-37.

M. E. Resulzâde, "Şirvanlı Hakami", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C.4, S. 37, Şubat 1954, s. 2-10.

Mehmet Emin Resulzâde, "Nevruz Bayramı", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 2, S. 24, Mart 1954, s. 5-7.

Mehmet Emin Resulzâde, "Azerbaycan Davası", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 26-27, Mayıs-Haziran 1954, s. 3-6.

Mehmet Emin Resulzâde, "Ayaz İshaki merhum için", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 28-29, Temmuz-Ağustos 1954, s. 6-9.

M. Emin Resulzâde, "Azerbaycan mimari anıtları", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 32, Kasım 1954, s. 9-13.

M.E.R, "İdealistler, Oportünistler, Bozguncular", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 33, Aralık 1954, s. 3.

Mehmet Emin, "Azerbaycan mimari anıtları II", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 33, Aralık 1954, s. 7-10.

M. Emin Resulzâde, "Fethali'nin katli münasebetiyle söylediği nutuk", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 33, Aralık 1954, s. 11.

M. E. Resulzâde, "Şirvanlı Hakani", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 3, S. 33, Aralık 1954, s. 19-21.

Mehmet Emin Resulzâde, "Edebi Bir Risale", *Türk Yurdu*, S. 240, Ocak 1955, s. 526-530.

M. E. Resulzâde, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin büyük devletler tarafından tanınması", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 34-35, Ocak-Şubat 1955, s. 2-4.

M. E. Resulzâde, "Mirza Fethali Ahundzâde", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 34-35, Ocak-Şubat 1955, s. 14-16.

M. Emin Resulzâde, "Azerbaycan mimari anıtları III", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 34-35, Ocak-Şubat 1955, s. 21-25.

M. E. Resulzâde, "Rical-i Azerbaycan Der Asr-i meşru-tiyet", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 34-35, Ocak-Şubat 1955, s. 33-35.

Mehmet Emin Resulzâde, "Edebi bir risale II", *Türk Yurdu*, S. 241, Şubat 1955, s. 607-613.

M. Emin Resulzâde, "Mayıs duyguları", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 36, Mart 1955, s. 2.

Mehmet Emin Resulzâde, "Edebi bir hadise", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 4, S. 42-43, Eylül-Ekim 1955, s. 2-5.

Mehmet Emin Resulzâde, "Arkadaşım Ayaz", *Millî Mücahit ve Millî Edip*, İstanbul, 1955, s. 29-32.

M. E. Resulzâde, "Ne büyük bayram", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 7, S. 74-75, Mayıs-Haziran 1958, s. 7-8. (Azerbaycan Gazetesi, 28 Mayıs 1919'dan)

Mehmet Emin Resulzâde, "İman Günü", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 7, S. 74-75, Mayıs-Haziran 1958, s. 34-35. (İstiklâl Gazetesi, 28 Mayıs 1932'den)

Mehmet Emin Resulzâde, "Kardeş Türkiye Başın Sağ olsun", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 1, S. 7-8, Ekim-Kasım 1966, s. 15-19.

M. Emin Resulzâde, "Sovyetler kan ve vahşet", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 1, S. 12, Mart 1967, s. 11-12.

M. Emin Resulzâde, "Hürriyet Meydanı", (Yadımda kalanlardan), *Türk Birliği Dergisi*, Y. 2, S. 13, Nisan 1967, s. 36-39.

Mehmet Emin Resulzâde, "Azerbaycan Hareketinde Topçubaşı Alimerdan Beyin Yeri", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 2, S. 16, Temmuz 1967, s. 33-35.

M. Emin Resulzâde, "Yusuf Akçora", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 2, S. 17, Ağustos 1967, s. 38-39.

M. Emin Resulzâde, "Kara Gün Münasebetiyle" *Türk Birliği Dergisi*, Y. 2, S. 18, Eylül 1967, s. 36-39.

M. Emin Resulzâde, "Yeni Türkiye'nin zaferi", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 2, S. 20-21, Kasım-Aralık 1967, s. 57-58.

M. Emin Resulzâde, "Azerbaycan'da Rus koloni siyaseti", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 2, S. 21, Aralık 1967, s. 11-38.

M. Emin Resulzâde, "Komünizme karşı milletlerarası mücadele", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 3, S. 22-23, Ocak-Şubat 1968, s. 43-46.

M. E. Resulzâde, "Kara günün yıldönümü münasebetiyle", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 3, S. 24-25, Mart-Nisan 1968, s. 61-64.

M. Emin Resul-zâde, "28 Mayıs 1918", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 3, S. 26, Mayıs 1968, s. 17-19.

Mehmet Emin Resul-zâde, "Korkudan ıslahat", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 3, S. 28, Temmuz 1968, s. 13-16.

M. E. Resul-zâde, "Lehistan Müslümanları", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 3, S. 30, Eylül 1968, s. 26-29.

M. Emin Resulzâde, "Ali Merdan Bey'in Mezarı başında söylediği nutuk", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 4, S. 37-38, Nisan-Mayıs 1969, s. 29-32.

Mehmet Emin Resulzâde, "Azerbaycan İstiklâlinin İlanı", *Türk Birliği Dergisi*, Y. 5, S. 50-51, Mayıs-Haziran 1970, s. 45-47.

M. Emin Resulzâde, "20. yıl dönümü", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 27, S. 226, Nisan-Mayıs-Haziran 197 s. 6-8. (İlham Kaynağı dergisi, S. 1, Mayıs 1938 den)

M. Emin Resulzâde, "Büyük Yalan", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 27, S. 227, Temmuz-Ağustos-Eylül 1978, s. 5-7.

Mehmet Emin Resulzâde, "Kurtulan Şark'ın sembolü", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 30, S. 235, Ocak-Şubat-Mart 1981, s. 11-12.

M. Emin Resulzâde, "Demokrasi ve Sovyetler", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 33, S. 248, Nisan-Mayıs-Haziran 1984, s. 7-9.

M. Emin Resulzâde, "Millî Mücadelede Sosyal Şiarlar", *Azerbaycan Dergisi*, Y. 33, S. 249, Temmuz-Ağustos-Eylül 1984, s. 8-14. (Millî Azerbaycan Müsavat Halk Partisi Bülteni, Kasım 1937'den)

Mehmet Emin Resulzâde, “ *Milli Tesaniüt*, Ankara, 1978.

Mehmet Emin Resulzâde, “Ana Hatlarıyla İstiklâlinden günümüze kadar Çağdaş Azerbaycan Tarihi I”, (yayına haz. Muhittin Nalbantoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 49, Ocak 1991, s. 26-29.

Mehmet Emin Resulzâde, “Ana Hatlarıyla İstiklâlinden günümüze kadar Çağdaş Azerbaycan Tarihi II”, (yayına haz. Muhittin Nalbantoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 50, Şubat 1991, s. 52-54.

Mehmet Emin Resulzâde, “Ana Hatlarıyla İstiklâlinden günümüze kadar Çağdaş Azerbaycan Tarihi III”, (yayına haz. Muhittin Nalbantoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 51, Mart 1991, s. 31-33.

Mehmet Emin Resulzâde, “Ana Hatlarıyla İstiklâlinden günümüze kadar Çağdaş Azerbaycan Tarihi IV”, (yayına haz. Muhittin Nalbantoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 52, Nisan 1991, s. 43-45.

Mehmet Emin Resulzâde, “Ana Hatlarıyla İstiklâlinden günümüze kadar Çağdaş Azerbaycan Tarihi V”, (yayına haz. Muhittin Nalbantoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 53, Mayıs 1991, s. 23-26.

Mehmet Emin Resulzâde, “Ana Hatlarıyla İstiklâlinden günümüze kadar Çağdaş Azerbaycan Tarihi VI”, (yayına haz. Muhittin Nalbantoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 54, Haziran 1991, s. 29-33.

Resulzâde'nin Özel Evraki

Bu bölümde Mehmet Emin Resulzâde'nin özel evrakının bir kısmının listesini vereceğiz.²⁷⁷ Elde ettiğimiz beş dosya içinde iki özel defter ile Türkçe, Rusça, İngilizce mektuplar ve aldığı cevaplar, çok özel notlar ve ilmî çalışma müsveddeleri vardır. Ayrıca bu dosyalara daha sonra karıştığı muhakkak olan başta Azerbaycan Kültür Derneği ve Abdulvahap Yurtsever'e ait bazı mektuplar da mevcuttur.

Defterlerden birincisi 197 sahife ve 16 x 10 cm boyutlarındadır. Burada baştan itibaren sayfaların büyük çoğunluğunu, Resulzâde sevdiği şairlerin (Nizami, Firdevsi, Kadı Burhaneddin, Ahmet Cevat, Samet Vurgun, Fuzuli, Ferit Kam, Hatai, Celaleddin-i Rumi, Kul Mustafa, Arif Erdebilî, Muhammed İkbâl ve Mirza Fethali) şiirlerinden örnekler görülmektedir. Bunların dışında özel notlar (s. 8-28, 38, 81, 143, 159) ile, hayatının son döneminde Ankara Millî Kütüphane de kaleme aldığı bilinen, ancak şu ana kadar gerek Türkiye'de, gerekse Azerbaycan'da Resulzâde ile ilgili olarak yapılan araştırmalar da henüz bulunamadığı belirtilen, “Azerbaycan Bibliyografyası” adlı çalışması (s. 88-142) yer almaktadır. Ayrıca bu deftere değişik konulardaki düşüncelerini de zaman zaman kaydetmiştir. Defter, Arap, Latin ve Kril alfabeleri ile kaleme alınmıştır.

²⁷⁷ Mektup ve defterleri ihtiva eden dosyalar Prof. Dr. Fikret Türkmen'in arşivinde bulunmaktadır. Bu evrakı kullanmamıza izin veren Türkmen'e teşekkür ederim.

İkinci defter ise, 19.5 x 13 cm ebatındadır. Türkiye'deki şairlerden seçtiği şiirlerden meydana gelmiştir. Burada toplam 34 şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerin yazarları ise, Namık Kemal, Mehmet Emin Yurdakul, İhsan Raif, Aka Gündüz, Hüseyin Suad, Osman Fahri, İsmail Neşat, Mustafa Namık, Faik Ali, Celal Sahir, Ahmed Vefa, Süleyman Nesip, Tahsin Nahid, ve Tevfik Fikret'tir. Bu defter de yayınlanmamıştır.

Diğer dosyalarda ise kendisine gelen ve yazdığı mektuplar ile yine kendisine ait diğer çalışmaları içine almaktadır. Biz burada üç dosyayı ayrı ayrı ele almak yerine birlikte ele alıp, tarih sırasına göre bir tasnifini yapacağız.

Jaeschke'nin 14.12.35 tarihli Türkçe mektubu. Kime yazıldığı ismen ifade edilmemektedir. Jaeschke, burada kendisine gönderilen *Bakû Yollarında* adlı kitap ile Cumhuriyet gazetelerine teşekkür etmektedir.

A. Şeyh el İslam'ın Paris 15.2.49 tarihli mektubu. Mehmet Emin Beyin 4.2.49 tarihli mektubuna Türkçe verilen karşılıktır. Burada, muhaceretteki Azerbaycanlıların sıkıntılarından bahsedilmektedir.

A. Şeyh ül İslam'ın Paris 2.4.949 tarihli Türkçe mektubudur. Emin bey'in 20.3.49 tarihine mektubuna cevap olup, Azerbaycan'ın maddi ve manevi sıkıntılarından bahsedilmektedir.

A. Şeyh ül İslam'ın Paris 28.11.50 tarihli Türkçe mektubudur. Resulzâde'nin daha önce yazdığı bir mektuba cevap olup, burada Resulzâde'ye yanlış bilgiler verildiğini, kendisinin gelip açıklamalarda bulunacağı ifade edilmektedir.

München, 17.3. 1951 tarihinde Arap harfleri ile yazılan bu mektupta, Avrupadaki yayınlar, Azerbaycanlılar, Amerika'daki vaziyet, Azeri Milliyetçiler Derneği, ABN meselesi, Kafkasyalılar arasındaki görüşmeler gibi konularda Resulzâde'ye bilgi verilmektedir.

17.5.1951 tarihli Türkçe mektupta, Resulzâde'ye Nizami adlı kitabı için teşekkür edilmektedir. Buradaki imzayı ise tespit edemedik.

Paris'ten 16.9.1951 tarihinde Türkçe olarak yazılan mektubu Şeyh el İslam kaleme almıştır. Burada, dargınlıklar, Kafkasya, Gürcüler, Ermeniler ve benzeri meselelere temas edilmektedir.

A. Şeyh ül İslam'ın Paris 16.9.51 tarihli mektup Rusça yazılmıştır.

München 19.9.1951 tarihinde Yusuf (Kahramanoğlu?)'nun Arap alfabesi ile yazdığı bir mektup. Kafkasya meselesi ve Azerbaycanlılar hakkında bilgi vermektedir.

26.10.51 tarihinde Türkçe yazılmıştır. Bu mektup Resulzadenin 23.10.51 tarihli mektubuna cevaptır. Burada Avrupadaki görüşmelere dair bilgi verilmektedir.

München, 23 Ekim 1951 tarihinde Amerikan Hürriyet Komitesi tarafından Resulzâde'ye İngilizce yazılmış bir mektuptur.

A. Şeyh ül İslam'ın Paris, 26.10.51 tarihinde Resulzâde'ye Rusça yazdığı bir mektuptur.

7 Kasım 1951 tarihinde İngilizce yazılmıştır. Resulzâde ile görüşen ve kendisinden bilgi alan şahsın teşekkür mektubu olup, imza okunamamıştır.

8 Kasım 1951 tarihinde İngilizce yazılmıştır. Mektubu Uluslararası ilişkiler profesörü Philip E. Moseley kaleme almıştır.

A. Şeyh ül İslam'ın Paris 8.11.51 tarihli mektubudur. Mektupta Ceyhun Bey, Akber İsmail ve kendisinin Azerbaycan adına yaptıkları görüşmeler hakkında bilgi vermektedir.

Ankara, 9 Kasım 1951 tarihli mektup Resulzâde tarafından München'deki Isaac Don Levin'e İngilizce yazılmıştır.

26.1.1952 tarihli mektup Türkçe yazılmıştır. Emin Bey'in 14.1.52 tarihli mektubuna Yusuf Kahramanoğlu'nun cevabıdır. Çeşitli konular yanında Amerikalıların Kafkasya Komitesine yardımı üzerinde durulmaktadır.

21 Şubat 1952 tarihli İngilizce mektup, Kolombia Üniversitesi Rusya Enstitüsü Profesörlerinden Philip E. Moseley tarafından Resulzâde'ye yazılmıştır.

Ankara, 28.2.1952 tarihli İngilizce mektup, Resulzâde tarafından Pan-Amerikan Ukraynalılar Konferansından Dr. V. Shandor'a yazılmıştır.

Ankara, 28 Şubat 1952 tarihli Almanca mektup, Resulzâde tarafından Dr. Ctibor Pokorney'e yazılmıştır.

19 Temmuz 1952 tarihli İngilizce mektup, Azerbaycan Milli Merkezi adına Başkan M. Emin Resulzâde ve Sekreter Kerim Oder'in imzaları ile New York'da bulunan Dr. Hacıoğlu İsmailzâde'ye yazılmıştır.

18 Eylül 1952 tarihli mektup, Philip E. Moseley tarafından, Mehmet Emin Resulzâde'ye yazılmıştır.

Ankara 4.X.1952 tarihli Türkçe mektup, M. Emin Resulzâde tarafından Ali Bey'e yazılmıştır. Şimali Kafkasya Milli Komitesinin Kafkasya konferansı davetine verilen cevap ve meseleler hakkındaki düşüncelerini ifade etmektedir.

Ankara, 4.10.1952 tarihli Türkçe mektup, Resulzâde tarafından Şimali Kafkasya Milli Komitesi başkanı A. Magoma'ya yazılmıştır.

7.XI.1952 tarihli Türkçe mektup, M. Emin Resulzâde tarafından Mirza balâ'ya Wisbaden'de alınan kararlar hakkında bilgi vermek için yazılmıştır.

9.4.1953 tarihli Türkçe mektup, Yusuf Kahramanoğlu tarafından Resulzâde'ye yazılmış olup, Azerbaycan meselesi hakkında bilgi vermektedir.

17 Mart 1953 tarihli mektup, Göçmenlerle İlişkiler Derneği adına B. E. Kuniholm tarafından Resylzâde'ye yazılmıştır.

20 Nisan 1953 tarihli İngilizce mektup, Amerika'da Göçmenler Derneği Başkanı Eric Kuniholm tarafından Resulzâde'ye yazılmış cevabi bir mektuptur.

26 Mayıs 1953 tarihli İngilizce mektup, Lite İnternationalin editörü Joan Felix'in M. E. Resulzâde'ye Stalin ile ilgili hatıralarından oluşan kitabı ile alakalıdır.

9 Haziran 1953 tarihli İngilizce mektup, E.P.S. Lewin ve Partners yazarlar ve yayıncılar acentesinden Resulzâde'ye yazılmıştır.

24 Temmuz 1953 tarihli Ankara'dan İngilizce olarak, William H. Chamberlain tarafından Resulzâde'ye yazılmıştır.

19.11.1953 tarihinde İstanbul'dan Resulzâde'ye, a. Gönderdiği para; b. Mahkemede şahitlik yapması için yazılmıştır.

20.7.1995 tarihli Türkçe mektup, Yusuf (Kahramanoğlu) tarafından Resulzâde'ye yazılmıştır. Paris blokunun kurmayı düşündüğü merkeze katılıp katılmamak hususunda Resulzâde'nin fikri sorulmaktadır.

18.11.1954 tarihli Türkçe mektup, Hamdullah Suphi Bey'e yazılmıştır. Türk Yurdu'nun İstanbul'a taşınması ve ilk sayısının gönderilmesine teşekkür ve dostluklarının nişanesi ile ilgilidir.

18.11.1954 tarihli mektup Osmanlıcadır. Kime yazıldığını tespit edemediğimiz bu mektupta dostluktan bahsedilmektedir.

24.1.1995 tarihinde Tahran'dan Türkçe yazılan mektup, Resulzâde'nin 16.12.1954 tarihli mektubuna Ajder Kurtulan, Adil Ahundzâde ve Ali Azerli'nin verdiği cevabi mektup ve

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaletine yazdıkları dilekçeleridir. Bu dilekçe de yıllardır, İran'da yaşayan Azerbaycanlıların Türk kültüründen uzak bulunmalarının önüne geçilmesini Maarif Vekaletinden istemektedirler.

Tarihsiz İngilizce yazılan bu mektupta Resulzâde'ye yazısının yayınlanamayacağına dair New York'daki Collier's şirketinin yazısıdır.

Tarihsiz, İngilizce bu mektupta da, Resulzâde'nin Stalin ile ilgili hatıralarını yayınlaması için Hotel Weylin Syth st and Machsonale şirketine yazdığı mektupur.

Sonuç

Mehmet Emin Resulzâde, sadece Azerbaycan'ın değil, Türk Dünyası'nın değerli evlatlarından biri olarak tarihe geçmiştir.

Bakû'de doğmasına rağmen Tahran ve İstanbul hayatında önemli dönemelerin olduğu merkezler olmuştur. 1908-1913 yıllarını geçirdiği bu iki merkez, Resulzâde'nin hayatındaki siyasî, edebî ve kültürel hareketliliğin zirve yılları olmuştur. İran'da katıldığı meşrutiyet hareketi, O'nda Cumhuriyetçilik düşüncesini, İstanbul'da karşılaştığı Trablusgarp ve Balkan Savaşı mağlubiyeti ise, Türkçülük düşüncesini abideleştirmiştir. Bu iki merkezde aldığı düşünceler onun ömür boyu savunduğu düşüncelerin başında gelmiştir.

İstanbul'dan döndüğü 1913 yılından itibaren ise, Resulzâde Türk milliyetçisi olmanın verdiği haz ile ve kısa bir süre sonra patlak veren Birinci Dünya Savaşı yıllarında siyasî ve edebî faaliyetleriyle hem, Türkçülük düşüncesinin Azerbaycan'da gelişmesi için çalışmış, hem de Azerbaycan İstiklâli için mücadele vermiştir. Nihayet, Rusya'da 1917 ihtilâli, Rus Çarlığının yıkılması ve Maveraya-yı Kafkasya Seym hükümetinin kurulmasıyla, Azadlık mücadelesinde büyük bir mesafe katedilmiştir.

Ancak, Seym hükümetinde Gürcülerin İstiklâllerini ilân etmeleri üzerine, Azerbaycan ve Ermenistan da İstiklâllerini ilân etmişlerdir. Yaklaşık iki yıl süren bu İstiklâl günleri

Azerbaycan'ın en mutlu günlerini teşkil etmiştir. Bu dönemde demokrasi kavramını en iyi uygulayan ülkelerden birisi de, Azerbaycan olmuştur. Çünkü bütün siyasi partilerin hükümete katılmaları sağlanmıştır.

Fakat bir gece Rus Çarlığı'nın yerini alan Bolşevikler Bakû'yü istila edince İstiklâl günleri bitmiş, Azerbaycan'da yine kan, yine gözyaşı akmaya başlamıştır.

Millî Azerbaycan Hükümeti Reisi Mehmet Emin Resulzâde de kısa bir süre sonra yakalanarak, Stalin tarafından Moskova'ya götürülmüştür. Moskova'da yaklaşık iki yıl kalan Resulzâde, buradan 1922 yılı sonlarına doğru kaçmayı başarmıştır. Fin körfezine ulaştıktan sonra, bir müddet Finlandiya'da kalmıştır. Daha sonra Almanya'ya oradan da Türkiye'ye ulaşmıştır.

Türkiye'ye geldikten sonra Resulzâde, ilk olarak dağılık bir halde bulunan Azerbaycanlıları bir araya toplama-ya .alışırken, bir yandan da, Millî Azerbaycan davası olan Azerbaycan'ın İstiklâli için mücadeleye başlamıştır. Bu mücadeleyi yazıları ve konferansları ile genç nesillere bıkmadan usanmadan yıllarca anlatmıştır.

Ancak 1930'lu yıllara doğru Resulzâde Türkiye dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Bu kez "Promete Derneği" etrafında yazılar yazdığı gibi, Almanya'da da "İstiklâl" ve "Kurtuluş" adında gazete ve dergi neşrederek mücadeleyi devam ettirmiştir. Bu dönemde bir müddet de Polonya'da yaşamıştır. Burada iken II. Dünya Savaşının çıkması üzerine, Resulzâde savaş boyunca Polonya, Romanya, Almanya gibi ülkelerde gerek dolaşarak, gerekse resmî görüşmeler için bulunmuştur.

Savaştan sonra 1947 yılında tekrar Türkiye'ye gelebilmiştir. Bu kez yine, gerek yayın, gerekse konferanslar yolu ile mücadeleye devam etmiştir. Ayrıca, Azerbaycan Kültür Derneği'nin kurulmasında önemli katkıları olmuştur. Kendisi de, derneğin fahri başkanlığı görevine getirilmiştir.

Bu çalışmamızda ele aldığımız düşünceleri ve Türkiye'de ki olaylara bakış bölümlerinde ise, Resulzâde'nin yazıları ışığında bunları tesbite çalıştık. Ele aldığımız alt başlıklarda görüleceği gibi, Resulzâde için asl olan Azerbaycandır. Çünkü, Azerbaycan onun için her şeydir. Fakat, bunun yanında devlet ve toplumu ilgilendiren konularda da fikir beyan etmiştir. Türkiyedeki meselelere bakışını da, Türkiye'de yaşadığı dönemde ortaya çıkan olaylar ve devletin giriştiği inkılâplar karşısında takındığı tavırla ele aldık.

Bibliyografya adını verdiğimiz bölümde ise, Resulzâde'nin Türkiye'de tespit edebildiğimiz yazılarının bir listesini vermeye çalıştık. Onun çıkardığı dergilerin tamamını taradığımız gibi, Azerbaycan ve Türkçülük davasının savunucusu yayın organlarından da ulaşabildiklerimizde gördüğümüz yazılarının bir listesini hazırlamış olduk. Kanaatimizce eksiklerimiz vardır. Ancak, ulaşabildiğimiz bu sahanın uzmanları ve Azerbaycan davasının mümtaz savunucularından tespit ettiğimiz tim yayın organlarına da ulaştığımız kanaatindeyiz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Resulzâde Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içinde değişik tarihlerde, İstanbul ve Ankara'da yaşamıştır. Ancak, üzerinde şu ana kadar yeterince çalışılmamıştır. Dolayısı ile eksiklerimiz olabilir. Fakat bu sahada bizden sonra çalışacaklara bir nebze olsun katkımız olursa bu bizi mesut kılacaktır.

Bibliyografya

A. Şahıslar:

1. Ahmet KARACA,
2. Mehmet KENGERLİ,
3. Leyla SAYAR,
4. Nuri SAYAR,

B. Süreli Yayınlar:

1. *Gazeteler*,
 - a. Bildiriş,
 - b. Dünya,
2. *Dergiler*:
 - b. Azerbaycan Dergisi,
 - c. Azerbaycan Yurt Bilgisi,
 - d. Azeri Türk,
 - e. Belleten,
 - f. Odlu Yurt,
 - g. Sebilürreşat,
 - h. Türk Dünyası Tarih Dergisi,
 - i. Türk Kültürü,
 - j. Türk Kültürü Araştırmaları,
 - k. Türk Yılı,
 - l. Türk Yurdu,
 - m. Yeni Kafkasya,

C. Kitap ve Makaleler

- Atsız, Makaleler I**, İstanbul, 1992.
- Baykara, Hüseyin**, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975.
- Baykara, Tuncer**, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1981.
- Baykara, Tuncer**, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, İzmir, 1991.
- Bayramova, Naile**, *Şamahı Hanlığı*, Bakı, 2009.
- Bayur, Yusuf Hikmet**, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, 1983.
- Beningsen A., Ouelquejay, C. L.**, *Step'te Ezan Sesleri*, (Çev, Nezh Uzel), İstanbul, 1981.
- Buniyatov, Ziya Musa**, "Azerbaycan", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul, 1991.
- Bunyadov ve Yusifov**, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, 1984.
- Caferoğlu, A.**, *Azerbaycan*, İstanbul, 1940.
- Çay, Abdülhaluk**, "1905-1917 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk Siyasî Kuruluşları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Y. XXVII, Ankara, 1989.
- Çağatay, Tahir, Akış, Ali vd.**, *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara, 1979.
- Devlet, Nadir**, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1989.
- Devlet, Nadir**, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara, 1985.
- Ebülheşenli, Elhan**, "Mehmet Emin Resulzâde", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 56, Ağustos, 1991.
- Ercilasun, Ahmet Bican vd.**, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara, 1991.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Aliyev Alaeddin Mehmedoğlu**, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Cep Sözlüğü*, Ankara, 1991.
- Gadjieva, S.**, *Azerbaidjan vo vneşney politike pravitelstva Ekaterini II*, Bakı, 2004

Hacaloğlu, Recep Albayrak, *Azeri Türkçesi Dil Klavuzu*, Ankara, 1992.

Hayit, Baymirza, *Türkistan, Rusya ve Çin Arasında*, yyy, 1975.

Hostler, Charles Warren, *Turkism and the Soviets*, London, 1957.

Hüseyinov, İ. A. v.d., *Azerbaycan Tarihi I*, Bakı, 1958.

İlgar İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara, 1988.

Karabekir, Kazım, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988.

Karaca, Ahmet, "Azerbaycan Milli Hareketinin İdeolojik Karakteri", *Millî Eğitim ve Kültür*, Y. 2, S. 7, Haziran-Temmuz-Ağustos 1980.

Karadeniz, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul, 2006.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara, 1987.

Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey*, London 1981.

Markova, O.P., *Rossiya, Zakavkazye i Mejdunarodnyye atnoşeniya v VXi veke*, Moskova, 1966.

Mehmetzâde, Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991.

Mustafazâde, Tofig, *Qarabağ Xanlığı*, Bakı, 2010

Oder, Kerim, *Azerbaycan*, İstanbul, 1982.

Özgiray, Ahmet, "Türkiye - İngiltere Münasebetleri ve Musul Meselesi", *Türk Kültürü*, S. 299, Mart 1988.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Asrımızın Siyavuş'u*, Ankara, 1989.

Resulzâde, Mehmet Emin, "Azerbaycan Tarihi", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, 1941.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1341.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*, Ankara, 1949.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1984.

Resulzâde, Mehmet Emin, "Bolşeviklerin Şar Siyaseti", *Milliyet ve Bolşevizm*, İstanbul, 1928.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1951.

Resulzâde, Mehmet Emin, *İhtilalci Sosyalizmin İflası ve Demokrasinin Geleceği*, İstanbul, 1928.

Resulzâde, Mehmet Emin, *İstiklâl Mefkûresi ve Gençlik*, İstanbul 1925.

Resulzâde, Mehmet Emin, "Kafkasya Türkleri", *Türk Yılı*, İstanbul, 1928.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Nizami*, Ankara, 1951.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Milli Tesanüt*, Ankara, 1978.

Resulzâde, Mehmet Emin, "Milliyet meselesinde Bolşevik nazariyatı ile ameliyatı", *Milliyet ve Bolşevizm*, İstanbul, 1928.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Rusya'da Siyâsî Vaziyet*, İstanbul, 1927.

Resulzâde, Mehmet Emin, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin ile İhtilal Hatıraları*, (Ha. S. Şimşir), İstanbul, 1997.

Resulzâde, Şefibeycilik, İstanbul, 1934.

Rustemova-Togidi, Solmaz, *Mart 1918 g. Baky, Azerbaydžanskiye pagromi v dokumentah*, Baky, 2009.

Sünbül, Tahir, *Azerbaycan Dosyası*, Ankara, 1990.

Sürmeli, Serpil, *Türk - Gürcü İlişkileri 1918 - 1921*, Ankara, 2001.

Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı*, (Çev. Nuray Mert), İstanbul, 1988.

Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, 2002.

Şimşir, Nahide, *Rus Devleti Tarihi XVI - XX. yüzyıllar*, İstanbul, 2010.

Taymas, Abdullah, "Mehmet Emin Resulzâde", *Toprak Dergisi*, S. 6, 1 Mayıs 1955.

Tevetoğlu, Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya, Ankara, 1968.

Togan, A. Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1986.

Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981.

Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1990.

Türkmen, Fikret, "M. Emin Resulzâde'nin Türk Şairlerinden Seçtiği Şiirler", *Büyük Azerbaycan Kongresi*, Kayseri 1990 (Basılmamış Tebliğ)

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.

Ülküsal, Müstecip, "Azerbaycan Davası ve "Müsavat Fırkası" Milli Azerbaycan Müsavat Halk Partisi'nin Ellinci Yıldönümü Münasebetiyle, *Milli Azerbaycan Müsavat Halk Partisi'nin Ellinci Yıldönümü*, S. 4, 1962.

Yagublu, Nesiman, *Memmed Emin Resulzâde*, Bakı, 1991.

Yakubov, Mahmud vd, *İrevan Hanlığı*, Bakı, 2010.

Yücel, Hasan Ali, "Mehmet Emin Resulzâde", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Mart 1955.

S-15576

Hayatı ve Sahsiyeti

Mehmet Emin Resulzade

Devlet kuran büyük Türk milliyetçisi ve bağımsız Azerbaycanın kurucusu olan, Azerbaycan bağımsızlık hareketinin ideologu olarak tanınan Mehmet Emin Resulzade, aynı zamanda bir düşünür, tarihçi ve ediptir.

1914 - 1918 Birinci Dünya Savaşının Türkiyeyi tarihten silmek için Batılı ülkelerle, Çarlık Rusyasının anlaşması üzerine çıktığını dünya kamuoyu daha sonraları açıklanan belgelerden öğrenecektir. Savaşın sonunda 1917 Bolşevik devrimiyle Çarlık Rusyası yıkılacak, kısa bir sürede olsa Türk ülkeleri istiklaline kavuşacaktır. Bu Türk devletlerinden ilk istiklalini ilan eden Azerbaycan cumhuriyeti olacaktır. Azerbaycan cumhuriyetinin ilk kurucusu ve Türk milliyetçiliğinin ideologu olan Resulzade, çeşitli dillerde ve Türkçe olarak kaleme aldığı pek çok makaleleri, ansiklopedi maddeleri ve yayınladığı siyasi ve edebi eserlerle aynı zamanda bir fikir adamıdır.

Mehmet Emin Resulzade, Birinci Dünya savaşıyla, bu savaşı takibeden Bolşevik devrimi ve Azerbaycan cumhuriyetinin kuruluş ve yıkılış yıllarını yaşayan biri olarak, vermiş olduğu siyasi mücadeleyle, bunun ayrılmaz bir parçası olan hususi hayatı, onun vermiş mücadelesi kadar önemlidir.

“ışık
dünya’ dan
gelir”

DOĞU
KÜTÜPHANESİ

ISBN 9944-397-93-3

9 789944 397933